

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXVII – 2004

Oslo 2004

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Ellen Høigård Hofseth
Egil Mikkelsen

På forsiden:

Gulloporen fra Rød under Værne kloster, Rygge, Østfold
Foto: Eirik Irgens Johnsen. KHM.

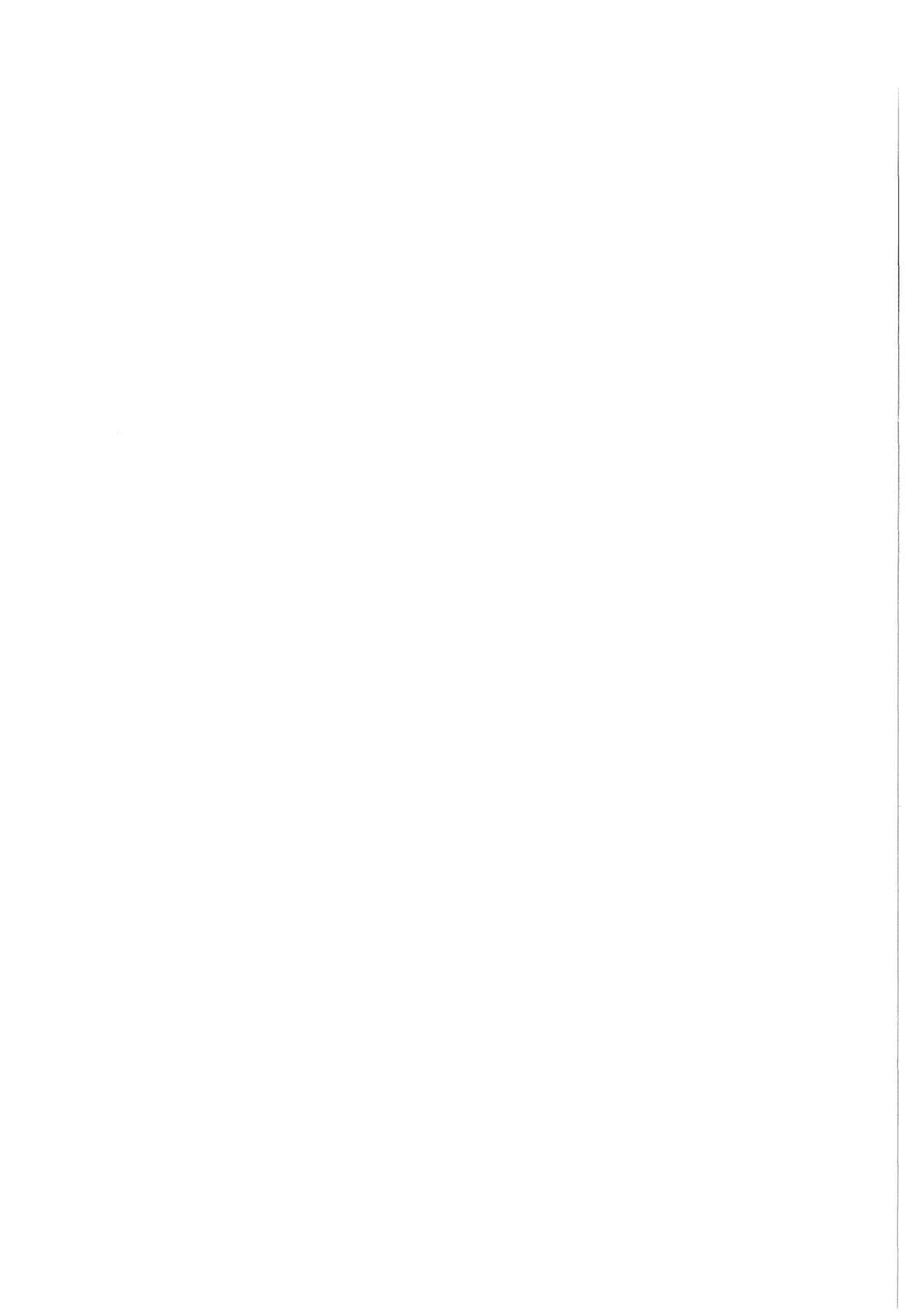
Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXVII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115g Profi Silk
Sats, repro og trykk: Prinfo Unique, Larvik 2004

ISSN 0332-608x

Innhold

Curry Heimann:	I faderns och nationens skugga – Anton Wilhelm Brøggers livsverk	7
Einar Østmo:	En fangstboplass fra yngre steinalder på Solbakken i Idd, og en uventet elgskulptur. Et notat.	35
Mieko Matsumoto:	Austein og Melau Tidligmesolittiske boplasser i Vestfold	49
Hanne Lovise Aannestad:	En nøkkel til kunnskap – om kvinneroller i jernalder	69
Åke Mitlid:	Bygdeborgene – var de lokale tiltak eller deler av en overordnet plan?	83
Christer Westerdahl og Frans-Arne Stylegar:	Husebyene i Norden	101
Jan Henning Larsen:	Jernvinna på østlandet i yngre jernalder og middelalder – noen kronologiske problemer	139
John Olsen:	Laftebygninger i middelalder – Bergen	171
Trond Meling:	Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen	199
Norsk Arkeologisk Selskap.	Årsberetning og regnskap	215

Curry Heimann
Skövde stadsmuseum, Västergötland, Sverige.

I faderns och nationens skugga – Anton Wilhelm Brøggers livsverk.

Arkeologins barndom i Norge är delvis motsägelsefull. Å ena sidan var ämnet tämligen utvecklade under 1800-talet. Det levde i stort sett i skymundan av ämnen som filologi, medeltidshistoria och folklivs forskning. Förhållandevis få bedrev arkeologisk verksamhet och det framväxande museiväsendet var mer inriktat på föremål och byggnader från historiska tidsperioder, inte minst från vad som betraktades som den norska storhetstiden under medeltiden. Å andra sidan var Norge det första nordiska land med egen professur i arkeologi och inte minst vikingatidens fornlämningar och runinskriftioner spelade en stor roll i norsk historieuppfattning och nationell självidentitet under slutet av 1800-talet.

Historieprofessorn Oluf Rygh (1833-99) tillträdde Skandinaviens första professur i arkeologi vid universitetet i Oslo 1875 och var samtidigt «bestyrer» för universitetsmuseet «Oldsaksamlingen». Han publicerade klassiska arbeten som *Norske Oldsager*, där typartefakter avbildade och ordnades efter typologiska principer (Rygh 1885), men trots det låg hans intressen mer inom andra vetenskaper som ornamtsforskning och historia. Åtskilliga andra forskare gjorde stora insatser och visade på stor talang under 1800-talets Norge. Nicolay Nicolaysen (1817-1911), Anders Lorange (1847-1888), Ingvald Undset (1853-93) och svensken Gabriel Gustafson (1853-1915) bidrog alla åtskilligt för att utveckla arkeologin inom Norges gränser. Men sett i ett större perspektiv och kanske orättvist för vissa, så bedrevs arkeologin i Norge under 1800-talet som en spegelbild av vad som skedde utanför landet. Tolkningar och typologiska modeller hämtades ganska så schablonartat från främst den sydsandinaviska miljön, ofta som en färdig tolkningsmall som lades på norskt arkeologiskt material (se t.ex. Gustafson 1906). Även om flera av nämnda 1800-tals arkeologer uppmärksammade problem med ett sådant förfarande så var det på allvar först genom den vid sekelskiftet 1900 debuterande generationen som kom att förändra detta arbetssätt. Även om denna generation rymde flera framgångsrika arkeologer så framstår A.W. Brøgger utan tvekan som den mest nyskapande och, tillsammans med Haakon Shetelig, som den främsta (Klindt-Jensen 1975:101f). Något tillsats kan hävdas att det var först genom Brøgger som arkeologin blev *norsk*.

Det nya synsättet var dels ett resultat av yttre förändringar på makronivå, nationella strömningar i Europa från 1890-talet och framförallt upplösningen av den illa omtyckta unionen med Sverige, liksom av allmänna idéströmningar innanför europeisk arkeologi med t.ex. Gustav Kossinas kulturkrets-lära som en exponent. Utarbetandet av en egen

norsk arkeologisk kontext var dock främst en medveten och självständig Brøggersk konstruktion. Brøgger förknippas idag kanske främst med utgivandet av de monumentala verken om vikingaskeppsbegravningen från Oseberg (Nordbladh 1997). Men även om vikingaskeppen och skapandet av Vikingaskeppsmuseet på Bygdøy var ett av hans skötebarn så utgjorde detta endast en liten del av hans livsverk.

Den moderna arkeologins 200-åriga historia har ibland grovt indelats i idéhistoriska skeden eller paradigmen (Trigger 1993:20). Namn som Thomsen, Montelius, Childe och Binford har framstått som exponenter för arkeologiska paradigmen. Etiketter som «evolutionär», «vetenskaplig», «kulturhistorisk» och «processuell» arkeologi har något förenklat fått klassificera perioder i den arkeologiska vetenskapens utveckling. I en sådan indelning tillhörde Brøgger den «generation» som liksom Childe anammade ett kulturhistoriskt perspektiv, man ville skriva historia med hjälp av arkeologin. Att bygga kedjor av föremålstypologier, som Montelius, var inte nog utan man ville ge arkeologin ett «högre» och ofta nationalistiskt färgat mål. Brøgger spelar en avgörande roll när denna nationella förhistoria skapas i Norge. Han medverkar aktivt i institutionaliseringen av norsk arkeologisk miljö men spelar även en viktig roll inom ämnets nordiska samarbete.

Familj och uppväxt

Anton Wilhelm Brøgger föddes i Stockholm den 11 oktober 1884 som son till en av Norges mest kända vetenskapsmän, Waldemar Christopher Brøgger, då professor i geologi vid Stockholms högskola, och hans maka Antonie Sophie Wilhelmine. Efter att fadern 1890 fick en professur i Kristiania (Oslo) flyttade familjen tillbaka till Norge. Sonen kom att påverkas starkt av sin faders yrke, ofta följde han med på exkursioner och fältarbete. Dessa geologiska insikter följde honom i hans arkeologiska arbete och färgade speciellt hans tidiga arbeten. Att geologiska och arkeologiska frågeställningar under slutet av 1800-talet låg varandra nära visar de gemensamma diskussionerna kring landhöjningens förlopp. Även i striden kring en evolutionär vetenskapssyn kom geologiska och biologiska likaväl som antropologiska och arkeologiska argument att smälta samman. W.C. Brøgger var på 1890-talet en av de främsta förespråkarna för evolutionismen i Norge. Han behandlar även i flera skrifter arkeologiskt material och frågeställningar (Hestmark 1999:734). Tydligast märks kanske deras samarbete i «Strandliniens beliggenhed under stenaldern» utgiven av fadern 1905 och i tidiga arbeten av sonen där fadern bidrar med geologiska iakttagelser (Brøgger 1906:165).

Att sonen skulle göra en akademisk karriär var nog något som fadern förutsatte. I familjen fanns förutom Anton Wilhelm ytterligare fem döttrar och en 6 år yngre son, Hans, som ansågs som den mest begåvade av barnen. Det var framförallt Hans som var tänkt att gå i faderns fotsår. Båda pojkarna deltog aktivt i geologiska insamlingar men en olyckshändelse ändade Hans liv endast elva år gammal. Geir Hestmark skriver i sin omfattande biografi över fadern att sonen Anton Wilhelm «*hadde ikke de samme evner og karaktersegenskaper som sin yngre bror. Han var den bortskjemte eldstegutten. Og etter brorens død vandret han alltid i dennes skygge*» (Hestmark 1999:439). Först 19 år gammal tog han 1903, i sitt andra försök, studentexamen efter att han året innan misslyckades med examensproven. Fadern tillrättavisar honom i ett brev efter hans första

försök: «...jeg tror, dette kan være en nyttig lærdom for dig, om hvad der trænges af jevnt og interesse- ret koncentreret arbejde for at seire i livet; din natur er sangvinsk, og du har aldrig rigtig havt fuld forståelse af, hvad der kræves for at komme op i rækken blandt de første. Og det må du nu!» (citater efter brev i Hestmark 1999:439). Efter avklarad examen studerade han arkeologi, historia och gammalnorska samt gjorde studieresor till museer i Norden och Tyskland. Dock tog han aldrig någon formell grundexamen före disputationen för filosofie doktorsgrad med «Den arktiske stenalder i Norge» (1909). Då hade han dock redan hunnit ge ut flera större monografier om norskt stenåldersmaterial. (Fig. 1).

Fig. 1. A. W. Brøgger som ung

Om hans första år som arkeolog präglades av ett intresse för den allra äldsta historien så flyttas fokus därefter till senare tidskeden. Hans intresse för vikingatid och medeltid resulterar i arbeten som «Stavangers historie i medeltiden» (1915), «Ertog og øre. Den gamle norske vegt» (1921) och «Osebergfundet med bind I-III+V» (1917-1928).

Efter färdig doktorsexamen erhöll Brøgger tjänst som intendent (konservator) vid museet i Stavanger från 1909. Här stannade han fyra år och hann försöka omorganisera museet, utföra arkeologiska undersökningar samt arbeta med studien om stadens medeltid. 1913 återkom han till Oldsaksamlingen som «underbestyrer». Endast två år därefter och på grund av Gabriel Gustafsons oväntade död erhöll Brøgger posten som chef (bestyrer) för museet och som professor i arkeologi vid universitetet. Han var då endast 31 år gammal men redan etablerad som en av Norges främsta företrädare för sitt ämne. Han höll sin tillträdesföreläsning som professor vid universitetet i 1915 om skeppsfyndet och gravfältet från Borre. Föreläsningen där Brøgger sätter fynden i samband med ynglingaätten såsom den beskrivs i Snorre Sturlassons kungasagors utgavs året efter i en något reviderad form (Brøgger 1916). Han förespråkar ett ordningsställande av gravfältet till ett nationellt monument och ger för första gången uttryck för sin syn på en arkeologi i nationens tjänst; arkeologin «er ikke bare en videnskap for videnskapens egen skyld, den er en frugt av de bedste og sundeste krav til nationens eget liv» (Ibib: 66).

Brøgger ledde arbetet vid Oldsaksamlingen till 1949, alltså i nästan 35 år. (Fig. 2). Han blev den som mer än någon annan etablerade arkeologin i samhället och lade den organisatoriska grunden för norsk kulturmiljövård. Han var med och grundade Norsk arkeologisk selskap 1936 och initierade omfattande arkeologiska inventeringar främst i Østfold och Vestfold (Brøgger 1932, 1943). Men Brøgger var dessutom en aktiv samhällsdebat-

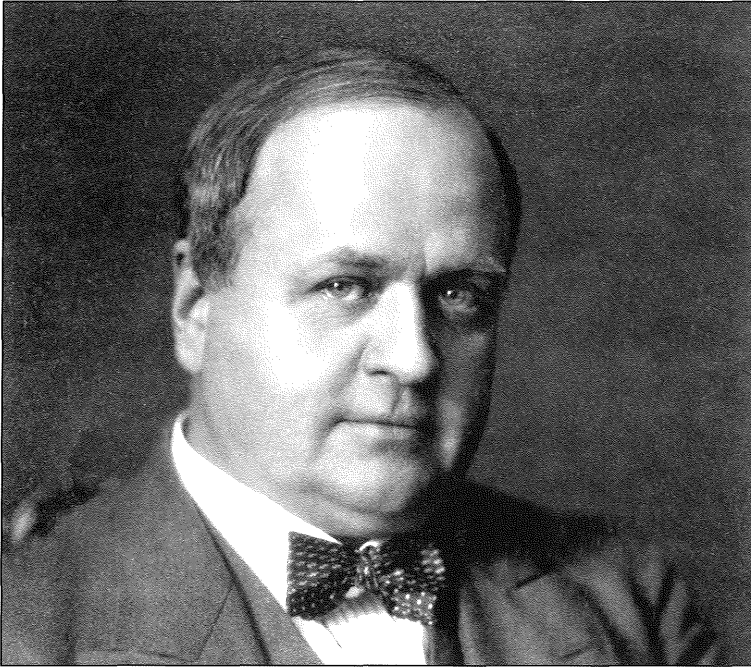

Fig. 2. A.W. Brøgger i 1935

tör och politiskt aktiv person. Han försökte bli stortingsman för det liberala partiet Frisinnede venstre, där han en kort period var ordförande. Till skillnad från sin far blev han aldrig invald som ordinarie stortingsledamot, däremot deltog han som suppleant. Hans politiska engagemang blev satt på prov under den tyska ockupationen av Norge 1940-1945. Han arresterades två gånger och satt under ett års tid i koncentrationslägret på Grini.

Samtidigt som denna bild av en karismatisk och gränsöverskridande personlighet tonar fram så finns även drag av oberäknelig maktmänniska i hans levnadsbeskrivning. Han blev ibland motarbetad därför att «*mange fryktet hans sterke vilje*» och att han inte «*hade ubetinget tillit*» (Solberg 2000:35). Han verkar också ha varit för sin position kanske överdrivet känslig för kritik. Han stoppade utgivningen av det planerade trebands verket Norges Oldtid efter kritik från det arkeologiska miljøet om att alltför mycket bortse från kronologi i sin kulturekologiska syntes i 1925. Enligt uppgift från professor Einar Østmo kom denna kritiken som skriftligen framfördes av en ung Gutorm Gjessing (1926) till stor del från Haakon Shetelig, professor i arkeologi i Bergen och Brøggers generationskamrat och medtävlare till att vara sin tids främste arkeolog inom landet.

Brøgger dog den 29 augusti 1951, han var då endast 67 år men utbränd genom erfarenheterna under kriget. Inom arkeologin hade en ny generation arkeologer tagit vid, namn som Gutorm Gjessing, Anders Hagen och Sverre Marstrander kunde vidareutveckla Brøggers nationellt präglade arkeologi utifrån efterkrigstidens nya internationella strömningar. Arkeologin kom därmed att mista rollen som «*nationsfrämjande*» vetenskap

så som den varit under tiden från unionsupplösningen till krigsslutet. Behovet av den nationella forntiden hade kanske även minskat genom de brutala krigshändelserna som ju mer än något annat hade frammejslat värdet av det nationella arvet.

Studier över Norges stenålder – 1905-1909

Brøggers tre första verk berör Norges stenålder och består i stor utsträckning av en materialpresentation av fynd från södra delen. Hans första arbete utkom 1905 där han presenterade Nøstvettyxan som ledartefakt för slutskedet av äldre stenålder. Målmedvetet publicerade han följande år en stor mängd arbeten efter en plan att gå igenom Norges stenålder (Brøgger 1905:1). Boken gavs ut samma år som Brøgger i oktober fyllde 21. Trots detta fick den ett stort genomslag och blev på många sätt banbrytande i synen på norsk äldre stenålder. Boken har titeln «Øxer av Nøstvettypen. Bidrag til kundskaben om ældre norsk stenalder.» och är till omfånget rätt blygsam, 87 sidor och 11 planscher. Bokens publicering i Norges Geologiske Undersøgelses skriftserie. Kanske var det ett sätt för fadern att stödja sonen, liksom att den trycktes på familjens eget tryckeri (A.W. Brøggers bogtrykkeri) uppkallad efter grundaren, A.W. Brøggers farfar. (Fig. 3). Faderns intresse för arkeologi lyser också igenom i boken som innehåller åtskilliga referenser till honom vilket också troligen är orsaken till att boken innehåller åtskilliga avsnitt med utförliga och omfattande geologiska bestämningar. Boken utgör en genomgång av yxorna vad gäller bergart, tillverkningsteknik, olika yxvarianter men även en redogörelse av boplatser med Nøstvettyxor och deras nivå över havet. Slutligen diskuterar han avgränsningen av Nøstvettyxans utbredning både i Sverige (här benämnda Lihultyxor) och Norge samt dess kronologiska relation med trindyxan (butnakked øx).

«Øxer uden skafthul fra yngre stenalder fundne i det sydøstlige Norge» (1906) utgör hans andra arbete inom hans program «Studier over Norges stenalder». Här bearbetar han den yngre stenålderns yxor med tonvikt på typologi, teknik och kulturpåverkan. Som en utgångspunkt för arbetet är kritiken mot den då inte ovanliga uppfattningen att Norge skulle sakna fast bebyggelse under stenålder i och med att gravar ej hade påvisats. Denna uppfattning fördes fram så sent som 1904 av A.M. Hansen (Hansen 1904). Att Brøgger tog denna åsikt på allvar vittnar hans omfattande argumentation mot Hansens tes (Brøgger 1906:2ff). Brøgger hävdade att lösfynden kunde vara ett lika viktigt källmaterial som gravar och boplatser.

Stenåldersforskningen i Norden var vid sekelskiftet starkt centrerad kring den sydsvenska och

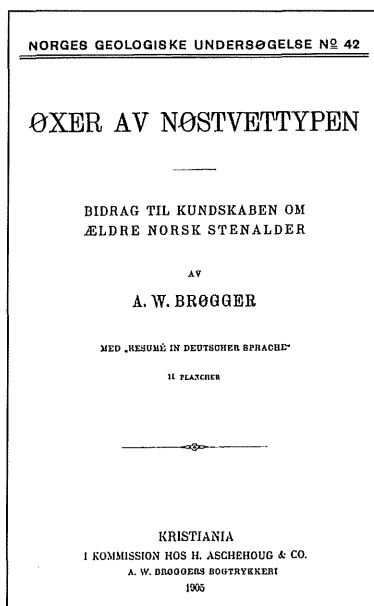

Fig. 3.

framförallt danska stenåldersforskningen. Att det i Norge i stort saknades megalitgravar, med undantag för två förmodade hällkistor i Vestfold (Svelvik och Ramnes), och att det dessutom nästan saknades stenålderskeramik gjorde att landet för flera framstod som «barbariskt» och fattigt vid jämförelse med de nordiska grannarna. Hansen anser dessutom att megalitfolket tillhörde en arisk ras och att de i Norge påträffade yxorna som han trots allt erkände tillhörde megalitkulturen var spår efter byteshandel eller att de skulle vara tappade av arier vid resor in i norskt område! Detta senare påstående hade redan funnits ohållbart av O. Rygh i «Norske Oldsager» (1885). Hansens argumentation blir så mycket märkligare då han erkänner att en befolkning funnits i Norge under stenåldern men att denna betecknas som «et anarisk folkefærd», den ariska kom först under bronsåldern (Brøgger 1906:2). Det viktiga för Brøgger var att visa att lösfynden i själva verket utgjorde bevis lika så goda som gravfynden, speciellt när de uppträdde talrikt och på ett systematiskt sätt. Att 5500 lösfynd kan påvisa en bebyggelse är Brøgger övertygad om (Ibid: 4). Men argumentationen mot Hansen kan också ses som ett stöd för fadern i dennes polemik mot Hansen om landhöjningens kronologi (Hestmark 1999:734).

Som Brøggers tredje verk utkom «Norges Vestlands Stenalder» (1907) efter att han hade uppehållit sig i Bergen våren och hösten 1906. Avsikten var att ge «*en systematisk oversigt, uten diskussioner om hvorfra den hele vestlandske stenalder stammer*» samt «*et forsøg på kronologisk udredning av det store ubearbejdede vestlandske materiale*» (Brøgger 1907:3). Texten inleds med ett kort kapitel om lösfynd från äldre stenålder. Det är framförallt enstaka exemplar av kärn- och skivyxor och deras kronologiska inplacering som berörs. Den andra delen tar upp de då kända boplatserna som undersökts eller ytplockats. Ett stort antal platser omtalas och mycket rika fyndmängder har registrerats men endast fåtalet har undersökts. Boplatserna vid Holeheia på Jæren är ett undantag och undersöktes av Gabriel Gustafsson under 1898-1899. Förutom ett rikt flintinventarium och ett halvmetertjockt kulturlager fanns här även ornerad keramik med halvcirkelformade intryck, enligt Brøgger påträffade här för första gången i Norge (Brøgger 1907:16). Stenmaterialet kännetecknas av ett stort antal tjockackiga bergartsyxor och skifferspetsar till trots för flintrikedom i övrigt. Holeheia-boplatserna utgör tillsammans med Vespestadboplatserna grundlaget «*i vor viden om stenalderen i det vestlige Norge*» (Ibid:16). Vespestad på Bømlø undersöktes av Håkon Shetelig åren efter år 1900. Brøgger besökte grävningen sommaren 1905. (Fig. 4).

På Vespestad påträffades liknande yxor som på Holeheia men även spetshackor, i övrigt var där stora olikheter. Fyndmaterialet på Vespestad dominerades av bergartsmaterial och med endast fåtaliga flintartefakter. Det har varit en tillverkningsplats för bergartsredskap främst yxor och där fanns ett rikt avfallsmaterial och knackstenar. Keramik av liknande karaktär som Holeheia fanns också. De flesta bergartsyxorna tillhörde en grupp som har beskrivits av en senare arkeolog som «*ei kort, tjukk øks, litt flattrykk med hvelvete breisider og distinkte plane smalsider, dessuten med utpreget tverregg*» (Gjessing 1945:215f), de har slipad egg. Yxtypen har efter fyndplatsen kallats Vespestadsyxan. De speciella yxtyperna från norska Vestlandet blev efterhand viktiga pusselbitar i förståelsen av en regional arkeologisk identitet i Västnorge. De fick tillsammans med skifferfynden en betydelse i den successiva frigörelsen från sydsandinavisk typologisk kronologi, även om inte Brøgger fullt ut drog den slutsatsen i sin tolkning.

För den relativa kronologin blev boplatsernas nivå över havsytan tidigt ett sätt att skik-

Fig. 4. Brøgger på Bømlo i 1905

ta materialet. Resonemanget byggde på att boplatserna i huvudsak var strandbundna och att landhöjningen i princip hade varit kontinuerlig. Efterhand upptäcktes dock att dessa förutsättningar inte alltid gällde. Särskilt upptäckten av att landhöjningstakten varierade både i rum och över tid gjorde tidsberäkningarna komplicerade. Att landytans nivå i förhållande till havsytan även kunde ha ett motsatt förlopp gjorde det ofta än mer komplext. För Brøgger som genom sin far hade fått en kvartär-geologisk skolning blev jämförelsen av det arkeologiska materialet i förhållande till forntida strandlinjer ett centralt studietema. Att Vestlandets landhöjningsförlopp var väldigt olik förhållanden på Östlandet framkom relativt tidigt. Boplatserna Holeheia och Vespestad låg endast cirka 5 respektive 3 m över havets medelvattennivå. Holmboe och andra kvartärgeologer hade påvisat på Vestlandet ett skede under postglacial tid med en sänkning av landytan, en s.k. transgression, motsvarande vad som kunde iakttagas i Sydkandinavien. Avgörande för Brøggers diskussion rörande boplatsernas kronologi blev deras relation till denna transgression. Varken på Vespestad eller på Holeheia fanns några marina avsättningar ovanför boplatsslaget. De borde alltså ha tillkommit senare än en transgression. Men frågan om dateringen av Vestlandets transgression var 1907 ännu inte avgjord. Genom att visa att boplatserna arkeologiskt tillhör stenåldern senare än Nøstvetperioden ger Brøgger argument för en tidigare datering av Vestlandets tapesmaximum än vad flera dåtida geologer hävdade (Brøgger 1907:32). Han hävdar dessutom att Östlandets Nøstvetyxa med få undantag saknas på Vestlandet. Det är istället «*öxer av butnakket type*» (trindyxor) som kännetecknar Vestlandets boplatser (Ibid: 37). Detta betyder att det «*kan påvises liden sammenhæng mellem de østlandske og vestlandske bopladse*» (Ibid: 38). (Fig. 5).

Även de lösfunna yxorna från Vestlandet presenterar han. Yxorna utan skafthål är ofta slipade, närmast tjocknackiga och mestadels tillverkade i diabas. Brøgger vill se dessa som en typologisk utveckling av Vespestadsyxan (Ibid: 43f). Trindyxorna är indelade i de prickhuggna som han (Ibid: 46) kallar «*normal skandinavisk butnakket type*» och de som är tillslipade i «*vestlandsteknik*» (Ibid: 48). De senare är i överväldigande flertal och visar en specifik regionalitet (Ibid: 47). I övrigt förekommer både tunnackiga, tjocknackiga

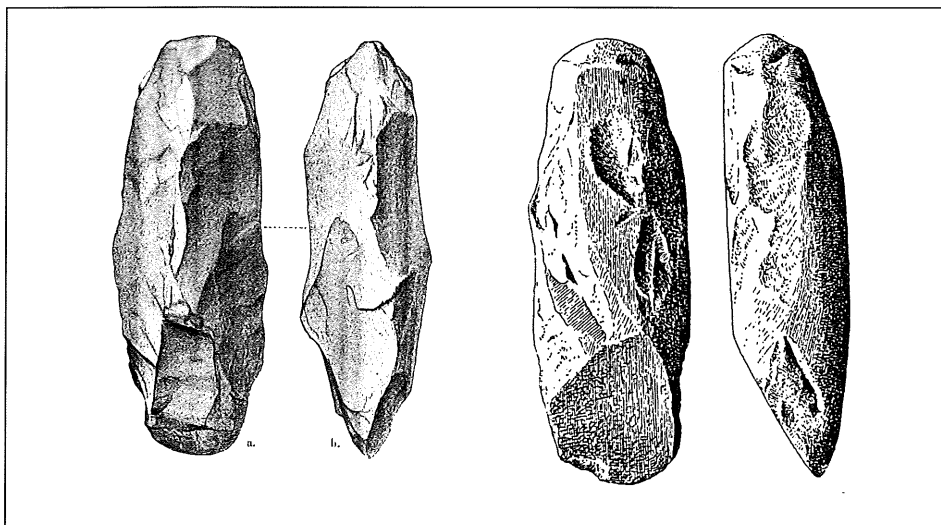

Fig. 5. Östländsk nøstvetyxa och vestländsk trindyxa. Från Brøgger 1905: plansje 1. Fig. 2 och Brøgger 1907: 24 Fig 20.

och bredeggade bergartsyxor, samtliga dock med omfattande och fint gjord slipning. Men även om vanliga skandinaviska former förekommer från senmesolitisk tid så överväger de regionala särtyperna, ett förhållande som ändras under yngre stenålder, särskilt dess senare del. Brøgger ser en förändring från regional särart till integrering i en större skandinavisk kultursfär (Ibid: 57).

Han fortsätter sin analys med yxor med skafthål och ansluter sig till en typologi efter Montelius mall och utvecklad av Almgren och Sahlin. Den utgår från att dessa yxor i sten är utvecklade efter liknande typer i horn och koppar. De skulle enligt denna syn först ha introducerats under neolitikum och under påverkan av kontinentala förebilder i metall. Brøgger diskuterar olika former av yxor med skafthål, från de ornerade spetshackorna (korphacka) och nordiska stridsyxor som båtyxan till «*simpla*» skafthålsyxor. Han vill påvisa att båtyxan är «*utviklet selvstændig i Norden*» till skillnad från de äldre yxorna av «*kobbertypen (som) påviselig har en europæisk prototype*» (Ibid: 70). (Fig. 6).

Brøgger diskuterar också regionala olikheter av yxypernas utbredelse dels i Norden och dels gentemot det kontinentala Europa. Han är ofta mån om att framhäva företeelser som han vill karakterisera som «*selvstændige, nordiske udviklinger*» (Ibid: 82). En sådan «*eiendommelig nordlig norsk særform*» är den äggformade stridsyxan av porfyr (Ibid: 81f). I huvudsak vill Brøgger se en kontinuitet från stridsyxorna till de «*simpla*» skafthålsyxorna även om han diskuterar möjligheten till viss samtidighet och att olikheterna skulle kunna bero på funktionella orsaker. Men i huvudsak stöder han en typologisk kronologi från stridsyxan till den enkla skafthålsyxan som ett exempel på degeneration. Antalet väl bearbetade stridsyxor uppgick vid hans tid till cirka 100 för hela Norge medan den enkla skafthålsyxan var känd i uppemot 600 exemplar (Ibid: 84). Dette visar att den senare mer var ett arbetsredskap än den förra. Han avrundar kapitlet om skafthål-

syxor med att betrakta deras rötter i främmande och inhemsk utveckling. Även om yxornas ursprung finns i den kontinentala metallkulturen, menar han att det finns en större rikedom på yxformer i Norden (Ibid: 86).

Brøgger jämför i den bebyggelsearkeologiska analysen av Vestlandet med en motsvarande analys om Østlandet (Brøgger 1906:136ff). Han konstaterar att de naturgeografiska förutsättningarna är vitt skilda med Østlandets «*svære dalfører og mange elvesystemer*» som avviker starkt mot «*det vestlige Norge karakteriseret ved kyst og fjelde*» (Brøgger 1907:97). Klimatet har dock varit mildare och vegetationen har varit frodigare på betydligt högre nivåer över havet än nu. Vestlandets huvudsakliga försörjningskälla har varit fiske och jakt med undantag för områdena Lista och Jæren (Ibid: 101). Men människans möjlighet till försörjning under stenåldern har varierat mycket. På Vestlandets sydligaste sträcka, från Kristiansand till Lista, finns ett antal vattendrag där «*bebyggelsen i stenalderen gjør et meget fattigt indtryk*» (Ibid:100). Naturen är här kärv med lite odlingsbar mark och mycket berg i dagen. På Lista därimot finns rika moränjordar och rikliga spår efter stenåldersboplatser, som delvis hänger samman med de speciella geologiska förutsättningarna. Lista (och Jæren) är glaciala moränbildningar med stora likheter med danska landskap. Här finns även naturliga förekomster av flinta, om än inte tillräckligt många stora flintstycken för massproduktion av yxor. Lista har större täthet av stenåldersfynd än många områden på Østlandet (Ibid:103).

Längs med kusten norrut påvisar han också vissa platser med rikare fynd i ett annars ganska fyndfattigt område. Exempler är Karmøy och Bømlo med Vespestadsboplatser. I Hardanger visar sig fyndbilden vara nästan den omvända. De rikare fynden finns här inåt landet, i Ullensvang och Ulvik, även om de också ligger i närheten av den rika fjorden. Vid kusten är fyndbilden mer sparsam: «*Muligens vil det dog ændres noget ved fremtidige fund*» (Ibid:106f).

Att bebyggelsens mönster ser ut som det gör vill Brøgger ofta förklara utifrån de geologiska förutsättningar. Att stenåldersbygden söker sig inåt landet, t.ex. till Ulvik i Hardanger, hänför han till att där förekommer skifferbergarter som ger bättre förutsättningar för odling. I ytre Hardanger däremot dominerar grundbergets gnejsbildningar vilket ger en kargare miljö. Men även Brøgger erkänner att där inte finns något enkelt samband eftersom det finns flera exempel på områden med liknande skiffer, t.ex. kring Bergen, där inte stenåldersspåren är särskilt omfattande (Ibid:107). Även något längre norrut, i Sunnfjord, visar det sig ett liknande mönster. «*Det er ikke de bedste jordbundsbygder stenal-*

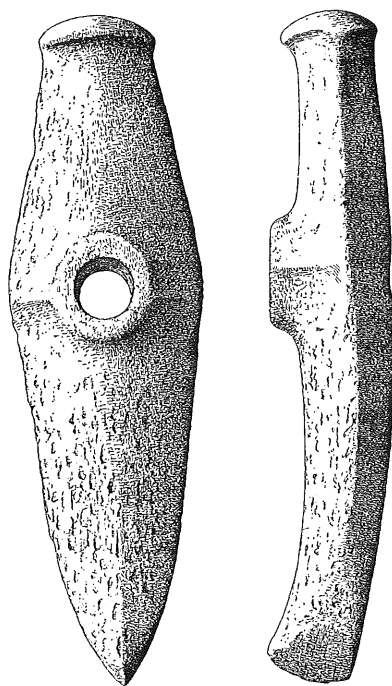

Fig. 6. Från Brøgger 1907:69 Fig. 47.

dersbefolkningen har udsøgt sig» kommenterar han något förvånad, men utan närmare diskussion. (Ibid:109).

Av bebyggelsens två lägen i landskapet, kust och fjord, uppfattar Brøgger att «det er klart efter ovenstående at man på vestlandet har at gjøre med en kystbefolkning og fjordbefolkning i stenalderen». Försörjningen har, menar han, huvudsakligen baserats på jordbruk. Men bara materialet blir större får vi en mer detaljerad bild, men han tror inte att bilden skulle kunna förändras (Ibid:111).

Brøggers eget bidrag till ett större västnorskt stenåldersmaterial blev en undersökning av Vistehåla på Jæren. Undersökningen publicerades i flera artiklar samt i «Vistefundet: en ældre Stenalders Kjøkkenmødding fra Jæderen» (1908). Fyndet kom att spela en viktig roll i tolkningen av de inte ovanliga västnorska boplatserna i och intill «huler» och «heller» («grottor» och «berghällar med överhäng»). Boplatserna är ofta stratigrafiskt komplexa med lager från vitt skilda tidskikt. Här fann Brøgger 3-4 skikt med huvudsakliga lager från senmesolitisk Nøstvet-tid och yngre stenålder. Boplatserna inkluderade mängder av föremål av ben, horn och sten. Särskilt de rikliga fynden av djurben med över 50 olika arter bevarade i lager med snäck- och ostronskal och lagerföljden med rikliga redskapsfynd gjorde att boplatserna kom att spela en stor roll i den arkeologiska diskussionen (Gjessing 1945:112). Centralt i denna debatt var den kronologiska frågan om boplatsernas äldsta del var från mesolitisk tid eller ej. Många boplatser i grottor och vid berghällar hade daterats till järnålder vilket Brøgger själv hade visat (1910). Att de äldsta lagren nu kunde härröra från stenåldern blev ganska snabbt accepterat, men däremot inte att de var från äldre stenåldern. Senare undersökningar av bland annat Shetelig i Ruskeneset 1914-16 och Johannes Bøes undersökning av Skippshelleren i Hordaland 1930-31 kom att påvisa dessa boplatsernas komplexa lagerföljder.

«Den arktiske stenalders i Norge» (Brøgger 1909) kom till att bli hans doktorsavhandling. (Fig. 7). Den omfattar tio avsnitt. De sju första utgör bokens kärna och diskuterar alla begreppet «arktisk stenålder» utifrån fynd och etnologiska uppteckningar. De tre avslutande berör bärnstensfynd från stenåldern samt «primitiv kunst» i norra Europa.

Även om Brøgger inte anser att begreppet behöver definieras -«vi alle vet hvad det navn indebærer» (Ibid:VI) – så betecknar arktisk stenålder i stort de stenålderskulturer i Skandinavien som inte har präglats av kontakter med den sydliga megalitkulturen. För Norges del blir det då både nordnorskt och västnorskt stenåldersmaterial även om begreppet «arktisk» i allafall det senare fallet verkar passa dåligt (Gjessing 1945:7).

Begreppet användes av Rygh (1866) för nordnorska stenåldersfynd med framför allt redskap av skiffer som hänfördes till en samisk

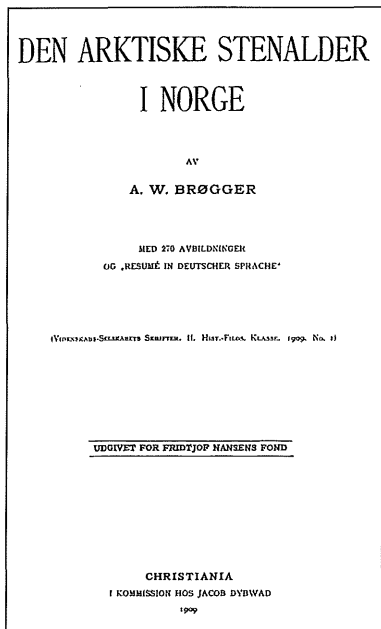

Fig. 7.

(«lapsk») stenålderskultur som hade existerat parallellt med en sydlig megalitiskt påverkad kultur. Begreppet hade också använts av Hildebrand och Montelius i Sverige även då med främsta betydelsen «samiska» skifferredskap. Begreppet blev så småningom problematiskt eftersom allt fler skifferredskap påträffades i sydsandinaviska områden som svårigen kunde ha varit samiska vilket fick iallafall Rygh att något revidera sin ståndpunkt (Brøgger 1909:1).

I ett materialredovisande avsnitt omtalar Brøgger alla kända boplatssfynd från Norge och Sverige där skifferredskap ingår. Han omtalar 15 boplatser från Holeheia på Jæren och Vespestad på Bømlo till boplatser i Finnmark som t.ex. vid Grense Jakobselva i Syd-Varanger från Norge, och från Sverige är det främst den östsvenska «boplatstkulturens» boplatser som Åloppe i Uppland och Säter i Östergötland som omnämns som exempel på baltiskt inflytande och definieras som «arktisk-baltisk stenalder» (Ibid:30).

Han diskuterar vidare de kronologiska problemen med de arktiska stenåldersfynden. Förutom materialen från Holeheia och Vespestad, som han genom yxtyperna daterar till yngre stenålder, så saknar han hållpunkter för det övriga norska materialet, men han använder främst kombinationsanalyser och höjdnivåer över havet som dateringsmetoder vilket resulterar i den sammanfattande slutsatsen: «*de arktiske bopladser i det store og hele i tid falder indenfor dysse- og jættestueperioderne av den neolitiske stenalder*». Han ser materialet som uttryck för en enhetlig kultur, även om den omfattar uppemot tusen år. Boplatserna representerar «*en i det store og hele samtidig stenalderkultur, som vi da kalder den arktisk-baltiske stenalder*» (Ibid:50).

En större föremålsgrupp utgörs av yxorna som «*står i sterk motsetning til de sydskanadinaviske flintøxtyper*» (Ibid:73). Yxorna är av olika slags grönsten och är alltid slipade, ofta facettslipade, men inte prickhuggna. Slipningen indelar olika underklasser med t.ex. håleggade eller tvärslipade yxor. Han verkar anse att den typologiska metoden har skilda förutsättningar i olika kulturer: «*men jeg gjør oppmerksom på at netop fordi formsansen ikke var så sikker hos den arktiske befolkning, findes der indenfor hver klasse en mængde variationer i alle retninger, en sterkere individualisering, om man vil, end indenfor den sydskanadinaviske stenalderens enkle formserier*» (Ibid:74). Även om han anser att det är genom skifferspetsar, knivar och grönstensyxior som den arktiska stenåldern konstitueras (Ibid:84) så inkluderar han även åtskilliga andra redskapstyper i kulturgruppen. Även redskapsformer som han känner från sydskanadinavien som den flinteggade benspetsen inkluderas om den är påträffad i nordligt område och är ornerad i arktisk stil (Ibid:84).

Den arktiska stenålderns keramik klassificerar Brøgger enligt den tyske Moritz Hoernes, påverkad som han är av «*den tyske stenalderforskning*» (Ibid:93). Med detta vill han poängtera att han lägger större vikt vid stilanalys än av att typologisera dekortyper. I enlighet med Hoernes delar han in keramikornamentiken i två huvudgrupper; en «fri, yttäckande stil» och en «bundet, ytindelade stil» (Ibid:94). Till den första klassificeras bandkeramiken medan snör-, klockbägar- och trattbägarceramik räknas till den senare gruppen. Brøgger menar att även den arktisk-baltiska keramiken kan klassiceras på liknande sätt: «*den baltiske-arktiske ornamentik tilhører den fri, flatedækkende stil, mens den megalitiske stil går ind under klassen flateinddelende, bunden stil...*» (Ibid:95).

Även om de enskilda dekorelementen inte i sig är annolunda i den arktisk-baltiska stilen, så är «*anordningen av de enkelte elementer eiendommelig...* (og)... *gir os stilen i*

den arktisk-baltiske ornamentik» (Ibid:96). Brøgger nämner snedstreck, horisontella zickzackband, rutnönster och gropar som typiska, särskilt det horisontella zickzack-ornamentet anser han vara karaktäristiskt för den arktisk-baltisk kulturgruppen. Detta till trots för att ornamentet finns såväl inom trattbägarkeramik och på klockbägare. Ändå har inte ornamentet någon «ornamental förbindelse i den megalitiska keramikstil. Det er specifikt karakteristisk for arkisk-baltisk stil.» Utan att han närmare belägger på vilket sätt, er även förekomsten av ornamentet på klockbägare «stilsammenhængen en helt anden» (Ibid:96f).

Ornering med gropar och runda stämpelornament anser han för «væsentlig karakteristiske for baltisk-arktisk stil» (Ibid:98), men han erkänner att «dette ornamentled også findes indenfor andre europæiske grupper» (Ibid:98). I avgränsningen mot megalitisk keramik säger han endast: «Noget tilsvarende til den måde hvorpå det er anbragt på de svenske og finske kar, findes heller ikke indenfor den megalitiske stil» (Ibid:98). I stor utsträckning hänvisas läsaren att själv utifrån några få figurer försöka förstå vad han menar.

Brøgger diskuterar även den ornamentala utsmyckningen av skifferknivar och liknande med zick-zacklinjer som han menar inte hör samman med keramikorneringen men som karakteriserar något typiskt för den arktisk-baltiska stilen även om han hittar paleolitiska paralleller med «den europæiske Madeleinekultur» (Ibid:103). (Fig. 8). Lika naturligt är det förstås att inlemma de nordskandinaviska hållbilderna i den arktisk-baltiska stenålderskulturen något som både han själv och andra (t.ex Gustaf Hallström) redan tidigare hade föreslagit. Speciellt understryker han de östliga förbindelserna vad gäller hållkonsten och han ser kontaktvägar och paralleller med hållkonst kring Onegasjön och än längre österut i Sibirien (Ibid:106ff). Hållkonstens naturalistiska avbildningar: «girudmerkete oplysninger om den arktiske kultur og befolkningens levevis. Billederne av ren og elg, bjørn og fisk fortæller om et jæger- og fiskerfolk fortrolig med disse dyrs liv, av hvem de fik sin næring». Han ser hållbilderna som uttryck för jaktmagi inom kulturen (Ibid:111).

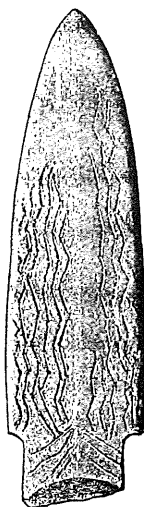

Fig. 8. Från Brøgger 1909:62 Fig. 94.

Att Brøgger finner avgränsningen mellan de arktisk-baltiska och sydsandinaviska (megalitiska) kulturerna problematiskt er tydligt (Ibid:113-131). För Sveriges del räknar han alla områden med megalitgravar (även hållkistor) som tillhöriga den sydsandinaviska sfären. Detta innebär att även landskap som Värmland, Närke och västliga Östergötland räknas hit. För Sörmland och Upplands del utgör fynd av spets- och tunnackiga yxor kriterier på den sydsandinaviska kulturen. I Östsvrige ser Brøgger en tydlig kulturdualism med en kustbunden arktisk kultur och en inlandskultur knuten till den sydsandinaviska kultursfären. För Uppland tolkar han, med hänvisning till Salin, fynden som tecken på en invasion söder- och västerifrån. «Den sydsandinaviske invasion kan derfor antas at ha skedd i anden og tredie periode fra Västergötland over Nerike og Västmanland og ikke langs den østsvenske kyst» (Ibid:117). Den arktisk-baltiska befolkningen blev dock efterhand undanträngda. «Den sydsandinaviske befolkning fik

også meget snart overtaket i selve Uppland, fordi den tok landet i kraft av sin høiere kultur. Den begynte Upplandsslettens dyrking og trængte den arktiske befolkning undav, nordover langs kysten og til de svære områder i Jämtlands og Ångermanlands indre» (Ibid:118).

Nordliga fynd av sydskandinavisk typ av slipade flintyxor, tolkar Brøgger gärna som tecken på utbyte mellan folkgrupper. Även när det som i Medelpad finnas fler lösfynd av sydskandinavisk typ (33 stycken) än de arktiska (10 stycken) så hävdar han att det måste föreligga en felaktig kategorisering. Han har ändå sin tolkning klar: «*Fundene viser således tydelig at Medelpad ved kysten har været bebodd av den arktiske befolkning fra dysse- og jettestuetid og utover hele stenalderen og senere ved handelsforbindelser motat sydskandinaviske stenalderssaker*» (Ibid:119). För Jämtland är bilden ännu tydligare och hans tolkning er klar. Norrland koloniserades från öster och genom älvdalarna mot väster (Ibid:121).

Brøggers tidiga arbeten om stenåldern har, som vi kunnat se, främst präglats av en vilja att kunna klassificera och kronologiskt ordna det norska stenåldersmaterialet. Dessutom har han lagt stor vikt vid det arkeologiska materialets möjliga samband med landhöjningen. Vi kan här se hur han fullföljer tankegångar som han övertagit från fadern. Men till skillnad från faderns så bygger hans resonemang dessutom på typologier och en kartläggning av olika material- och redskapsformers utbredning. Det norska materialet bedöms och tolkas i hög grad genom jämförelser med artefakter från det sydskandinaviska området. I doktorsavhandlingen från 1909 syns början till en förändring hos Brøgger. Nå uppmärksammar han alltmer de regionala skillnader som finns i Norden och även inom Norge, och han ser samband mellan kultur och olika naturtyper.

Det norska folkets natur

Brøgger skrev inte enbart för den akademiska världen utan deltog aktivt i kulturdebatten i samhället. Han var en flitig föreläsare ute i landet och t.ex. en av de första att popularisera arkeologin med hjälp av radion. Intresse sträcktes även långt utanför arkeologins område, han tog upp såväl politiska som mer allmänna frågor. Han var också periodvis aktiv som politiker för det Frisinnede Venstre (liberalt borgerligt parti). Exempelvis behandlade han i debattboken *Dommen i Haag* (1933) Grönlandskonflikten med Danmark som togs upp av den internationella domstolen i Haag. Många av hans artiklar finns senare tryckta i bokform (Brøgger 1947).

Även flera av hans arkeologiska föreläsningar gavs ut i skriftlig form. Föreläsningen «*Vår bondekulturs oprinnelse*» gavs ut i något omarbetad form av Videnskapsakademiet i Oslo (1925a). Den utgör en slags sammanfattning och programförklaring för Brøggers planerade kulturhistoriska exposé av Norges forntid, med första band «*Veid og Vær*» (Brøgger 1925c:1). Den förebådade det populärvetenskapliga verket «*Det norske folk i oldtiden*» (Brøgger 1925b), kanske den arkeologiska bok av Brøgger som nådde den största publiken.

Eftersom «*Veid og Vær*» stoppades av han själv, troligtvis på grund av den kritik han fick och upplevde sig känna av sina kollegor, så är det kanske «*Vår bondekulturs oprinnelse*» som mest koncentrerat återger Brøggers idéer om den forntida utvecklingen i Nor-

ge. I mångt och mycket kom Brøgger med sin «kultur-arkeologi» att stå i motsättning till arkeologer som Shetelig, Bjørn och Helge Gjessing som föredrog en arkeologi utformad efter en tydligare typologisk modell. Detta visade sig bland annat i debatten kring den «arktiska» kulturen och frågan om kulturdualism över huvud taget (Helliksen 1993a,1993b:31f,1996, Storli 1993). Kritiken fick sitt tydligaste skriftliga uttryck i en recenssion av Gutorm Gjessing (1926) i tidskriften «Naturen» där Brøgger anklagas för osaklighet i språkbruk och att inte belägga sina påståenden med fakta samt att i allt för hög grad vara snävt nationell i sitt perspektiv. Av någon anledning tog Brøgger denna kritik så allvarligt att hans arkeologiska författarskap därefter nästan avstannade, istället blev hans verk med få undantag mer inriktade på historiska källor (exempelvis «Vindlandsferdene» (1936), även om «Sigd,ljå og snidil» (1933) kan ses som en fortsättning på «Det norske folk i oldtiden»).

I «Vår bondekulturs opprinnelse» (1925a) är Brøggers grundtes att arkeologin måste komma längre än att bara syssla med en kronologisk indelning av det förhistoriska materialet. «*Det som nu står for tur er ut fra vårt eget materiale å søke frem til en opbygning av vår oldtids indre kulturhistorie*» (Ibid:1). Man måste utgå från landets naturförhållanden som på ett närmast deterministiskt sätt, styr den mänskliga kulturen. Genom att utläsa den norska kulturen (d.v.s.de arkeologiska fynden) utifrån de av naturen givna förutsättningarna blir det möjligt att «*skrive historien om det norske folks opprinnelse*» (Ibid:30). Han vill inte se den norska utvecklingen genom det gängse sten-brons-järn schemat. Istället är «veidekulturen» temat för hans första period som mer traditionellt kunde betecknas som sten-och bronsålder. En av hans teser är att bronset endast marginellt har påverkat människors levnads sätt i Norge. Stenbruket och jakten m.m. fortsatte tämligen opåverkat av introduktionen av lyxprodukter av brons.Att Norge saknar en reell bronsålder till skillnad från t.ex. Danmark beror på naturens olika karaktär. «*Danmarks klippeløse jord og Norges kyst og fjell må nødvendigvis forme totalt forskjellige kulturhistoriske linjer*» (Ibid:20). Han gör inte heller någon större affär av introduktionen av jordbruk och husdjur under yngre stenålder utan menar att den norska naturen gav den huvudsakliga försörjningen genom jakt och samlande. Neolitiserings betydde att jakten kompletterades av nya näringar och att den för Norge så karakteristiska blandningen av försörjningssätt grundlades. Om stenåldersboplatser Ruskeneset utanför Bergen skriver han således att människorna där inte hade «*nogen ren veidekultur, men den blanding av feavl, jordbruk og veiding som går som en rød tråd gjennom vårt folks kulturhistorie til idag*» (Ibid:4). Bytesdjur som säl, hjort och val var centrala för kustkulturen och redskap som pil och båge, kniv och harpun av sten, ben och horn är denna kulturs ledartefakter.

Brøgger ser kustkulturen som den ursprungliga och primära norska kulturen. Skogen och fjället tas först i ett senare skede i anspråk för jakt och insamling, «*alt som knytter sig til skogen i oldtidskulturens historie er ikke bare kronologisk yngre enn alt som har sit ophav i sjøen og ved kysten, men det er forbundet med et kulturskifte-det første store i vår bondekulturs historie*» (Ibid:11). Detta kulturskifte är järnets introduktion som han huvudsakligen vill förlägga i romersk järnålder då han menar att inhemsk produktion av järn på allvar tar fart. «*Det er den romerske provinskulturen som gjør gjennombruddet i vår oldtids kulturhistorie, først og fremst ved å bringe jernet til Norge*» (Ibid:22). Med olika källor som ortnamn och arkeologiska fynd försöker Brøgger visa att järnet ledde till en inre expansion från kusten. «*Jernøxen er bondens første og største våben til ero-*

bringen av landet. Efter alt hvad vi nu kan se har han til den tid hatt nok med å holde sig skogen fra livet. Nu strømmer det til fra alle kanter, fra flatbygdene, fra fjordbunnene, og først nu åpnes veien til fjellet» (Ibid:24). Den främsta orsaken är «at praktisk talt alle verdifullere myrmalmer hos oss ligger i fjellet» (Ibid:25), till skillnad från t.ex. Sverige.

Järnet ledde till exploateringen av skogen samt innebar en revolution inom hantverket. Järnet gav förutsättningar för träarkitekturen och båtbyggeri. «Med jernøksten åpnes mulighetene for å økse til bord, planker. Og jernnaglene letter bygningen» (Ibid:27). Introduktionen av järn delar den norska förhistorien i två huvudperioder, med och utan järn. «Jernet betyr det første store skillet... Det følges av det store fremstøtet i jordbruket, ikke bare i dalene, men også i de store bygdene» (Ibid:28).

I en sammanfattning av Norges historia ser Brøgger fem perioder. Efter den stenbrukande sten- och bronsåldern och den järnbrukande perioden under förhistorien följde en tredje period med materiell nedgång under senmedeltid. En fjärde period innebar förnyelse under 1500-talet med bergsbruket och vattensågar, ökad djurhållning med sätrar, och eldvapnens introduktion. Den femte perioden är vår egen tid «da den største av alle endringer i vår bondekulturs historie foregår, og som vi nu er midt oppe i» (Ibid: 29). Gemensamt för alla perioder är «det sløseri som vårt lands gamle rike natur har vært gjenstand for gjennom alle tider» (Ibid:29). Naturen ger, enligt Brøggers sätt att se, förutsättningar för och sätter även gränser för den mänskliga kulturen. Det verkar som om han ser den norska «veidekulturen» som en konservativ livsstil som utan yttre påverkan skulle förbli oföränderlig. Han verkar uppfatta att förändringar i samhället endast sker om naturen (t.ex. klimatet) förändras eller att nya uppfinningar (som järnet) införs utifrån. Modellen får något statiskt och naturdeterministiskt över sig. Trots detta innehåller hans tolkning av förhistorien, enligt min mening, en värdefull helhetssyn. Istället för att fastna i kronologiska problem så söker han sammanhangen mellan människa och miljö. Utifrån något som närmast liknar ekologiska zoner, som havet, kusten, skogen och fjället, struktureras också de mänskliga lämningarna från det förgångna. På ett ganska vågat sätt använder han olika typer av källmaterial för att styrka sina teser, ofta genom att härleda förhistoriska förhållanden ur de historiska källorna. Medeltida lagtexter om t.ex. olika äganderättsförhållanden ger insyn i järnålderns ättesamhälle liksom ortnamn och folktraditioner. Han verkar ofta vara missnöjd med det arkeologiska källmaterialet som inte verkar ge svar på de frågor han ställer.

Under Brøggers första decennier som verksam arkeolog kom hans arbeten att präglas mycket av materialstudier där föremålen och deras typologiska insortering var centrala i studiet. Man kan hävda att han här fortsatte och fördjupade arkeologin i Norge enligt de riktlinjer som den äldre generationen hade dragit upp. Den första professionella generationens arkeologer med namn som Rygh, Lorange och Gustafson hade givit ett norskt ramverk efter Thomsens mallar. Det kronologiska schemat ansågs fastlagt men behövde förfinas för att uppnå större exakthet vid datering. Att det norska materialet skulle inpassas i det allmänna skandinaviska kulturschemat var underförstått, till trots för att detta var konstruerat utifrån ett sydiskandinaviskt perspektiv. Genom sin far fick Anton Wilhelm redan i tonåren kännedom om då aktuella frågeställningar inom arkeologin (Hestmark 1999:462). Inspirerad av faderns intresse för strandlinjenivåer under postglacial tid blev det naturligt för honom att ta upp det arkeologiska källmaterialet från motsvarande tid. I själva verket kan man se mycket av hans livsverk och strävanden i ljuset

av de krav och förväntningar som fadern förväntade sig av sin äldste son. Fadern var en dominerande gestalt i norsk vetenskap under senare 1800-talet och som en internationellt beryktad geolog spelade han även en stor roll som politiskt aktiv liberal och rektor för Oslo universitet. Även sonen hade vissa politiska ambitioner och försökte en tid att bli rektor för universitetet men nådde aldrig samma framgångar som sin far.

Fram till 1910 publicerade han sina fem främsta verk om stenåldern. Därefter gled intresset alltmer över på senare perioder delvis kanske genom att han oväntat tidigt, genom Gustafsons bortgång 1915, fick överta rollen som ledare för Oldsaksamlingen och ansvaret för publiceringen av det gigantiska fyndet från Oseberg. Vikingatiden och övergången till medeltid blev hans andra specialitet.

Brøgger utvecklade under 1920-talet en egen självständig syn på norsk arkeologi. Kanske kan man hävda att det är han som mer definitivt formulerar en nationell norsk arkeologi. Han gör det i linje med tidsperiodens mer allmänna idéströmningar där folket och dess karaktär i både fysisk och andlig mening blev viktiga begrepp för förståelsen av vad man uppfattade som nationens rötter och tillblivelse (jmf. samtidiga arbeten av t.ex. Kossinna, Childe och Lindkvist), men Brøggers kulturhistoriska syntes skiljer sig i allt väsentligt från kontinentala motsvarigheter. Hans nationella arkeologi bär inte någon nämnvärd prägel av glorifiering eller annan värdering av förhistoriens människor. Hans perspektiv är snarare präglad av ett kulturekologiskt synsätt. Människors försörjning har anpassats efter de naturliga förutsättningar som funnits och på så sätt har den särpräglade norska kulturen uppstått i bondekulturens möte med ett landskap mer skapat för jakt och fiske. Kanske formades hans kulturhistoriska syntes genom hans efterhand allt mer problematiska behandling av norskt stenåldersmaterial. Efterhand framstod det allt tydligare att de sydsandinaviska kronologiska mallarna inte helt passade med det norska fyndmaterialet. Dessutom påverkades han nog också av arkeologins allt mer tydliga nationella roll som den erhöi genom 1905 års frigörelse från unionen med Sverige (Komber 1987:34), vilket tydligt gestaltades genom Osebergsfyndens publicering.

Brøgger försöker nå att frigöra sig från den kronologiska tvångströjan i form av treperioders-systemet sten, brons, järn. I 1925 kan han t.ex. skriva *«Ved fangstkulturen gjelder de sterke skiller mellem stenalder, bronsealder og jernalder lite. Meget lite av det som er avgjørende for dens utvikling og forløp, har noget forhold til den rent ytre overgang mellem sten, bronse og jern»* (Brøgger 1925c:90), og han formulerar istället förhistorien genom tematiska rubriken som speglar människors försörjningsmässiga relation till naturen. Dette utsagnet är hämtat från hans kanske mest personliga tolkning av norsk förhistoria, den aldrig utgivna texten *«Veid og Vær»*.

Det blev med *«Det norske folk i oldtiden»* (1925b) Brøgger nådde en större allmänhet. Instituttet for sammenlignende kulturforskning uppmanat Brøgger att utge hans tio föreläsningar över Norges oldtids kultur. Instituttet hade dessförinnan gett ut en liknande exposé över Norges förhistoria av Haakon Shetelig. (Fig. 9).

Boken skulle bli en av Brøggers mest omdiskuterade och mest kända verk. Detta kan tyckas vara orätt eftersom boken endast var tänkt som en populär sammanfattning av det kommande större arbetet *«Norges Oldtid»*. Tryckningen av föreläsningarna skulle endast *«opfattes som grunnlinjer til det større sammenfattende arbeide om Norges oldtid som jeg for tiden holder på med...»*. Föreläsningarna skulle betraktas som *«et fragment av det utsyn jeg... håber å kunne gi»* (Brøgger 1925b:9). Mycket av den kritik han fick för bris-

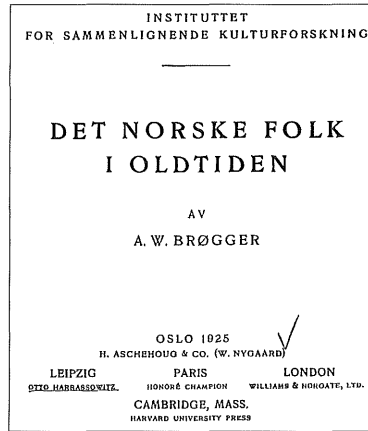
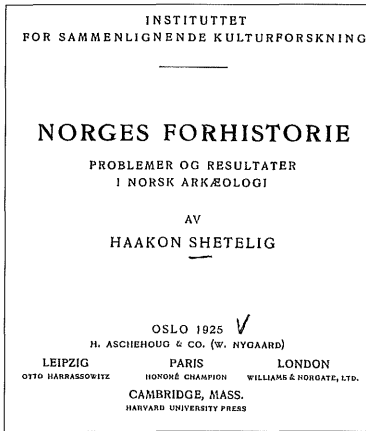

Fig. 9.

tande dokumentation och faktaunderlag för sina påståenden skulle kanske ha uteblivit om detta verk hade getts ut som planerat. «Det norske folk i oldtiden» blev oavsiktligt istället något av en programförklaring för Brøggers arkeologiska syn, och genom den samtida «Norges forhistorie» av Shetelig, blev Brøggers mer okonventionella form för historieskrivning än mer tydlig. Shetelig utgick från de arkeologiska fynden med deras kronologiska ordning, med konventionell typologisk metod och periodindelning (Komber 1987:33f). Norge betonades som en del av Norden och den europeiska kulturen. Brøggers verk genomsyrades istället av önskan att förmedla en norsk kulturhistoria utifrån den «vanliga» människans perspektiv och utifrån den norska naturens villkor.

Brøggers bok är strukturerad utifrån 10 föreläsningar. I en inledande text ger han en programförklaring för sin syn på arkeologin och för sitt syfte med boken: «*like så lite som inndelingen av perioder og tidsbestemmelser er hitoriens mål, likeså lite er de arkeologiens. Kronologi og typologi...er dog tilsist bare tekniske hjelpemidler; hvis rekkevidde er bestemt av evnen til kulturhistorisk forskning og tenkning... Den stolte kronologiske bygning på typologiens grunnlag er et stort blendverk, som står i fare for å føre forskningen vill, fordi den er bygget på en tankeføring om utviklingens lov som ikke har rot i de skiftende livsforhold i de meget forskjellige deler av Norden*» (Brøgger 1925b:14). Han fortsätter med att hävda en tidsmässigt lång kontinuitet för den norska bondekulturen, präglad av konservativ anpassning till norsk natur. Han vill söka sig tillbaka till förhistorien genom studiet av norsk kultur under historisk tid för att därefter dra trådarna bakåt i tiden. Hans forntidsstudie utgör likaså ett nationellt projekt, han hävdar att arkeologins uppgift är att «*søke frem til en opbygning av vår oldtids indre kulturhistorie... Hvorledes er vår særlige norske kultur blitt til*» (Ibid:18). Eftersom Norges natur, enligt Brøgger, är unik och med speciella kännetecken så måste även folkets historia vara präglad och formad av den.

Brøgger erkänner de traditionella arkeologiska metoderna men menar att de är underordnade den miljö och de försörjningsmöjligheter som varje plats ger. Istället för en kronologisk linje skildrar han förändringar i försörjningen och vilka ekologiska miljöer som

har varit viktigast. Kusten och havet har varit viktigast för det norska folket. Först senare blir inlandet viktigt, med skog och fjäll. För han er jakten, fisket och samlandet, (veidekulturen), grundläggande för den norska nationalkaraktären, *«den er ophavet til meget grunnleggende trekk av vår kultur og vår folkeeiendommelighet»* (Ibid: 21). Kulturen är till sin karaktär konservativ och beroende av naturomständigheterna. Däremot anser han inte att klimatförändringar i nämnvärd grad har påverkat kulturen. Det finns inget *«sammenheng mellom klimaforandringer og kulturutvikling»* (Ibid:26). Förändringar t.ex. under romersk järnålder *«ligger i rent kulturhistoriske forhold, i møtet med romersk kultur som førte jernet, og fremfor noget annet jernøksten, inn i det norske erhvervsliv»* (Ibid:27). Istort sett alla förändringar ser han som något som kommit utifrån. Detta kan uppfattas som något paradoxalt när alltsammans ändå utmynnar i skapandet av en norsk kultur. *«Mens erhvervslivet til alle tider naturnødvendig har vært norsk, er nesten hver eneste omformende forbedring av fremmed oprinnelse»* (Ibid:30). Arkeologin måste passas in i ett perspektiv utifrån den mänskliga försörjningen och naturen. De arkeologiska fynden skall ordnas och förklaras *«ut fra deres forhold til det gamle erhvervsliv»* (Ibid:28). Någon gräns mellan arkeologi och historia ser han inte, men förordar istället en arkeologi som lika mycket litar på ortnamn, landskapslagar och andra skriftliga källor som ett mer traditionellt arkeologiskt källmaterial.

I kapitlet «Kysten og Sjøen» fokuserar Brøgger på veidekulturen och beskriver kustkulturens «huggeplasser» som Bømlo, Vestlandets viktigaste stenbrott för redskapstillverkning, och «fangstplasser» som t.ex. Vistefyndet på Jæren med ett stort djurbenmaterial och benredskap. Vistefyndet kontrasteras mot boplatssfyndet vid Ruskeneset, strax utanför Bergen. Vistefynet saknar indikationer på odling eller husdjur vilket däremot förekommer på den annars rätt så likartade platsen Ruskeneset. Med detta vill Brøgger påvisa att introduktionen av neolitiska näringar inte avsevärt påverkade bosättningsmönster och levnadsvillkår. Inlandets arkeologi diskuteras i kapitlet «Skogen og Fjellet» på ett liknande sätt såsom refererat ovan i «Vår bondekulturs oprinnelse». Utnyttjandet av fjället, daterar Brøgger till tidig järnålder. Han tror t.ex. inte att renarna fanns på Hardangervidda före den tiden, då det växte skog på nuvarande fjällområde (Ibid:63) och därför, menar han, fanns där heller inga människor. Skogen och fjällets utnyttjande för-knippas med en inre expansion under järnåldern, beroende av de nya och bättre redskapen.

I ett särskilt kapitel behandlas «Billedkunst og Magi». Hällristningarna ses som uttryck *«for de primitive sinns strev for å avfinne sig med alle livets ukjente makter, onde og gode»* (Ibid:73). Han anser att de mer schematiska och symboliskt utformade hällbilderna kunde knytas till bronsålderns jordbrukssamhälle medan mer naturalistiskt avbildande figurer hörde till veidekulturen och kunde vara från såväl stenåldern som senare perioder. Han nämner Vingen-fältet med över 400 hjortar inhuggna vid det västnorska karga havsbandet. När det gäller hällbildernas datering menar han det inte är möjligt att nå säkra svar med hjälp av typologi eller strandanknytning (Ibid:91). Samtidigt som han avvisar sådana dateringsförsök är han själv ändå i viss mån låst i sin kronologiska uppfattning. Han anser att det osannolikt att de nordnorska hällristningarna skulle vara äldre än de sydsandinaviska (Ibid:92).

I kapitlet «Veideredskap og Bronsene» diskuteras de materiella grunderna som han anser som avgörande för kulturen. Med en nästan historie-materialistisk syn betonas arbetets betydelse i ett textstycke som även kan stå som uttryck för hans historiepuffatt-

ning: «Det er oldtidens redskapskultur som bærer arbeidet i landet.. I den arkeologiske drøftelse av stoffet har den vært mindre synlig, fordi våben og smykker rent metodisk rekker meget lengere, når det gjelder å stille op kronologiske skjemaer. Hermed henger det igjen sammen at redskapskulturen ikke tillater så skarpe sondringer, fordi selve arbeidets teknikk gjennom alle tidsaldre er konservativere, konstantere enn nogen andre ytringsformer av oldtidens liv. Til gjengjeld er selve arbeidslivet i det lange løp en uhyre meget viktigere faktor for oss å lære å kjenne. Å trenge inn i det gir den første betingelsen for å forstå hvad det egentlig foregår i vår oldtid. Det er ikke bare å klarlegge hvilke naturlige muligheter vårt land byr, men også undersøke hvilke redskaper de trengte til å nytte dem ut allesammen» (Ibid:95).

Veidekulturens redskap beskrivs från pil och båge, harpunen, spjutet, dolken, kniv, såg, borren, skrapan, båten, yxan, hammaren och mejseln. Vissa redskap som kniven och pilen finns i olika material delvis beroende på var i landet de är tillverkade. Andra redskap däremot som t.ex. harpunen är nästan alltid gjorda i ben och horn. I en argumentation kring bronsålderns materiella kultur tar han ut svängarna rejält. Att han anser att det är flinta, skiffer, ben och horn samt senare järnet som har varit de viktigaste redskapsmaterialen och inte brons är givet. Men en kvantitativ jämförelse haltar betänkligt mellan redskap av olika material med tanke på bronsålderns relativt korta tidsperiod. Han anför att mot tusentals pilar och knivar av sten- och järn har endast fyra bronspilar och ett 30-tal bronsknivar påträffats (Ibid:98f). Mot 4-5000 stenyxor från alla stenbrukande perioder ställer han tio fynd av massiva bronsyxor (hammerökser). De enda egentliga bruksföremålen han erkänner som är av brons, är yxorna han benämner huggeökser (kant- och holkyxor). Av totalt 485 funna bronsföremål hör 170 stycken till denna kategori. Att många har tillverkats lokalt visas av tio fynd av gjutformer av täljsten (Ibid:101). Mot hans tes «at stenaldern på en rekke viktige områder av arbeidslivet vedblir å leve gjennom bronsealderen» finns det väl få som idag invänder mot. Även i bronsrika Danmark är ju de flesta bruksföremålen under bronsåldern av andra material än brons.

I kapitel «Stenalderns og bronsealderen kultur» fortsätter han delvis diskussionen, men han försöker även koppla samman den materiella kulturen med folkgrupper och medelhavskulturerna. Megalitgravarna anser han vara knutna till slättlandet i främst Danmark. «Det er ikke tilfeldig at stengravene bygges på de vide, åpne danske slettlend med en helt annen konstruksjon av selve samværets liv enn den kan bli mulig i Norge. I virkeligheten er stenalderskamrene de mange fellesbruks, landsbyfamiliens store kirkegårder» (Ibid:124). Den norska naturen sätter stopp för megalitgravsbyggandet. De kräver sol och slättland. «Hvor i vårt land kunde vel et stenaldersfolk, for hvem det indre var stengt av storskogens mørke, finne Spanias eller Bretagnes rike sol, dets frodige jord, hvor Irlands grønne enger; Hollands fruktbare marsk, Danmarks blide sletter» (Ibid:125). Mot den karaktäristiken för megalitgravsbyggare ställer han den norska kulturen som på grund av naturförhållanden präglas av «individuell liv og følelse, lukket fornemhet og avgrensning» (Ibid:125).

Han sätter frågetecken kring megalitgravskronologin och förordar istället regionala synsätt och kallar den gängse kronologin (dös-gånggrift-hällkista) «en rent teoretisk spekulasjon» (Ibid:126)! Som exempel framför han bland annat olikheterna mellan Falbygdens och Bohuslans megaliter. Även den neolitiska yxkronologin ifrågasättes. Han menar visserligen att den spetsnackade yxan är äldst men att den tunnackiga har varit mer ett

vapen medan det är den tjocknackiga yxan som är «den solide gode bruksöksen» (Ibid:127) och att dessa funnits parallellt. Østfolds och Vestfolds enstaka megalitgravar sätter han i förbindelse med Bohuslän och Nordjylland utifrån den kommunikationsled som han anser ha gått utefter Jyllands östkust och via Tjörn längs Bohusläns kust och in i Oslofjorden. Megalitgravarna i Bohuslän och Østfold anser han extra intressanta: «*Det er relativt fattige små gravsteder uten nogen rikdom på saker. De forteller om et forsøk på å holde en høiere kultur oppe i et område som ligger på grensen av ydeevnen for den. De er en liten koloni fra moderstammen Jyllands stengraver*» (Ibid:128).

Bronsåldersrösenas kistgravar förklarar han som en diffusionistiskt spridning från den senneolitiska hällkistan, som i Norge endast förekommer sparsamt i den sydöstra delen. «*Den gravform som på norsk grunn blev den mest naturlige og som hersker gjennom bronsealderen, kisten, bygget av enkle heller, har sitt store spredningscentrum i Båhuslen-Østfold-Dalsland-Vermland. ... Hverken i tid eller idé skiller de sig fra bronsealderens gravkister i røisene i Norge*» (Ibid:130). Synet på hällristningarna verkar tämligen traditionell. Han knyter de Bohusländska-Østfoldska till ett jordbrukssamhälle med symbolisk/magisk innebörd till skillnad mot veideristningar med naturalistiska figurer som knyts till jaktmagin. Tidsmässigt kan de gott vara samtidiga. De uttrycker bara olika näringar och ligger oftast i skilda miljöer (Ibid:131ff).

Övergången till att använda och tillverka järn utgör för Brøgger den stora skiljelinjen i nordisk förhistoria på linje med jordbrukets införande. Men den stora omdaning av de nordiska samhällena menar han kommer först under påverkan av den romerska kulturen. Den keltiska (förromerska) järnåldern är för honom (såsom den vanligen uppfattades då) fyndtom men han avvisar dåtidens spekulationer kring stora klimatförsämringar med «fimbulvinter» och «folktomhet». De förromerska fynden av järn är sparsamma och huvudsakligen för sakralt bruk och i undantagsfall även som vapen. Hans diskussion och tolkningar när det gäller äldre järnålder speglar i hög grad dåtidens bristande fyndunderlag för perioden.

Den viktiga övergången för Brøgger sker en tid in i romersk järnålder direkt men mest indirekt genom andra folkgrupper i norra Europa. Han betonar att det är påverkan från det romerska riket som utgör den huvudsakliga källan till förändring. «*Det er romernes jernutvinning som har vært kilden for den nordiske*» (Brøgger 1925b:141). Speciellt betonar han järnyxans roll i en kulturell process. «*Den jernøksten som når frem til oss er den sene keisertids øks, som går tilbake på helt keltiske former og som blir den ledende på alle germanske områder i folkevandingstid og senere. Det er en arbeidsøks med hammerhode som samtidig blir våbenøks*» (Ibid: 140). Han kan inte nog betona järnyxans roll i samhällsförändringen, yxan kom enligt honom att materialisera den norska folksjälen. «*Den seige kjærlighet hvormed bonden henger ved den gamle jernøksten har vi de mest slående fortellinger om i den kamp, som ennu reformasjonstidens og renessansens prester førte mot bøndernes eldgamle skikk å ta øksen med i kirken. Den er intet mindre enn en del av den norske bondes psyke i en tid av mere enn tusen år*» (Ibid:141) Järnyxan och dess tillverkning inom landet ledde till en total förändring av samhället där nya områden blev intressanta och nya näringar tog överhanden över gamla. Järnutvinningen skedde i fjällnära områden (som t.ex. Valdres) och behovet av träråvara ledde till en omfattande kolonisation av skogsområden något som både förutsatte och var en förutsättning för järnproduktionen. «*Dens (d.v.s.järnyxan; min komm.) virkelige betydning inntreffer først*

der hvor den blir laget i landet selv. Derfor kommer i virkeligheten det store kulturskiftet som jernet innvarsler, først med den gamle jernvinnen i Norge. Det er først da vi får den fulle avløsning av stenkulturen i landet. Av disse grunner er historien om jernvinnen et av de viktigste avsnitt vi for tiden kan studere» (Ibid:141).

I skildringen av jærnets betydelse anvænder han ofta ortnamn och juridiska och pris-mæssiga regleringar under tidig medeltid. Genom att kombinera dessa med fornfynd försöker han påvisa den stora betydelse järnproduktionen hade även under järnåldern (Ibid:152). Detta kan sägas vara ett karaktäristiskt sätt för Brøgger att resonera. Ofta tar han utgångspunkt i det «norrøna» materialet från tidig medeltid (t.ex. landskapslagar, påbud och förordningar av kungamakten eller berättelser av t.ex. Snorre Sturlasson eller andra medeltida författare) och drar dessa förhållanden så långt bakåt i tiden som han utifrån fornlämningar och lösfynd finner möjligt. Brøgger ser en historisk period med «bondejern» från 400-talet och till 1300-talets slut. «*Den klassiske jernalder som begynner med 5 årh. og stiger i vikingetid og eldre middelalder, slutter med den almindelige nedgang i yngre middelalder i Norge*» (Ibid:154). I senmedeltiden övergavs produktionen av bondejærnet i fjällbygderna. Produktionen av järn ur myrmalm kom så småningom att ersättas av bergsbruket och mer storskalig produktion.

När han skal förklara de omfattande förändringar som sker i samhället under järnåldern ger han råvaran, järnet, stor betydelse. Man får intrycket av att tekniken i sig skapar förändringen och man blir, som läsare, frågande inför varför den stenbrukande kulturen han så målande beskrivit som ekologiskt anpassad och närmast fulländad, plötsligt ersätts av ett helt nytt produktionssätt. Till skillnad från många samtida arkeologer tillbakavisar Brøgger att klimatsvängningar på något avgörande sätt skulle vara drivkraften till förändring. Men han förbigår i stort att förklara vad det är som driver förändringen av samhället. Han hänvisar till tekniken och järnet, men i och med att han erkänner att kunskap och tillgång till järn fanns före samhällsförändringen under romersk järnålder så bör det även finnas några sociala drivkrafter inom det dåtida samhället som åstadkommer förändringen. Men enligt min mening ligger Brøggers styrka mer i beskrivningen av de forntida samhällena i den naturgeografiska kontext de befinner sig, än i förklaringsmodeller av historisk förändring.

I kapitlet «Det indre landnåm» ger han sin syn på det inre kolonisationsförloppet i Norge under järnålder och medeltid. Han målar upp sten-bronsåldern som en kustkultur. «*Alt det som knytter sig til kysten er det gamle i vårt land. Her ligger stenaldrens og stenbronsealdrens huggeplasser, fangstplasser og alle serier av funn av stensaker og bronser, her er helleristningene, røisene, gårdene, for bare å nevne de ledende fenomener. Undtagelsesvis fins noget av dette her og der i det indre, men da på en sån måte at vi lett finner forklaringen*» (Ibid:156). På samma sätt som i föregående kapitel om järnet så målar Brøgger upp en kronologiskt tämligen entydig bild av en inre kolonisation i landet. «*Stort sett faller hele den indre bosetningen omkring midten av første årtusen overalt*» (Ibid:157). «*Landnåmet, erobringen av heimene, hører i det vesentlige jernalderen til*» (Ibid:172). Hans främsta exempel hämtar han från Valdres, i närheten av Jotunheimen. Här, menar Brøgger, dominerar järnålderns fynd från folkvandringstiden och senare i det arkeologiska materialet. Även om han registrerar även sten- och bronsålderfynd så tillmätts de ingen större betydelse eftersom inga fasta fornlämningar är kända (Ibid:158).

Denna syn på inlandet som närmast outnyttjat och folktomt före järnåldern är kanske

den del av Brøggers forntidsbild som mest tydligt har föråldrats. Senare års exploateringsarkeologi och forskning har drastiskt ökat antal boplatser i inlandet och skapat ny kunskap om inlandets betydelse för säsongsmässigt utnyttjande eller mer permanent bosättning (Hagen 1983:152f, 202, Østmo 1991:27ff, Fuglestvedt 1998:66f). Men fortfarande finns en klar dominans för kusten både vad gäller de äldsta jordbruksboplatserna (till exempel på Raet i Østfold) och de tre utpekade centra för norsk bronsålder (Jæren, Oslo- och Trondheimsområdet). Skillnaden är att inlandet numera inte ses som avfolkat utan att där istället finns andra levnadsmönster och näringsformer. Men även på Brøggers tid var inlandsboplatser trots allt kända men de bortförklaras av honom som undantag eller obetydliga (Ibid:158) även om han garderar sig för en förändring av bilden i framtiden (Ibid:172). Men man kan i hans här grova karakterisering av kulturutvecklingen kanske se en huvudorsak till den kritik som han mötte inom den akademiska arkeologin.

De två avslutande kapitlen i boken faller på många sätt utanför Brøggers egentliga budskap om kulturutvecklingen i Norge. I kapitlet «Stammer og Rike» tillbakavisar han allt tal om «raser, stammer eller folk» som möjliga att utreda med norskt källmaterial. Han kritiserar även samtida (men ej namngivna) arkeologers sätt att i rastermer beskriva kulturutvecklingen (Ibid:176).

Något motsägelsefullt försvarar Brøgger i det sista kapitlet om «Oldtidens inndeling» kronologins och det typologiska skemats roll i kulturhistorien. Kapitlet är i mycket en beskrivning av typiska fynd från respektive arkeologisk period. Även om Brøgger använder sina begrepp som «*stenbronsealder*» och benämner förromersk järnålder som «*den siste blomstring av stenalderen*» (Ibid: 208) så ger kapitlet intryck av att i mycket argumentera mot Brøggers egna kulturhistoriska teser om den naturgivna kulturen. Det blir istället ett uppräknande av fynd och fyndplatser samt vilka områden utanför Norge som under skilda tider har påverkat landet.

Genomgående vill Brøgger se yttre krafter som har givit impulser och påverkan till förändringarna inom landet. Norge ses som en given enhet även om Brøgger påtalar att det är en historisk konstruktion. Han verkar sällan vara upptagen av de norska lokalsamhällets egen drivkraft till förändring, först under vikingatiden ser han motsättningar mellan hedendom och kristendom som medel i kampen mellan lokala «småriker» och nationella krafter för riksbyggande. Men här som ofta annars bedöms de historiska källorna som överordnade de arkeologiska. De senare spelar endast huvudrollen när de förra saknas. Vikingatiden blir därför primärt en historisk och inte en arkeologisk period för Brøgger (Ibid:217). I en avslutande kommentar understryker Brøgger dock än en gång naturens roll som drivkraft i förnorskandet av kulturen; «*helt fra første stund det kom mennesker til Norge, måtte landet naturlige betingelser gjøre dem til norske*» (Ibid:217). Att Norge för en utomstående uppvisar en väldig spännvidd på naturtyper och naturliga förutsättningar för mänskligt liv och att detta inte borde resultera i endast en slags kultur verkar han aldrig uppfatta som ett problem.

«Det norske folk i oldtiden» fick en blandad motagning och väckte starka känslor inom norsk arkeologi. «*Boken var i sin tid så forkjæret som ingen annen om norsk bosetningshistorie siden Andr. M. Hansens Landnåm i Norge, 21 år tidligere. Kanskje kom dette enda sterkere frem i muntlige diskusjoner enn i litteraturen*» (Hougen 1952:96). Det kan vara svårt för senare generationers arkeologer att förstå denna kraftiga reaktion. Visserligen rymmer boken mycket som kan sägas vara «fel» i traditionell arkeologisk

mening och som går utanför det man kan sägas säkert «veta» men sällan har väl en bok kunnat läsas efter 75 år och fortfarande upplevas som banbrytande på många vis. Att Brøgger blev beskyldd för att avskaffa bronsåldern kan väl nu i efterhand närmast ses som en merit. Periodindelningen som uttryck för en kulturindelning har ju med rätta kritiserats. Vad Brøgger avsåg var ju att påvisa att gränsdragningen mellan sten- och bronsålder inte alltid var relevant. Även i Västsverige har bronsåldern upplevts som problematisk eftersom det har varit svårt att påvisa boplatser från tidsskedet (Weiler 1984:50).

De viktigaste böckerna under 1930-talet fokuserar på den sena järnålderns samhälle och dess expansion utåt i geografisk mening och de förutsättningar den skapade för Norges glansperiod under den tidiga medeltiden. I Nord-Norges bosättningshistorie: en översikt (Brøgger 1931) ges en skildring av bosättningshistorien inom området som då utgjorde norra Norge. Men framförallt värderas den norska närvaron i området, iallafall från romersk järnålder och framåt. Den etniska diskussionen blir allt mer framträdande i texten ju senare tidsperioder som berörs. Texten argumenterar för en norsk bosättning längs med kusten och österut i Finnmark även om det arkeologiska källmaterialet inte alltid svarar upp mot argumentationen. Brøgger verkar ge begreppet bosättningshistoria en underförstådd etnisk innebörd eftersom han endast ytligt berör andra än norska fynd. Om bokens ena grundtema berör diskussionen kring etnicitet och norsk närvaro i Nordnorge så berör bokens andra grundtema olika försörjningsstrategier längs med kusten i förhistorien.

Boken «Sigd, ljå og snidil. Av det norske jordbruks ophav» (Brøgger 1933) är på många sätt en fortsättning av den aldrig utgivna «Veid og vær». Här beskrivs jordbrukets historia ungefär som i 1925 men nu med betydligt mer omfattande dokumentation. I «Vinlandsferdene» (Brøgger 1936) analyserar han både historiska källor och norröna sagors skildringar av vikingarnas upptäckt och bosättning av Nord-Amerikas kust kring Newfoundland och Labrador. Han sätter stor tilltro till källornas skildring och pekar ut troliga platser för nordbornas strandhugg. Flera platser har sedermera bekräftats genom arkeologiska undersökningar av bl.a. Helge Ingstad. Under det första krigsåret i Norge publicerar han en 25 sidors sammanfattning av hans syn på järnåldern och järnets helt avgörande betydelse för kolonisering av landets inre och ekonomiska expansion. Dette utgör egentligen Brøggers sista arkeologiska bidrag (Brøgger 1940). Den andra delen av «Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge» om Vestfold från 1943 är i stort sett endast redigerad av Brøgger.

Brøgger i eftervärldens ögon

Det ska understrykas att Brøgger i denna text har diskuterats utifrån ett begränsat urval av hans arbeten. Några av hans tidiga arbeten samt de mest kända kulturhistoriska synteserna har tagits med för att belysa hans idémässiga utveckling. Huvudsyftet har varit att försöka påvisa hans roll som en viktig pådrivare för en nationell och institutionaliserad norsk arkeologi och samtidigt belysa delar av hans kultur-ekologiska synsätt. Hans försök att frigöra förhistorien från fastlagda kronologiska mallar skulle efterhand få stor betydelse som inspiration för den nordiska arkeologin (Gjessing 1945).

Brøggers vetenskapliga utveckling kan med en viss förenkling indelas i tre perioder. Under en första period fram till 1913 utvecklade han en arkeologisk grundsyn kring den

äldsta kulturen i Norge. Man kan påstå att han är den som vetenskapligt lägger grunden för norsk stenåldersforskning. Han utmönstrar även tidigt egna kronologiska och typologiska modeller som delvis skiljde sig från gängse sydsandinaviska kronologiska system. Under denna period kan man se en stark påverkan från faderns intresseområde, speciellt i tidiga arbeten. Hans avhandling från 1909 om den arktiska stenåldern bör förstås, dels vetenskapligt i ljuset av den kontinentala kulturkrets läran dels i en nationell kontext präglad av nationalistiska strömningar efter 1905 års unionsupplösning.

En andra period i Brøggers utveckling är mellan 1913 till 1926. Av yttre omständigheter «slungades» han in i rollen som ledare för Oldsaksamlingen och genom Osebergsfyndet fick han en nationell uppgift; att ta hand om utgivningen och utställandet av en nationell fyndklenod. Även intresset för de nationella klenoderna som vikingaskeppen utgjorde ärvde han på sätt och vis från fadern. Denne hade aktivt deltagit i debatten om skeppens placering och ingick också i den första kommitté (tillsammans med bland andra Gustafson) som föreslog platsen för ett vikingaskeppsmuseum, först i Slottsparken och sedan på Tullinløkken (Hestmark 1999:732). Istället kunde Anton Wilhelm tjugo år senare förverkliga museet på Bygdøy. (Fig. 10). Det är också under denna tid han formulerar sina synteser över landets förhistoria och de naturgivna krafter som han såg som grundläggande för en norsk folkkaraktär. Under denna tid utvecklar han sina förmågor som förmedlare av detta «nationella kulturarv», genom föreläsningar, artiklar och böcker samt som en pionjär genom det nya mediet; radion.

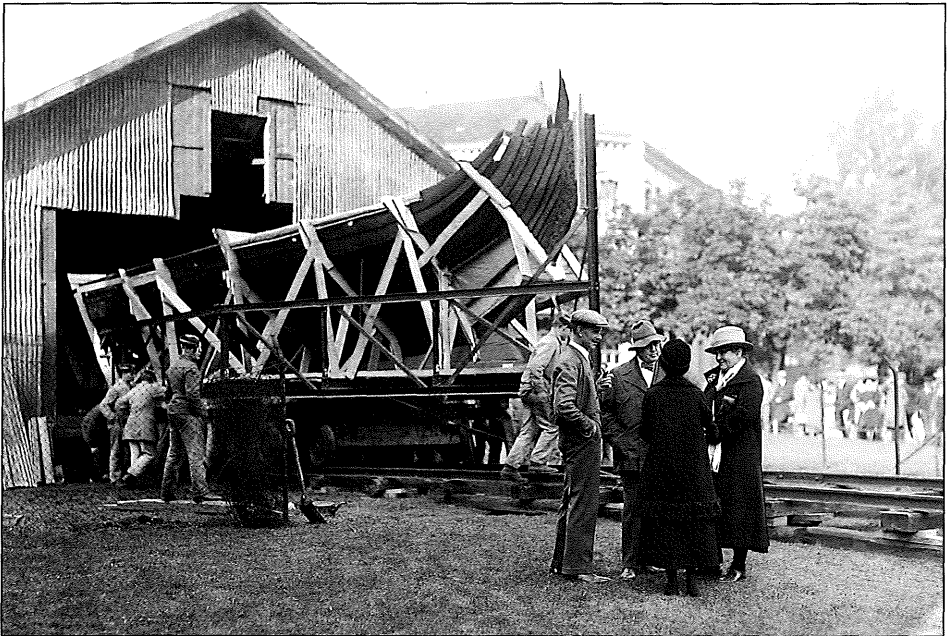

Fig.10. Osebergskeppet på väg ur sitt skjul vid Historisk museum i 1926. Brøgger står som nr. 3 från höger (med hatt). Foto: Scanpix.

Den motgång som Brøgger definitivt kände i och med kritiken av bland annat hans översiktsverk «Den norske folk i oldtiden» från 1926 verkar göra honom resignerad men markerade också en ny vändpunkt. I sin sista period, från 1926-1951, vänder han stället mer blickarna utanför arkeologins sfär än tidigare. Han arbetar aktivt för att bli stortingsman för Frisinnede Venstre och han skriver ett stort antal böcker och artiklar med dagsaktuellt och ofta politiskt innehåll. Det är som om han försöker byta arena för sitt liv och komma ifrån den rent ämnesteoritiska diskussionen. En stor personlig framgång för honom är invigningen av Vikingaskeppsmuseet i september 1926 även om museet inte fullbordades enligt planerna förrän efter hans död. Insatsen för museet har rangordnats som hans kanske främsta insats, bortsett från hans vetenskapliga produktion (Hougen 1952:94).

Fig. 11.

Inom arkeologin ägnar han mycket kraft åt organisatoriska frågor samt att ordna konferenser (t.ex. arkeologisk världskongress i Oslo 1936), starta tidskrifter (Viking 1936) och organisationer (Norsk Arkeologisk Selskap 1937). (Fig. 11). Inte minst drar han upp riktlinjerna för framtida arkeologisk forskning i Norge tillsammans med Shetelig. En forskningsplan med olika aktuella ämnen lanserades 1927 vid det första norska arkeologmötet (Grieg 1953:XVI). Många av hans ansträngningar att nå utanför arkeologins krets misslyckades t.ex. blev han inte 1939 rektor för universitetet som han hade önskat bli (Hagen 1997:151). Dessutom kom krigshändelserna 1940-45 att drabba honom både fysiskt och psykiskt hårt. I kampen för universitetets oberoende blev han internerad under ett år, något som han aldrig riktigt återhämtade sig ifrån.

Bjørn Hougen har i sitt minnestal över Brøgger skisserat en liknande indelning; «Den første perioden er den geologisk-typologiske arkeolog, den andre er den historisk pregede arkeolog og den tredje er den arkeologiske historiker» (Hougen 1952:95). Den första skulle vara fram till 1913, den andra 1914-1935 och den tredje från tiden efter 1935. Även om denna indelning liknar vad som skisserats ovan tycker jag att indelningen för de sista perioderna sviktar. Att som Hougen karakterisera Brøggers arbeten som «historisk arkeologi» respektive «arkeologisk historia» tycker jag förringar hans gränsöverskridande metodik. För Brøgger var inte ämnesindelningen väsentlig utan det han skrev var kulturhistoria med allt tillgängligt källmaterial.

Åren 1925-26 utgör, enligt min uppfattning, en skiljelinje som bör understrykas. Men självklart kan man strukturera Brøggers liv efter andra indelningsgrunder. På många sätt utgör ju även krigshändelserna en skiljelinje i hans liv något som ofta framhävs; «*han ble aldri hva han hadde vært etter fangetiden på Grini*» (Hougen 1952:95) och att han «*i dette år (1942, min anm.) fikk en knekk han aldri forvant*» (Grieg 1953:XIX). Förutom att ha genomlidit lägreets fasor, drabbades han själv av sjukdom samtidigt som han fru dog, något år tidigare hade även fadern gått bort. Att han då överhuvudtaget lyckades återgå till sin position som chef för Oldsaksamlingen är förunderligt. Även i hans unga år kan man argumentera för att året 1909 var en skiljelinje i hans liv. Det var året för hans disputation och även då han fick sin första tjänst vid Stavanger museum. Samma år gifte han sig också med Inger Ursin.

Hans tidvisa motgångar med att få gehör för sin kulturekologiska arkeologi har inte i nämnvärd omfattning format eftervärldens bild av Brøgger. Istället har sådant som hans

aktiva motstånd mot den tyska ockupationsmakten betonats (Blindheim 1985). Hans nationella hållning gick också väl i linje med hans kultursyn med betoning på norska nationella karaktärsdrag och en självständig historisk utveckling. Han kom också att för senare generationer norska arkeologer att få gestalta rollen som den norska arkeologins portalfigur. Men märkligt nog verkar hans roll mer bero på hans organisatoriska förmåga och dynamiska personlighet än den kultur-ekologiskt präglade modell av förhistorien som han själv satte så högt. Spår av hans kulturekologiska idéer kan dock ses t.ex i Gjessings och Hagens arbeten under 1950-60-talen även om huvudfåran inom norsk efterkrigsarkeologi kanske mer är präglad av ett funktionalistiskt synsätt.

En djupare förståelse av Anton Wilhelm Brøggers liv, vetenskapsmannen såväl som personen, kan dock inte enbart vila på en bedömning av hans vetenskapliga produktion eller de insatser han gjorde inom norsk arkeologi på institutionell nivå. Hans karriär och vetenskapliga inriktning är på många sätt formade genom hans uppväxt i skuggan av en framgångsrik och dominant far. En far som aktivt styrde och uppmanade sonen att välja vetenskapen som yrkesbana. Genom den yngre brodern Hans tidiga bortgång så fick Anton Wilhelm bära hela bördan av att föra det vetenskapliga arvet vidare. Trots faderns förment liberala politiska hållning (som aktiv inom Venstre) så räknades inte de fem döttrarna i det sammanhanget. Det blev istället Anton Wilhelm ensam som fick försöka föra Waldemar Brøggers verk vidare inom såväl vetenskap som politik. Ett arv som framträder tydligt i sonens nationellt färgade tolkningar, hans organisatoriska talanger och hans politiska ambitioner. Även om han ständigt stod i skuggan av sin far så blev han ändå ett av den norska arkeologins stora ljus under 1900-talet.

Summary

A.W.Brøgger (1884-1951) is one of Norway's greatest names within the archaeological world. He played an important part in establishing the subject as a relevant factor in the Norwegian society; he was also a controversial innovative thinker and a advocate for wider syntheses in cultural ecology. His ideas were decisive in the creation of a Norwegian archaeological identity, thus an important reason for differences found in the subject in the various Nordic countries during the 20th cent. In the paper it is maintained that Brøgger's working life should be understood not only in the light of the strong national currents in the Norwegian society, but also in the way it to some extent reflects his personal inheritance and relations with his father, the famous geologist Waldemar Christopher Brøgger. Anton Wilhelm's career in many ways appears as an attempt to follow in his father's footsteps.

The purpose of the paper is to define the person A.W Brøgger in the dialectics between the scholarly currents of the period and his personal striving to live up to his father's expectations. Considering Brøgger's plenteous production, the analysis focusses on his earlier work, mainly concerned with the Norwegian Stone Age.

Litteratur:

- Blindheim, C. 1985: De fem lange år på Universitetets Oldsaksamling. *Viking*, pp. 27-43. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1905: *Øxer av Nøstvettypen: bidrag til kundskaben om ældre norsk stenalder*. Norges geologiske undersøkelse 42. Kristiania.
- Brøgger, A.W. 1906: *Øxer uden skafthul fra yngre stenalder fundne i det sydøstlige Norge*. Studier over Norges stenalder. Christiania.
- Brøgger, A.W. 1907: Norges Vestlands Stenalder, typologiske studier. *Bergens museums aarbok*. Bergen.
- Brøgger, A.W. 1908: *Vistefundet: en ældre Stenalders Kjøkkenmødding fra Jæderen*. Stavanger.
- Brøgger, A.W. 1909: *Den arktiske stenalder i Norge*. Christiania.
- Brøgger, A.W. 1910: Vestnorske hulefund fra ældre jernalder. *Bergens Museums aarbok*, No 16. Bergen.
- Brøgger, A.W. 1916: *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver*. Vitenskapselskapets skrifter II No 1. Kristiania.
- Brøgger, A.W. 1917: *Osebergfundet*. Bd 1. Brøgger, Falk & Schetelig (red.), pp.1-164. Kristiania.
- Brøgger, A.W. 1925a: Vår bondekulturs oprinnelse. *Videnskaps-Akademiets Aarbok* 1925, Bilag II. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1925b: *Det norske folk i oldtiden*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1925c: *Veid og vær*. Trykt manuskript. Oldsaksamlingens arkiv. Universitetet i Oslo. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1931: *Nord-Norges bosetningshistorie: en oversikt*. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1932: *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge. Østfolds oldtidsminner*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1933: *Sigd,ljå og snidil. Av det norske jordbruks ophav*. Bidrag til bondesamfundets historie I. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1933: *Dommen i Haag*. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1936: *Vinlandsferdene*. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1940: *Jernet og Norges eldste økonomiske historie*. Oslo.
- Brøgger, A.W. 1943: *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge. 2: Vestfolds oldtidsminner*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Brøgger, A.W. & Brøgger, N.Chr. 1947: *Før uværet kom*. Inntrykk fra 1930-årene. Artikler og essays. Oslo.
- Fuglestvedt, I. 1998: The Flint-using Group at Svevollen in the Interior of Eastern Norway. *Third Flint Alternatives Conference at Uppsala*, pp.61-69. Holm & Knutsson. (red.). OPIA 16. Dep. Of Archaeology and Ancient History, Uppsala University. Uppsala.
- Gjessing, G. 1926: Bokrecension av «Det norske folk i oldtiden» av A.W. Brøgger. *Naturen*, pp. 276-282. Oslo.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Oslo.
- Grieg, S.1953: A.W. Brøgger. 1884-1951. *Viking*, pp.V-XX. Oslo.
- Gustafson, G. 1906: *Norges oldtid. Mindesmærker og oldsager*. Kristiania.

- Hagen, A. 1983: *Norges oldtid*. 3. utgave. Oslo.
- Hagen, A. 199: *Gåten om kong Raknes grav : hovedtrekk i norsk arkeologi*. Oslo.
- Hansen, A. M. 1904: *Landnåm i Norge. En utsigt over bosætningen historie*. Kristiania.
- Helliksen, W. 1993a: A.W. Brøggers idéer (?). Norsk arkeologi og europoeiske trender på begynnelsen av 1900-tallet. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/1992*, pp.21-26. Oslo.
- Helliksen, W. 1993b: Typologi – kultur – kulturtypologi Belyst med utgangspunkt i diskusjonern om «Den arktiske steinalder i Norge» 1909-30. *Viking*, pp. 23-36. Oslo.
- Helliksen, W. 1996: *Evolusjonisme i norsk arkeologi, diskutert med utgangspunkt i A.W.Brøggers hovedverk 1909-25*. Varia 37. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Helliksen, W. 1997: *Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.-1400.e.Kr.* Gardermoprojektet. Varia 45. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Hestmark, G. 1999: *Vitenskap og nasjon*. Waldemar Christopher Brøgger 1851-1905. Oslo.
- Hougen, B. 1952: Minnetale over A.W. Brøgger. *Det norske vitenskapsakademi i Oslo. Årbok 1951*, pp. 91-97. Oslo.
- Klindt-Jensen, O. 1975: *A history of Scandinavian archaeology*. London.
- Komber, J. 1987: Det arkeologiske grunnsynet til Anton Wilhelm Brøgger og Håkon Shetelig. *Viking*, pp. 23-35. Oslo.
- Nordbladh, E. 1997: Att lägga förhistorien tillrätta. «Till Gunborg. Arkeologiska samtal.», Åkerlund, Berg, Nordbladh & Taffinder (red.), pp. 511-526. Stockholm Archaeological Reports Nr 33. Arkeologiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Rygh, O. 1885: *Norske oldsager*. Christiania.
- Solberg, B. 2000: Brøgger, Anton Wilhelm. *Norsk biografisk leksikon*, del 2, pp.34-35. Arntzen (red.). Oslo.
- Storli, I. 1993: Fra «kultur» till «natur». Om konstitueringa av den «arktiske» steinalderen. *Viking*, pp. 7- 22. Oslo.
- Weiler, E. 1984: Brons- och järnålder - tiden 1500 f Kr - 1000 e Kr. *Från Flintverkstad till processindustri*. Furingsten, Jonsäter & Weiler (red.). Riksantikvarieämbetet. Kungälv.
- Østmo, E. 199: *Gård og boplass i Østnorsk oldtid og middelalder*. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning. Varia 22. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Tack till professor Einar Østmo, Oldsaksamlingen, Oslo för kommentarer och upplysningar!

En fangstboplass fra yngre steinalder på Solbakken i Idd, og en uventet elgskulptur. Et notat.

Blant arkeologiens mange gode sider er muligheten for å gjøre overraskende funn en av de morsomste. Det viser seg igjen og igjen at det gjelder å holde øynene åpne og være forberedt på det uforutsette.

Dette gjelder i stort og i smått. Et eksempel på et morsomt enkeltfunn som ingen hadde ventet, kom for dagen ved utgravningen av en steinalderboplass på Solbakken på Ystehede i Idd, Halden, Østfold, høsten 2001, da vi en dag fant det som ser ut til å være en dyreskulptur i keramikk, trolig et elghode. Funnet fortjener å bli kjent, fordi det i et glimt gir et uvant blikk inn i steinalderens tankeverden og formverden. Men først skal de viktigste forhold ved selve boplassfunnet presenteres, både for gi en antydning om hvor det hører hjemme i kulturhistorien, og for å få en sammenheng å sette elgskulpturen inn i.

Boplassen

Funnet er gjort på lokaliteten Solbakken 3 på Ystehede i Idd, på østsiden av Iddefjorden, som bare er litt over en km bred her, med Kungshällan i Båhuslen midt imot på den andre siden (Fig. 1). Solbakken er en utvasket morene som danner en rygg i 25-40 m høyde mellom Iddefjorden i vest og Ystehede ved Iddeletta i øst. Solbakken 1 og 2 er to andre boplasslokaliteter like i nærheten. De ble ikke undersøkt, men bevart som de var. Solbakken 3 ble funnet etter at planene om utbygging av området til boligformål var ferdigbehandlet, og måtte undersøkes straks for ikke å forsinke byggevirksomheten unødige.

Utgravningsforholdene på det så å si helt flate boplassområdet var ikke kompliserte. Lagforholdene artet seg som en normal podsolprofil i sand- og grusjord. I alt 65 m² ble undersøkt (Fig. 2), men boplassområdet var nok mye større, sikkert et par hundre kvadratmeter å dømme etter topografi, prøvestikk og oppsamling av løsfunn. Funnene er gjort ca. 29 meter over havet.¹ Alle forhold taler for at boplassen lå ved stranden da den var i bruk. Iddefjorden var i hovedsak dannet på det tidspunkt, men fjorden bredte seg en god del lenger innover land på begge sider enn våre dagers ganske smale tarm gjør, og spesielt innover Iddeletta var det en bred bukt, nærmest som en egen fjordarm. Boplassområdet lå ute på et nes, på et lavt eid med strender både mot øst og vest.

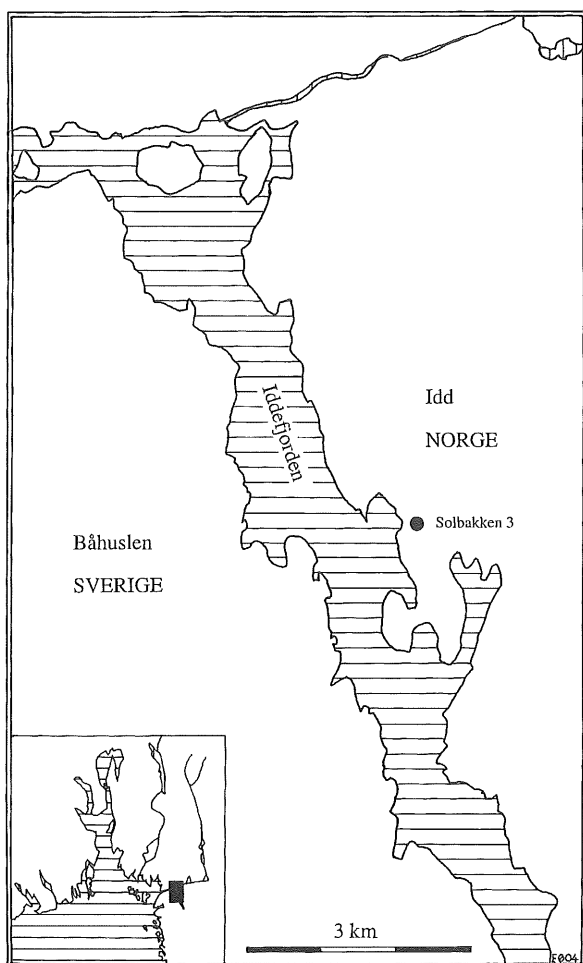

Fig. 1. Kart som viser beliggenheten av Solbakken 3 på østsiden av Iddefjorden.

De funn av oldsaker som ble gjort, skal her bare nevnes summarisk for å gi et inntrykk av funnets og boplassens karakter. En foreløpig, ikke kontrollert opptelling har gitt som resultat at det ble funnet 13 185 stk. flint; av dem var 336 sekundærbearbeidet, som gir en redskapsandel på 2,5 prosent. Utvalget av nærmere typebestemte redskaper er ikke særlig bredt: Foruten 31 fragmenter av slipte flintøkser (hvorav ingen med hulslippede egger) var det 1 enegget pilespiss og hele 69 pilespisser med tange, fordelt slik på de ulike typene: 23 A1-spisser, 36 A2-spisser, 9 A3-spisser og 1 B-spiss. Et slikt utvalg av pilespisser gir allerede en klar indikasjon på at boplassen var i bruk i tidlig mellomneolittisk tid, noe mangelen på hulslippede økser også tyder på. For øvrig fant vi 16 mer eller mindre sikre borspisser, 33 hele og fragmentariske skrapere og 171 andre retusjerte stykker av

Fig. 2. Solbakken 3. Situasjon fra utgravningen og dugnadsinnsatsen. Foto: forf.

alle slag. Flintteknikken som er brukt, har helt overveiende vært basert på flekker slått av sylindriske flekkekjerner. To hele slike ble funnet i tillegg til 20 fragmenter.

Av skifer ble det funnet 1 spydspiss med mothaker og en langsgående fure på den ene siden. 2 stykker skifer er bestemt som avfallsstykker. Videre fant vi 6 stykker pimpstein; av dem var 5 bearbeidet og ett mer forseggjort stykke er avrundet rektangulært, med en hvelvet, fasettert side og en plan med en fure på langs. Nevnes skal også 1 knakkestein med slagmerker.

Redskapsinventaret peker temmelig entydig i retning av en fangstøkonomi så langt det rekker, og de få fragmenter av bein som også ble funnet, endrer ikke dette inntrykket. De stammer i alminnelighet for det meste fra «ubestemte pattedyr»; i ett tilfelle fra et «større pattedyr», i et annet av «hare eller større». Dertil var det ett fragment av et dyr av hundefamilien og to av fugl, ett av dem av alke (*Alca torda*), alt ifølge bestemmelsen foretatt av førsteamanuensis Anne Karin Hufthammer, Bergen Museum. Bortsett fra dyret av hundefamilien er det altså ikke påvist bein av husdyr i materialet.

Keramikken

Med et så entydig utvalg av steinartefakter av «gropkeramisk» karakter (sml. Becker 1951; Malmer 1969; Rasmussen 1991) er det klart at de funn som ble gjort av keramikk,

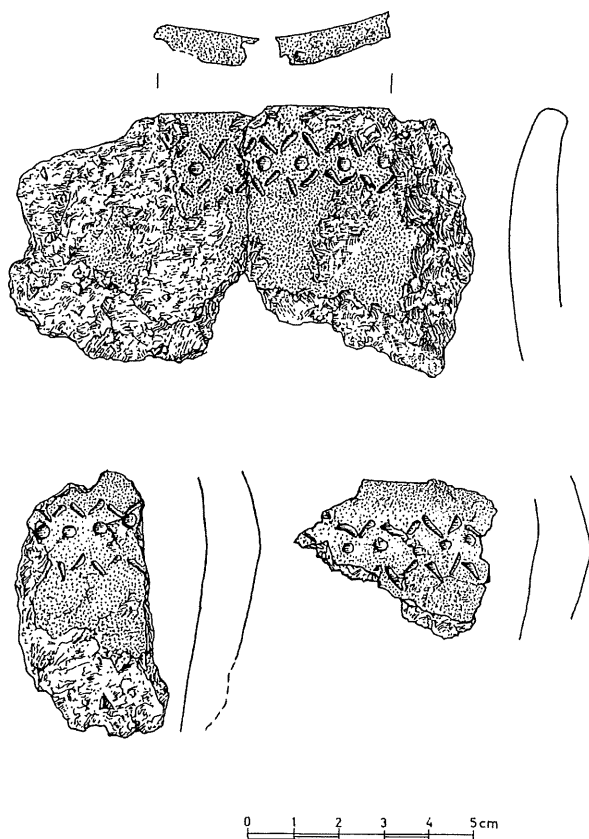

Fig. 3. Solbakken 3. Leirkarskår med dekor av dobbel siksak og pinnestikk. Tegning: Tone Strenger.

er av stor interesse. En grundigere gjennomgang av materialet må vente til en annen anledning, men kort kan det sies at det ble funnet 1005 g keramikk fordelt på 648 fragmenter. 84 skår har fragmenter av dekor, og det er vel grunn til å tro at karene for det meste var dekorert. Et tegn på det er at de fleste randskårene har dekor i en eller annen form.

Karene ser ut til å ha hatt en lett utsvingt rand, konkav hals, mer eller mindre markert skuldernekk og en ganske sid buk. Bunnskår er ikke funnet, men det er vel trolig at karene har hatt en nokså spiss bunn. Dette er en karform som er vel kjent fra boplasser ved kystene av Østersjøen, Kattegat, Skagerrak og Nordsjøen fra Bråviken i Øst-Sverige til Korsen nord for Stad. Om man vil kalle dette gropkeramikk overalt, er en gammel diskusjon som kanskje aldri vil bli avsluttet.

Det meste av keramikken fra Solbakken 3 er magret med knust bergart, men 8 små fragmenter har det porøse godset som er de lett gjenkjennelige, forvitrede rester av keramikk magret med knust bein. Dekoren på den beinmagrede keramikken, dvs. på to av skårene, er linjer med *snorstempel*. Snorstempeldekor er ellers helt fraværende på Sol-

bakken. Dekoren på den bergartsmagrede keramikken består av horisontale rader eller bånd like under karranden og ved skulderknekken. Dekoren har form av *meiselstikk* (36 skår), *pinnestikk* (23 skår), innstempet *siksak* (9 skår, enkel eller dobbel siksak, den siste i kombinasjon med pinnestikk) (Fig. 3), *sylindriske groper* (alene på 7 skår, i kombinasjon med meiselstikk på 6 skår og med pinnestikk på 5 skår). *Kamstempel* er notert i to tilfeller, og *ringstempel* finnes på to skår. Ett skår har *C-formede inntrykk* like under randen.

Som helhet gir dette materialet et ensartet inntrykk, keramikken er utformet med stor sikkerhet, på grunnlag av fortrolighet med råmaterialet, formuttrykket og tradisjonens krav.

Datering ved hjelp av radiokarbon og strandlinjer

Det er på sin plass med en kommentar til dateringen av boplassfunnet. Det er utført fire radiokarbondateringer. To av dem gjelder organisk materiale fra keramikkskår, såkalte «matskorper», henholdsvis fra utsiden og innsiden av et kar dekorert med sylindriske groper og pinnestikk. Dateringen fra utsiden ble 3360-3100 CalBC (det vil si *f. Kr.*)². $\delta^{13}\text{C}$ er målt til -24,2 ‰ (se nedenfor). Kalibreringskurven har et platå i området 3350-3100 BC, så prøver innenfor dette tidsrommet kan neppe skilles fra hverandre. Dateringen fra innsiden ble 3500-3340 CalBC (*f. Kr.*)³. $\delta^{13}\text{C}$ er målt til -24,4‰. Kalibreringskurven har et ganske ujevnt forløp i tidsrommet 3500-3380 BC, så dateringer i dette tidsrommet kan heller ikke lett skilles fra hverandre. Dateringen fra innsiden av karet er altså tilsynelatende litt eldre enn den fra utsiden, et forhold som også er sett andre steder, f. eks. på materiale fra Åmosen på Vest-Sjælland (Fischer 2002), og bidrar til å skape usikkerhet om treffsikkerheten av matskorpedateringer i sin alminnelighet.

Hensikten med å måle innholdet av karbonisotopen ^{13}C i slike prøver er å undersøke om de kan ha et innhold av marint opphav (Tauber 1991). De angitte verdiene for innholdet av ^{13}C i «matskorpene» på Solbakken er på nivå med det som er vanlig i svensk gropkeramik, men litt høyere enn vanlig er i traktbegerkeramik (Persson 1997:384ff). Nivåene er i alle fall lave, men forskjellen kan allikevel tenkes å bety at prøvene fra gropkeramik inneholder en større andel materiale av marint opphav enn de fra traktbegerkeramikken gjør. Dette har igjen vært brukt som en mulig forklaring på de tilsynelatende høye aldre som er kommet ved datering av matskorper mange steder, siden det radioaktive karbon som sirkulerer i havet, gjennomgående har en høyere alder enn det i atmosfæren fordi sirkulasjonen er langsommere i havet (samme arb., også Persson 1999:31ff). Anders Fischer retter i stedet søkelyset mot et mulig innhold av subfossilt karbon i materiale fra ferskvannskontekster (Fischer 2002:356f), men det må i alminnelighet betraktes som mindre trolig for gropkeramisk materiale fordi de gropkeramiske boplassene stort sett ligger ved kysten. På hele dette feltet er det allikevel mange problemer igjen å løse, og de forslagene som er kommet på forklaring av de ofte overraskende dateringene, er ikke i noen tilfeller sikre nok til å gjelde som mer enn muligheter.

Usikkerheten bekreftes, for å si det slik, av en datering av hasselnøttskall fra Solbakken 3 til 2880-2670 CalBC (*f. Kr.*)⁴. Kalibreringskurven har nok et platå i området 2850-2600 BC, så dateringer innenfor dette tidsrommet kan neppe skilles fra hverandre.

Den fjerde dateringen (av hasselnøttskall) ga resultatet 2545± 45 BP (TUa-3802), og har derfor tydeligvis ikke noe med steinalderboplassen å gjøre. Forsåvidt kan man vel heller ikke være helt sikker på at den tilsynelatende akseptable hasselnøttskallprøven er samtidig med bosetningen, men det er allikevel mer sannsynlig enn at den ikke er det.

Det nivået boplassen ligger på, tilsvarer ca. 2900 f. Kr. i Tore Påssets strandlinjediagram for Nord-Båhuslen (Påsse 2003:51, Fig. 22); hvis folk ikke holdt til helt nede i fjæra, men iallfall en meter eller to høyere, gir det en datering som samsvarer godt med den eldste ¹⁴C-dateringen av hasselnøttskall. Påssets diagram er det nyeste som foreligger for dette strøket, og også det som geografisk ligger nærmest Ystehede og Solbakken. Rolf Sørensens nyeste diagram for søndre Østfold gir ellers, som ventelig var, ganske likeartede resultater (Sørensen 1999).

En datering til ca. 2900-2800 f. Kr. svarer nærmest til begynnelsen av den tid da enkeltgravskulturen og gropkeramisk kultur fantes i Jylland i MN B som angitt av Tauber (1986:204), et resultat som ikke har kunnet endres av nyere dateringer (f. eks. Jensen 2001:475). En begynnelse i MN A er kanskje allikevel ikke utelukket på Solbakken ettersom det som ser ut som den mest pålitelige radiokarbondateringen, den av mellomneolittisk hasselnøttskall, ligger helt på overgangen mellom MN A og B. Skjeler man dessuten allikevel litt til de mer gåtefulle matskorpedateringene, vil det også trekke bakover i tid.

Solbakken i videre perspektiv

For å finne et materiale å sammenligne Solbakkenkeramikken med, må det først og fremst letes på Båhuslenskysten, og videre nedover mot Skåne. Nærmest kommer keramikk dekorert med pinnestikk i horisontale rekker, til dels sammen med siksakornamenter akkurat som på Solbakken. Slik keramikk forekommer flere steder og er en del av det som pleier å sammenfattes som vestsvensk gropkeramikk. Et ofte nevnt boplassfunn med slik keramikk er Hasslingehult sydvest for Göteborg (Cullberg 1972; Strinnholm 2001:76ff). Fra Hasslingehult finnes det også snorstempeldekorert keramikk, men såvel keramikken som flintinventaret representerer nok et lengre tidsrom enn funnene fra Solbakken. Kalibrerte ¹⁴C-dateringer spenner fra ca. 3100 til 2600 f. Kr, med en enkelt omkring 2400 (Ibid: 85). Et annet funn i nærheten som nevnes av Strinnholm, er Stora Önnered (Ibid: 86ff), med både pinnestikk, siksak, C-stempler og annet, men også med flatedekkende fiskebeinsmønstre som ikke forekommer på Solbakken. Pilespisser med tange av sene typer finnes også på Stora Önnered, mens de som sagt mangler på Solbakken.

Både siksakmotivet, pinnestikkene og C-innstemplingene viser seg igjen enda lenger syd, i materialet fra Jonstorp RÅ i Nordvest-Skåne (Malmer 1969), igjen sammen med en del saker av senere preg både når det gjelder keramikken og flintinventaret. Det er derfor godt grunnlag for å si at keramikken fra Solbakken tilhører et miljø, en tradisjon, som fantes langs kysten fra Iddefjorden i nord til Skåne i syd, iallfall fra sent i tidlig mellomneolittisk tid, MN A, og inn i MN B. Dette kan man kalle vestsvensk gropkeramisk kultur for å skille det fra traktbeugerulturens formverden og likeledes fra stridsøkskulturens, som den iallfall ikke ligner på. Det ser også nærmest ut til at Solbakkenmaterialet hører

hjemme i den eldre delen av denne tradisjonen. Det er dessuten forskjellig fra det som finnes på de norske boplassene med snorstempeldekorert keramikk, som Slettabø i Hå (Skjølsvold 1977), Sluppan i Kragerø (Müller og Ingstad 1965) og Auve i Sandefjord (Østmo 1993) og mange andre steder. Som nevnt har Solbakken akkurat nok snorstempeldekorert keramikk til å markere at det fantes kontakt vestover også, men viktigere er det at materialet representerer det klareste tilfelle som hittil er funnet på norsk side av riksgrensen på et materiale av mellomneolittisk karakter av vestsvensk, gropkeramisk type.

Geografisk variasjon og kulturgrenser

Man må spørre seg hva det kan bety at vi gjør et funn med så klare forbindelser mot kystene i syd og øst ved Iddefjorden. Det iallfall viser, er at ferdselen langs kysten med båt må ha vært en fast bestanddel av kulturen i mellomneolittisk tid, og at den hadde betydelig rekkevidde. Det er jo først og fremst ved kystene sporene etter denne fangstkulturen finnes. Ellers er det verdt å merke seg at de arkeologiske kulturene, eller litt forenklet sagt keramikkstilene, i yngre steinalder opptrer i ganske ren form mange steder langs kystene i dette strøket. Det gjelder traktbegekultur, gropkeramisk kultur, snorstempelkeramisk kultur og stridsøkskultur eller snorkeramisk kultur. Riktignok er det lokale variasjoner, for såvidt som traktbegekulturens keramikk er vanligere i syd, snorstempelkeramikken hovedsakelig finnes i nordvest, mens kamkeramikk kommer til som et element lengst øst.

Det er imidlertid påfallende at disse keramikkstilene overalt opptrer i såvidt ren form som de gjør. Det er innenfor det store miljøet som representeres av alt fra kamkeramikk i øst til snorstempelkeramikk i vest, via østsvensk og vestsvensk gropkeramikk, at variasjonene er størst. Men også her overlapper stilene hverandre geografisk bare i nokså begrenset grad, og kanskje dette gir en innfallsvinkel til å forstå Solbakken 3-funnet. De boplassene der snorstempelkeramikken dominerer, finnes ikke lenger sydøstover enn til Østfold. Lenger syd og øst opptrer snorstempelkeramikken bare sporadisk, akkurat som på Solbakken 3; så å si istedet finner man vestsvensk gropkeramikk. Uansett hva keramikkdekoren i mellomneolittisk tid representerte eller uttrykte, gikk det tydeligvis en grense i søndre Østfold. Fremdeles er karformene stort sett de samme, og det samme gjelder organiseringen av keramikkdekoren i mønstre langs karenes rand og ved skuldrene, men dekorredskapene og mønstrelementene er andre.

Såvel i flintteknologien, redskapsinventaret og ikke minst keramikkenes form og dekor slutter funnet fra Solbakken seg til vestsvensk gropkeramisk kultur eller «gropkeramikfenomenet», for å si det med Per Persson.

Et forhold som har vært emne for mange kommentarer angående forholdet mellom syd- og vestsvensk gropkeramisk kultur og den mer eller mindre samtidige, gropkeramiske eller snorstempelkeramiske kulturen i Norge, gjelder introduksjonen av tangespisser av de tidlige typer som også på Solbakken 3 er de vanligste. Som Persson har vist temmelig overbevisende, avløses tverreggede pilespisser av tangespisser av A-type ganske brått og uformidlet i Vest-Sverige (Persson 1998), uten at det er mulig å peke på lokale forutsetninger. Dette bør snarest tolkes som at tangepissen er innført til dette området på

et bestemt tidspunkt. Opprinnelsesområdet for tangespisser og den teknologi som skulle til for å fremstille dem, må søkes annetsteds.

Som det forlengst er fremholdt, først av Indrelid (1972) og siden av mange andre, er det på norskekysten man finner de tidlige stadier av og funnkontekster for tangespisser, som endog så langt mot øst som ved Oslofjorden finnes allerede i senmesolittiske kontekster (Glørstad 1998 med litteraturhenvisninger).

Det later altså til å være et skille mellom et område hvor tangespissteknologien opptrer tidlig i funnene og ett hvor den opptrer først i tidlig MN. Det er, også etter funnet fra Solbakken 3 å dømme, nærmest identisk med skillet mellom det nordvestlige område langs Norges kyst hvor man finner det snorstempelkeramiske komplekset, og det sydøstlige område hvor typisk traktbegerkeramikk, og siden gropkeramikk, finnes. Her ser det derfor ut til å kunne skimtes en grense mellom to kulturområder med såvidt markert forskjellig preg at det har gitt seg utslag på flere, innbyrdes uavhengige områder av den materielle kulturen i mellomneolittisk tid.

Keramikkskulptur

Endelig er tiden kommet til å se nærmere på de mest overraskende funnene som ble gjort ved utgravningen på Solbakken, fragmentene av skulptur av keramikk.

På østsvenske boplasser fra gropkeramisk kultur er skulpturer, figuriner eller såkalte «idoler» av keramikk et forholdsvis vanlig innslag, med funn fra ialt 16 lokaliteter (i tillegg til 3 funn fra Blekinge, Småland og Båhuslen), (Wyszomirska 1984:240ff.; sml. Janzon 1984; Edenmo et al. 1997:178; Malmer 2002:84ff.) (Fig. 4). Elgfiguriner omtales fra lokalitetene Älby og Överåda i Södermanland (sml. Welinder 1971:77), Fagervik og Åby

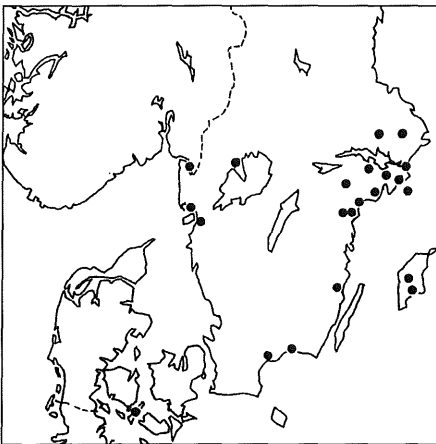

Fig. 4. Funn av figuriner av leire og andre materialer i det sydlige Skandinavia. Delvis omtegnet etter Wyszomirska 1984:208, fig. 5.

i Östergötland, Åloppe i Uppland samt Ire på Gotland. På disse boplassene finnes det figuriner av mange forskjellige dyr – bjørn, bever, hest, mår, oter, sel, villsvin, fisk, fugl og øgle nevnes i tillegg til elg – og menneske (Wyszomirska 1984). Men dette er nok bare en del, og kanskje en liten del, av en stor kunstnerisk sammenheng som omfatter både helleristninger og steinskulpturer i tillegg til figuriner i andre materialer, for eksempel rav, bein og tre, og som har nær tilknytning til kamkeramiske og andre østlige og nordlige miljøer (Janzon 1984; Wyszomirska 1984).

Eksempler på leirskulptur er riktignok også kjent utenfor dette østlige miljøet, som fra det tidligneoalittiske funnsted Stengade på Langeland i Syd-Danmark (Skaarup 1975:157), og som nevnt også i ett enkelt, lite distinkt tilfelle i Båhuslen (Wyszomir-

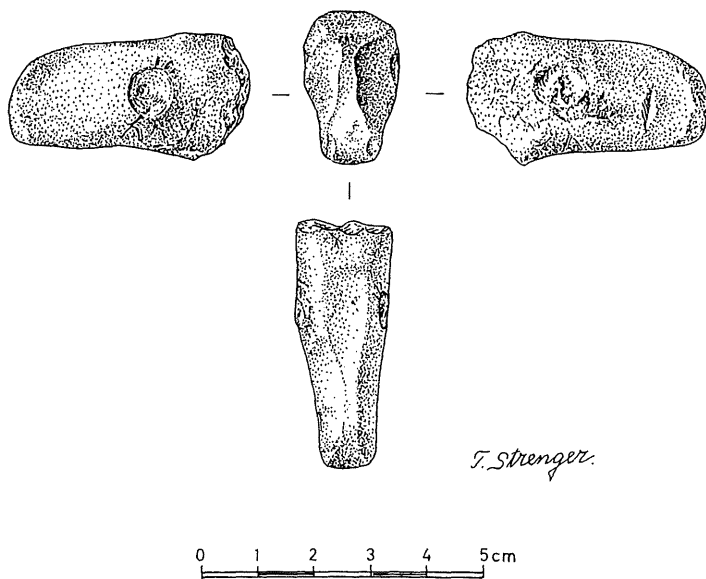

Fig. 5. Solbakken 3. Leirfigur som forestiller et dyrehode, trolig en elg. Tegning: Tone Strenger.

ska 1984:242; Alin 1955:297), men at det skulle dukke opp noe slikt ved Iddefjorden, må karakteriseres som en stor overraskelse. Ialt fem stykker, med en samlet vekt på 21 g, er klassifisert som sikre eller mulige fragmenter av figuriner av keramikk. Fire er mindre fragmenter som ikke kan bestemmes nærmere, men det femte er det mest oppsiktsvekkende funnet som i det hele tatt ble gjort ved utgravningen, det som trolig skal oppfattes som et elghode av brent leire. Stykket er 43 mm langt og veier 14 g, og det kan være liten tvil om at det forestiller en elg (Fig. 5). Formen, og ikke minst profilen, er karakteristisk; øynene er klart markert – endog med hva som kan se ut som øyenbryn på venstre side, neseborene er også markert. Er det ikke en elg, måtte det nesten være en hest, noe som i tilfelle ville være enda mer oppsiktsvekkende. Hodet ser ut til å være brukket av i halspartiet, så det kan jo kanskje tenkes at skulpturen har vært større, og for den saks skyld ha omfattet hele dyret.

Elgfigurer later til å være de vanligste i de østskandinaviske miljøene der slike og lignende figurer i det hele tatt er noenlunde alminnelige. Stig Welinder har gjort et interessant forsøk på å forklare dette, når han tenker seg at det kan skyldes kunstneriske konvensjoner overtatt fra de østeuropeiske områder der han ser for seg at denne kunstformen hadde sitt opphav (Welinder 1973:58). Det er, som Welinder bemerker, særlig når skulpturene oppfattes som uttrykk for jaktmagi det kan være aktuelt å trekke frem en såvidt spesiell forklaring, fordi det er knokler av marin fauna som dominerer i beinmaterialet på de boplassene hvor funnene tillater slike konklusjoner i det hele tatt. I det perspektiv burde man kanskje heller ventet å finne selfigurer på boplassene! Det varierte og ganske hetero-

gene inntrykket denne kunsten i alminnelighet etterlater, taler imidlertid kanskje ikke uten videre til fordel for Welinders tanke. En annen og mer nærliggende mulighet kan være at kunsten heller skal sees i totemistisk lys slik Carl-Axel Moberg antydte i diskusjonen etter Welinders og andre foredrag på det nordiske arkeologmøtet i Tromsø i 1970 (samme bind, s. 83) – knyttet til fortellinger og myter om mennesker, dyr, verden og alle tings vesen og opphav. I allfall i østnorsk steinalder er det lett å tenke seg at elgen må ha spilt en rolle i folks forestillinger gjennom hele steinalderen, som skogens største og mest imponerende dyr ved siden av bjørnen. Det er vel også slik at det er i gropkeramiske sammenhenger at dyreskulpturer er særlig vanlige; i kamkeramiske kontekster synes antropomorfe figurer å være vel så tallrike (Edenmo et al. 1997:178 med litt. henv.).

Man skal aldri si aldri i arkeologien – «However, no new finds are likely to change the picture of a strong association between animal sculptures and Eastern Sweden» (Malmer 2002:84f.).

Et innholdsrikt kulturlag

De aktiviteter som har foregått på det arkeologene av gammel vane kaller «boplasser», har sikkert vært av mange slag. Ved siden av produksjonsvirksomhet og annet som knytter seg til opprettholdelsen av det materielle liv, må man tenke seg virksomheter knyttet til religion, til estetisk utfoldelse og alle slags åndelige sysler. Det ville være underlig om et jeger- og fangstfolk ikke satte pris på gode historier om samtidens og tidligere tiders store bedrifter. En figurkunst etter lignende linjer må det i utgangspunktet også være mulig å forestille seg.

Sporene etter slikt er kanskje vanligere enn man kunne tro, men også vanskelige å identifisere. Det hender man finner graver på boplassene – det fant vi ikke på Solbakken 3. Derimot fant vi to-tre gjenfylte groper på omkring en snau meters utstrekning, med et innhold av stein, jord med kulturspor i form av trekull og litt flint uten at noe av det i og for seg virker spesielt merkelig bortsett fra å skille seg fra omgivelsene. Men bare ett av de beinfragmentene som ble funnet, et ubestemt bein fra fugl, kan knyttes sikkert til en av disse gropene. Påfallende var det ellers at det sto noen små steinheller på ende i to av dem, nesten som små bautasteiner eller markører (Fig. 6). Det kan jo tenkes at disse gropene skal oppfattes som konstruksjoner, deponeringer i en bestemt hensikt, og ikke som avfallsgroper eller ildsteder som slike forekomster ofte blir kalt, kanskje litt lettvint. Lignende strukturer er sett også andre steder, som på Rörby i Båhuslen (Niklasson 1962) og Auve i Sandefjord (Østmo 1993). Hva hensikten mer presist skulle være, er det vanskelig å si, men hvis de har vært en slags monumenter, er det i allfall behovet for kommunikasjon med synlige og kanskje usynlige instanser som har vært bakgrunnen for dem.

Det ikke mulig å se noen spesiell forbindelse mellom disse gropene og de fem mulige fragmentene av figuriner, deriblant elghodet. Ingen av dem er funnet i gropene. Den kontekst som forener disse og alle øvrige funn, er derfor rett og slett boplassens kulturlag. Det gjelder også elgfiguren, som ble funnet helt i utkanten, i det ene hjørnet av det utgravde området. I konteksten av kulturlaget, og det vil si i sammenheng med hele det liv som boplassens beboere levde der, er både groper og figuriner minner om at folks tilværelse var fylt av undring og bestrebelse på å organisere livets usikkerhet. Som alltid

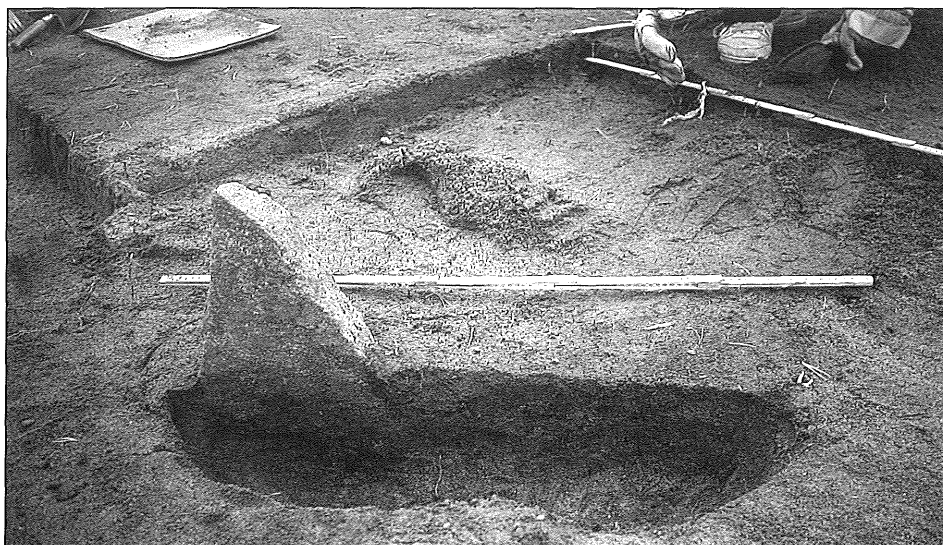

Fig. 6. Solbakken 3. Gjenfylt grop med stående stein, under utgravning. Foto: forf.

var kommunikasjon av bilder og historier viktige, og funnet fra Solbakken viser om ikke annet at de begreper som ble brukt, hadde gyldighet langt ut over det rent lokale. Folk ved Iddefjorden skjønte noe av det samme, og på samme måte, som folk i Rogaland, ved Østersjøkysten og på Gotland.

Etterord

Utgravningen av Solbakken 3 var en utfordring på flere måter, og ikke minst administrativt. Årsaken til det var at denne lokaliteten, med sine fine funn av flintredskaper og keramikk, ikke ble oppdaget før etter at kulturvernmyndighetenes behandling av planene om utvikling av området til boligformål var gjennomført. Det hadde ikke vært mulig å gjennomføre undersøkelsen uten den entusiastiske oppslutning og hjelp som kom fra alle kanter – fra grunneieren Svein Ystehede, Riksantikvaren, Østfold fylkeskommune, Universitetets kulturhistoriske museer og ikke minst deltakerne i Svinesundprosjektet, som brukte helgene på Solbakken. Det er derfor helt på sin plass å nevne alle dem som var med på utgravningen. Foruten forfatteren var det disse, i alfabetisk orden: Christine Boon, Inger M. Eggen, Ann Kristin Engh, Snorre Haukalid, Tom Heibreen, Ingrid Iversen, Lasse Jaksland, Kristine Beate Johansen, Inger Karlberg, William Engh Kisuule (5 år), Stig Knutsen, Guro L. Lundqvist, Mieko Matsumoto, Stine A. Melvold, Gaute Reitan, Margrete F. Simonsen, Anne Skullerud, Espen Uleberg, Mari A. Østmo og Ivar Aarrestad. Tusen takk for innsatsen skal alle ha. Takk også til dem som har gitt nyttige faglige og språklige kommentarer til manuskriptet, Håkon Glørstad, Ellen Høigård Hofseth, Egil Mikkelsen, Birgitte Skar og Marianne Vedeler.

Noter

- 1 Funnene ble gjort fra 28,67 til 29,39 m o.h. for å være presis.
- 2 Kalibrert med OxCal v.3.9 etter 4530 ± 50 BP (TUa-3799).
- 3 Etter 4605 ± 35 BP (TUa-3800).
- 4 Etter 4180 ± 50 BP (TUa-3801).

Summary

The settlement site Solbakken 3, at Ystehede, Idd, Halden, Østfold, SE Norway, was excavated in 2001 by the author and a team of dedicated archaeologists (Fig. 2). The site lies approximately 29 m above sea level on a quite flat, sandy moraine which formed an isthmus with beaches to the east and west during the Middle Neolithic when the site was occupied, according to radiocarbon datings. Two radiocarbon datings of so-called food crust from pottery have given the ages 4530 ± 50 BP (TUa-3799) and 4605 ± 35 BP (TUa-3800). Due to possible reservoir effect etc., it seems likely that a radiocarbon dating of nutshell to 4180 ± 50 BP (TUa-3801) is closer to the actual age of the site, although another nutshell dating obviously was too late to have anything to do with the stone age occupation, yielding the age 2545 ± 45 BP (TUa-3802). The former nutshell dating accords quite well with the sea level c. 2900 BC according to a shoreline replacement diagram for this region published recently (Påsse 2003:51, Fig. 22).

Flint technology was based on blades struck from cylindrical cores. A total of 13 185 flint artefacts included 31 fragments of polished axes, among which none with concave edges, one single-edged point, 69 tanged points (23 A1, 36 A2, 9 A3 and 1 B). A number of scrapers, bits and sundry retouched pieces fill out the picture of the tools of a hunting economy. A single slate spear-head and six pieces of pumice do not alter this, nor do the few bone fragments found. Among them, there was one bone fragment from razorbill (*Alca torda*), another possibly from dog (*Canidae*), but none from domesticated animals.

648 fragments of pottery were found in the excavation. Vessels appear to have had the normal shape for Pitted Ware, with a concave neck and a more or less pointed shoulder and possibly a pointed base. Decoration was confined to horizontal zones below the rim and at the shoulder, and consisted of zig-zag lines (Fig. 3), chisel-like impressions, pits and a few more. All of these were tempered with crushed rock, while a few sherds that had been tempered with crushed bone had cord stamp ornaments.

Parallels to this material can be found mainly on the Western Swedish coast, on sites such as Hasslingehult, Stora Önnared and Jonstorp RÄ. On most of these, though, later material has also been found, regarding point types as well as pottery. But the Solbakken 3 site stands out as the most typically Pitted Ware locality of a Western Swedish type so far discovered in Norway, if only just, the Swedish border is only a few hundred meters away (Fig. 1).

Among the objects recovered from Solbakken 3, five fragments probably from idols or small sculptures of burnt clay stand out. Similar sculptures are known in the main from Eastern Swedish Pitted Ware sites (Fig. 4; Wyszomirska 1984). One of the Solbakken

pieces apparently represents the head of an elk, 43 mm long (Fig. 5). Among many other animal and human representations, elk heads are most common in Sweden, while human figures seem to be more common in Eastern Europe on Combed Ware and related sites. This find from Solbakken strenghtens the impression of a close connection between that site and those investigated in Sweden. Along with the pottery and the flint technology, this also makes the case stronger for what seems to have been a cultural border somewhere around South Østfold, to the northeast of which early tanged points and cord stamp decorated pottery serve to set the Norwegian «Pitted Ware» or «Cord Stamp Ware» culture apart from the contemporary sites found in Sweden and Northeast Denmark.

Mentioned, too, are two or three pits which were filled with what would appear to be debris, a little charcoal, some flints and a few bone fragments. Normally interpreted as waste deposits, these may nevertheless have been intentional and indeed a kind of monuments, which might explain the small standing stones which were found in them (Fig. 6).

Litteratur

- Alin, J. 1955: *Förteckning över stenåldersboplatser i norra Bohuslän*. Göteborg.
- Becker, C. J. 1951: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1950.
- Cullberg, C. 1972: Hasslingehult Göteborg. Boplatssområde yngre stenålder 23, p. 31 T1. *FYNDrapporter 1972*. Rapporter över Göteborgs Arkeologiska Museums undersökningar.
- Edenmo, R., Larsson, M., Nordqvist, B., & Olsson, E. 1997: Gropkeramikerna – fanns de? M. Larsson & E. Olsson (ed.): *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiske undersökningar. Skrifter nr 23, p. 1, 135-213.
- Fischer, A. 2002: Food for Feasting? A. Fischer and K. Kristiansen (ed.): *The Neolithisation of Denmark. 150 years of debate*. J. R. Collis Publications, Sheffield, pp. 341-393.
- Glørstad, H. 1998: Senmesolitikum i Østfold – et kronologisk persektiv. E. Østmo (Red.): *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 21, pp. 69-82. Oslo.
- Indrelid, S. 1972: Om opphavet til «den gropkeramiske kulturen». *Nicolay. Arkeologisk tidsskrift*. Nr. 11, pp. 10-14. Oslo.
- Janzon, G. O. 1984: Zoomorphic clay figurines and beads from Ire, Hangvar parish, Gotland. *Fornvännen*. Årgång 78. 1983, pp. 1-20.
- Jensen, J. 2001: *Danmarks Oldtid. Stenalder 13.000-2.000 f. Kr.* København.
- Malmer, M. P. 1969: *Gropkeramiksboplatzen Jonstorp RÅ*. Antikvariskt Arkiv 36. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Malmer, M. P. 2002: *The Neolithic of South Sweden. TRB, GRK and STR*. The Royal Swedish Academy of Letters History and Antiquities. Stockholm.

- Müller, K. Vibe og A.-S. Ingstad 1965: Sluppan. En fangstboplass fra yngre steinalder i Telemark. *Viking*. Bind XXIX. Oslo.
- Niklasson, N. 1962: *Rörby. En mellanneolitisk boplats i Tossene sn, Bohuslän*. Studier i nordisk arkeologi. 4. Göteborg.
- Persson, P. 1997: Kontinuitet mellan senmesolitisk och mellanneolitisk fångstkultur i Sydskandinavien. A. Åkerlund, S. Bergh, J. Nordbladh og J. Taffinder (ed.): *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Stockholm Archaeological Reports. Nr. 33, pp. 379-388. Stockholm.
- Persson, P. 1998: Gropkeramikfenomenet på västkusten. *in Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift*. 1998.
- Persson, P. 1999: *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa*. Kust till kust-böcker nr. 1. Göteborg/Uppsala.
- Påsse, T. 2003: Strandlinjeförskjutning i norra Bohuslän under holocen. P. Persson (ed.): *Strandlinjer och vegetationshistoria. Kvartärgeologiska undersökningar inom Kust till kust projektet, 1998-2000*, pp. 31-87. Coast to coast-books – no. 7. GOTARC serie C, Arkeologiska skrifter, no 48. Arkeologiskt Naturvetenskapliga Laboratoriet, Göteborg.
- Rasmussen, L. W. 1991: *Kainsbakke. En kystboplads fra yngre steinalder*. Djurslands Museum, Grenaa.
- Skjølvold, A. 1977: *Slettabøboplassen. Et bidrag til diskusjonen om forholdet mellom fangst- og bondesamfunnet i yngre steinalder og bronsealder*. AmS – skrifter. 2. Stavanger.
- Skaarup, J. 1975: *Stengade. Ein langeländischer Wohnplatz mit Hausresten aus der frühneolithischen Zeit*. Rudkøbing.
- Strinnholm, A. 2001: *Bland säljägare och fårfarmare*. Coast to coast-book 4. Uppsala.
- Sørensen, R. 1999: En ¹⁴C datert og dendrokronologisk kalibrert strandforskyvningskurve for søndre Østfold, Sørøst-Norge. L. Selsing og G. Lillehammer (red.): *Museumslandskap. Artikkelsamling til Kerstin Griffin på 60-årsdagen*. AmS-rapport 12. Bind A, pp. 59-70. Stavanger.
- Tauber, H. 1986: C14 dateringer af enkeltgravskultur og grubekeramisk kultur i Danmark. C. Adamsen & K. Ebbesen (ed.): *Stridsøksetid i Sydskandinavien*. Arkæologiske Skrifter 1, pp. 196-204. København.
- Tauber, H. 1991: ¹³C evidence for dietary habits of prehistoric man in Demark. *Nature* 292, pp. 332-333.
- Welinder, S. 1971: Överåda. A Pitted Ware Culture Site in Eastern Sweden. *Meddelanden från Lunds Univesitets Historiska Museum*. 1969-1970, pp. 5-98. Lund.
- Welinder, S. 1973: Den gropkeramiska kulturen. P. Simonsen og G. Stamsø Munch (red.): *Bonde-veidemann. Bofast – ikke bofast i nordisk forhistorie. Foredrag og diskusjoner fra XIII. Nordiske arkeologmøte i Tromsø 1970*. Tromsø Museums Skrifter Vol. XIV, pp. 54-59. Tromsø.
- Wyzomirska, B. 1984: *Figurplastik och gravskick hos Nord- och Nordösteuropas neolitiska fångstkulturer*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. N° 18. Lund.
- Østmo, E. 1993: Auve i Sandefjord – sanddynen, snorstempelkeramikken og C 14-dateringene. *Viking*. Bind LVI, pp. 37-64. Oslo.

Austein og Melau

Tidligmesolittiske boplasser i Vestfold

I 1998 kom det inn en mengde steinalderfunn fra Brunlanes, Larvik kommune til UKM. Omkring 500 av gjenstandene, de fleste av flint, var oppsamlet i åker på gården Melau. Blant disse funnene var det et par små spisser som vakte stor oppmerksomhet. De er av samme type som spissene fra seneste del av paleolittisk tid i Nord-Europa og Sør-Skandinavia. Disse små spissene tilsier at boplassen kan dateres så tidlig som preboreal tid, tatt i betraktning at Brunlanes var isfritt og et mulig bosettingsområde allerede 9 000 BP. Funnene fra Melau gjorde at man hentet fram funnene fra nabogården Austein som kom inn til museet allerede midt på 1980-tallet. De to boplassområdene ligger i nærheten av hverandre, ved omlag 100 m o.h., noe som indikerer at de kan være fra omtrent samme tid. Forfatteren fant derfor grunn til å undersøke begge boplassene nærmere i årene 2000 – 2002¹.

Det er fremdeles bare noen få boplasser som kan dateres til tidligmesolitikum i sørøstnorsk steinalder. De klassiske lokalitetene på Høgnipen er noe av de få fra så tidlig tid med nøyaktig kjent beliggenhet. Formålet med denne artikkelen er å presentere resultater fra små forskningsundersøkelser fra denne lite kjente perioden i Oslofjordområdet. Tolkning av funnene inn i en større kulturhistorisk sammenheng, et nordeuropeisk perspektiv, vil bli tatt opp i et senere arbeid.

Boplasser

Gårdene Austein og Melau ligger på Brunlanes, halvøya som går ut i Oslofjorden sørvest for Larvik mellom Farrisvannet og Langangsfjorden. (Fig.1). Området er delt av Ramorenen som går NØ-SV gjennom Larvik kommune. På sørsiden er det jordbruksareal på de marine strandavsetningene mellom åser og fjellknauser, og på nordsiden er det bart fjell med små vann og myrstrekkninger.

Steinalderboplassene ligger hovedsakelig i dyrket mark, og funnene ble gjort ved oppsamling av løsfunn. Det ble ikke iaktatt aktivitetsspor som kullkonsentrasjoner eller skjørbrent stein. Senere arkeologiske undersøkelser ble gjort i form av registrering av overflatefunn og prøveutgravning. Utgravningen fulgte geologiske lag, og massene ble tørrsåldet i såld med 4 mm maskevidde i den grad værforholdene gjorde det mulig. Det ble tatt 50 x 50 cm prøvestikk og gravd 1 x 1 m prøveruter med innmåling av fire kvadranter.

Fig.1 Kart over boplassene Austein (1) og Melau (2), Larvik kommune, Vestfold. Høydekurver fra og med 100 m. Ekvidistanse 20 m. Grunnlagskart: Statens kartverk.

Austein

Beliggenhet

Gården Austein ligger rett sør for Ramorenen. Ved undersøkelsen i 2001 og 2002 (Matsumoto 2002a) ble det foretatt registrering og prøvestikking i området hvor det var funnet flintgjenstander. På Austein er det to steinalderlokaliteter, begge ligger mellom 105 og 110 m o.h. Hensikten med prøvestikkingen var å avgrense lokaliteten og særlig å lete etter intakte kulturlag mot kanten av og utenfor åkeren på lokalitet 1, som ligger på toppen av et slakt vesthellende åkerlandskap, omgitt av knauser og bratte åsrygger. I øst åpner terrenget seg og faller videre av mot sørøst. Det er god sikt vestover mot Melau.

Lokaliteter

Funnene fra lokalitet 1 hadde ligget ved en markert flyttblokk i det slake terrenget. Flyttblokken hadde en høyde av 60 cm, diameter 2 m og ganske flat overside. Funnene lå i vifteform utover fra steinen, i et område med radius 10 – 15 m. Det var størst funntetthet et kort stykke fra steinen. Inntil steinen var det nesten funntomt, og lenger unna ble det igjen færre funn. Flyttblokken kan anes på et flyfoto fra 1980-årene², men var fjernet da undersøkelsen fant sted.

Det ble tatt syv prøvestikk i åkeren og i kanten mot udyrket mark i øst. Det ble åpnet tre prøveruter der flyttblokken skulle ha ligget for å lete etter mulige aktivitetsspor. Ved dagens åkerkant var det brun sandholdig dyrkningsjord (lag 2) under ca 12 cm humus (lag 1). Lag 2 var funnførende, 18 – 30 cm tykt. Under lag 2 var det moreneavsetning med leire, grus og steiner i ulike størrelser. Det var ikke mulig å påvise intakte kulturlag fordi området i stor grad var forstyrret av dreneringsgrøfter og moderne pløying. Det ble heller ikke påvist kull eller skjørbrant stein. Det virker som boplassen nå er tom for funn.

Lokalitet 2 er ikke systematisk undersøkt, men det ble funnet flintgjenstander i dagen i masser som var kastet opp fra en grøft som går langs vestsiden av en fjellknaus. På denne lokaliteten ble det ikke funnet noen typesikre artefakter.

Funnene³

I alt ble det funnet omlag 700 gjenstander. Råmaterialet er i hovedsak danien- og senon-flint. Blant artefaktene er 99,4 % av flint. Av alle flintsaker har 30,4 % cortex og/eller naturlige overflater, og 3,8 % er brent eller termopåvirket.

Redskaper (7,5 % av hele flintmaterialet)

2	Kjerneøks
1	Spiss eller mikrolitt
2	Lansettmikrolitt
6	Mikrostikkel
3	Stikkel
39	Øvrige redskap med diverse retusj

Modifikasjonsavfall (5,5 % av hele flintmateriale)

5	Stikkelavslag og stikkeleggens oppskjerpingsrest
8	Vingeformet- og økseavslag
14	Ryggflekke

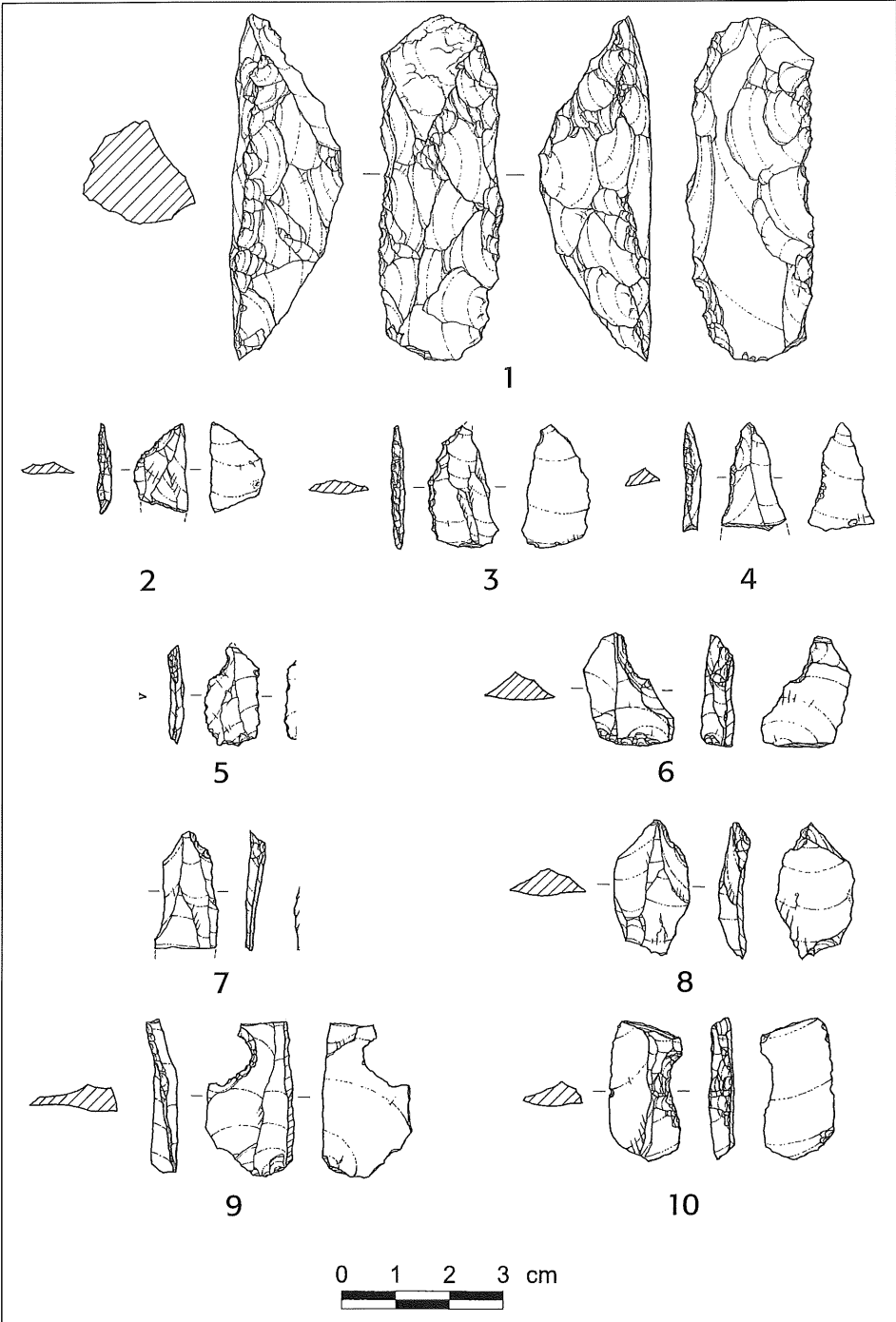

Fig. 2 Funn fra Austein. Tegning: Mieko Matsumoto.

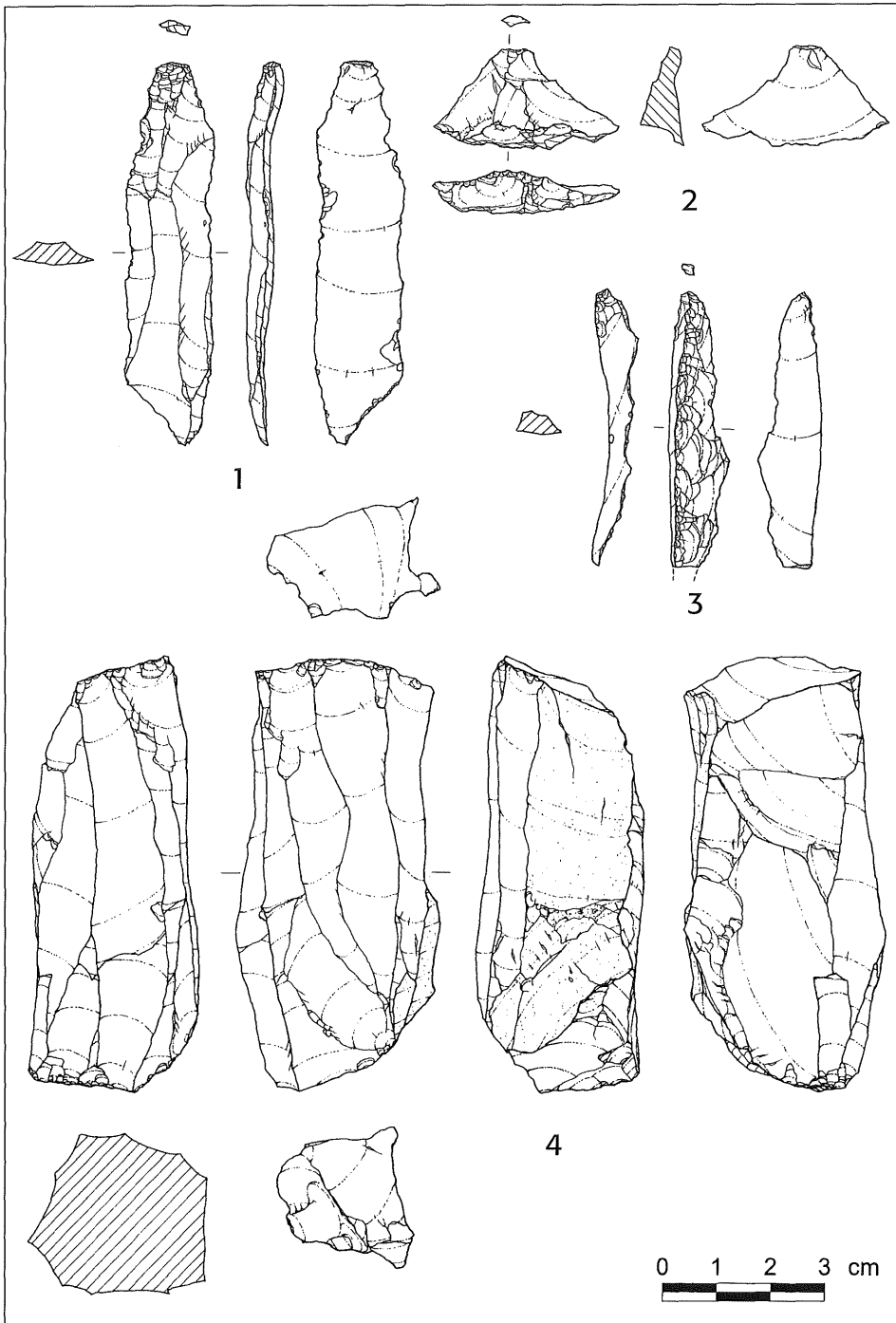

Fig. 3 Funn fra Austein. Tegning: Mieko Matsumoto.

12	Plattformavslag og sidefragment	
Kjerner (2,7 % av hele flintmaterialet)		
4	Ensidig kjerne med en eller to plattformer	
4	Flersidig kjerne med en til tre plattformer	
1	Bipolar kjerne	
10	Øvrig kjerne	
Produksjonsavfall ⁴		
88	(12,5 %)	Flekk ⁵
17	(2,4 %)	Mikroflekk
200	(28,4 %)	Avslag
284	(40,3 %)	Fragment
6	(0,9 %)	Splint ⁶

Det er funnet to økser av små tidligmesolittiske typer. Begge er kjerneøkser, en hel (Fig.2.1) og et fragment eller forarbeid til en kjerneøks. Emnet til den hele øksen er et tykt avslag, og det er ikke gjort noen tildanning av eggen.

Det er funnet tre mulige mikrolitter⁷. En er ett segment av lansettmikrolitt av type A med skrå retusj (Fig.2.2), den kan være en senpaleolittisk tangespiss av type Ahrensburg⁸ eller en litt yngre trapesoid spiss av type Zonhoven, men mest sannsynlig en ahrensburgspiss i og med at retusjen synes å være gjort på et brudd, noe som indikerer at det er brukt mikrostikkelteknikk. Det er dessverre vanskelig å bedømme dette sikkert fordi basispartiet mangler. En annen er en lansettmikrolitt av type B med retusj langs den ene sidekanten (Fig.2.3), og den tredje er enten en mikrolitt, eller et stykke med retusjert sidekant med brutt basisparti (fig.2.4). Alle tre mikrolitter har spissen i proksimalenden.

Mikrostikler er avfall etter mikrolitter laget med mikrostikkelteknikk ved å bruke retusjering og avbryting. Det er seks klassiske mikrostikler (Fig.2.5 – 2.10), dvs. at de har konkav retusj i den ene sidekanten. To av dem viser at flintsmeden ikke har vært helt heldig, fordi de er brukket utenfor området med konkav retusj (Fig.2.9 og 2.10). Bortsett fra disse to mislykkete stykkene, er alle slått, ikke brukket, skrått av ved konkav-retusjeringen. Mikrostiklene har en størrelse på 1,8 – 2,9 cm.

Det er tre stikler med enderetusj og sideretusj i forskjellige former. Dessuten finnes det fem stikkelaavslag, hvorav tre er sekundære oppskjerpingsrester. De karakteriseres særlig ved en steilt retusjert kant der stikkelslaget er gjort. Gruppen øvrige redskap med diverse retusj varierer i form og type.

Gruppen modifikasjonsavfall omfatter her prepareringsavslag og biprodukter. Gruppen inneholder rester fra redskapsbearbeidelse som stikkelaavslag og sekundære oppskjerpingsrester som nevnt ovenfor, vingeformete avslag (skiveøksavslag) og økseavslag fra kjerneøks (Fig.3.2) og fra kjernetildanning som ryggflekker, plattformavslag og sidefragmenter. Disse artefaktene kan til en viss grad vise produksjonsprosessene. Ryggflekker med retusj i kun en side av ryggen forekommer særlig i tidligmesolitikum, og her finnes det elleve slike ensidige ryggflekker (Fig.3.3).

Gruppen produksjonsavfall inneholder også emner og gjenstander som kunne ha vært brukt uten bearbeidning. Deriblant finnes flekkene av en relativt fin, tynn form med liten plattform og tydelig slagbule (Fig.3.1). Dette tilsier at de trolig er slått med direkte myk-

hammer, som f. eks. et stykke av gevir. Avslag og fragmenter ligger mellom 1 og 11 cm i største mål, og deriblant er også noen meget grove, store stykker. I gruppen kjerner er det fire ensidige og fire flersidige kjerner med en eller to plattformer (Fig.3.4), en bipolar kerne og ti øvrige kjerner. Tre av de flersidige kjernene har en supplerende spalteflate i tillegg til hovedflaten, slik at de betraktes som en variasjon av en ensidig kerne. Plattformkjernene har, som regel, uforberedte plattformer tildannet ved ett slag.

Melau

Beliggenhet

Gården Melau ligger på Ramorenen, ca 550 m VNV for gården Austein, på en øst-vestgående sandrygg som faller slakt av mot nord og sør. Toppen av ryggen, hvor steinalderboplassen er funnet, ligger tett under 100 m o.h. Området østenfor er udyrket, dels blokkrik, mark som stiger mot en bratt åsrygg på 134 m o.h. Nordenfor flater terrenget ut og ender i et fuktig torv- og myrområdet ned mot Melautjønn, 80,5 m o.h. Undergrunnen i det nedre området består av silt og leire med rikt organisk materiale, mens det øvre området har fin og grov grus og stein fra israndavsetninger. Fra denne ryggen er det god utsikt mot fjellknauser i sør, nordvest og nordøst, slik det gjerne er i Vestfold.

Lokaliteter

Undersøkelsen fant sted i 2000 og 2001 (Matsumoto 2000, 2001). Det er ingen klare avgrensninger mellom lokalitetene, men ut fra praktiske hensyn ble det definert fire lokaliteter i innmarka. Denne oppdelingen samsvarer nok ikke med forhistoriske aktivitetsområder. En femte lokalitet er registrert et stykke bortenfor de andre, i et grøftet plantefelt ved eiendomsgrensen mellom Melau og Melau østre. Det ble tatt 30 prøvestikk og 3 prøveruter på de fire lokalitetene.

Lokalitet 1 ligger i den øvre delen av en nordvendt åker, og den er avgrenset av steingjerde, kjerreveier, driftsbygning og en skogteig. Lokaliteten dekker et stor areal på nordsiden av moreneryggen ned mot Melautjønn. Under et 30 til 35 cm pløyelag lå et lyst brunt morenelag med grov sand og grus, og med enkelte små lommer med finere sand. Funnene er hovedsakelig gjort i pløyelaget. Pløying kan medføre flytting av gjenstander, men både horisontal flytting og erosjon har nok virket lite fordi bakken er slak og funnene for en stor del lå på den høyere delen av feltet.

Lokalitet 2 er et sørvendt, slakt hellende område som har vært jordbæråker siden 1998. Undersøkelsen er derfor kun gjort mellom radene, og det ble ikke tatt prøvestikk.

Lokalitet 3 ligger på toppen av moreneryggen mellom lokalitet 1 og 2 i en gammel havnehage. En kjerrevei går gjennom lokaliteten. Nord for kjerreveien, mot lokalitet 1, var lagfølgen 10 – 20 cm humus (matjord eller torv) over et 5 – 10 cm tykt lokalt overgangslag med svart jord med brun sand. Under dette lå 10 – 15 cm med et kompakt brunt lag med sand og småstein, og nederst var moreneavsetningen med lys, grov sand og grus. Flintbiter ble funnet i hele det brune laget i prøvestikkene.

Lokalitet 4 dekker et forholdsvis lite område på moreneryggen som snart går over i skogsteigen i vest, og faller slakt av mot nord og lokalitet 1. Funnoppsamlingen er for det meste gjort i et smalt felt sør for et nytt lagerbygg og i et begrenset område sør for en

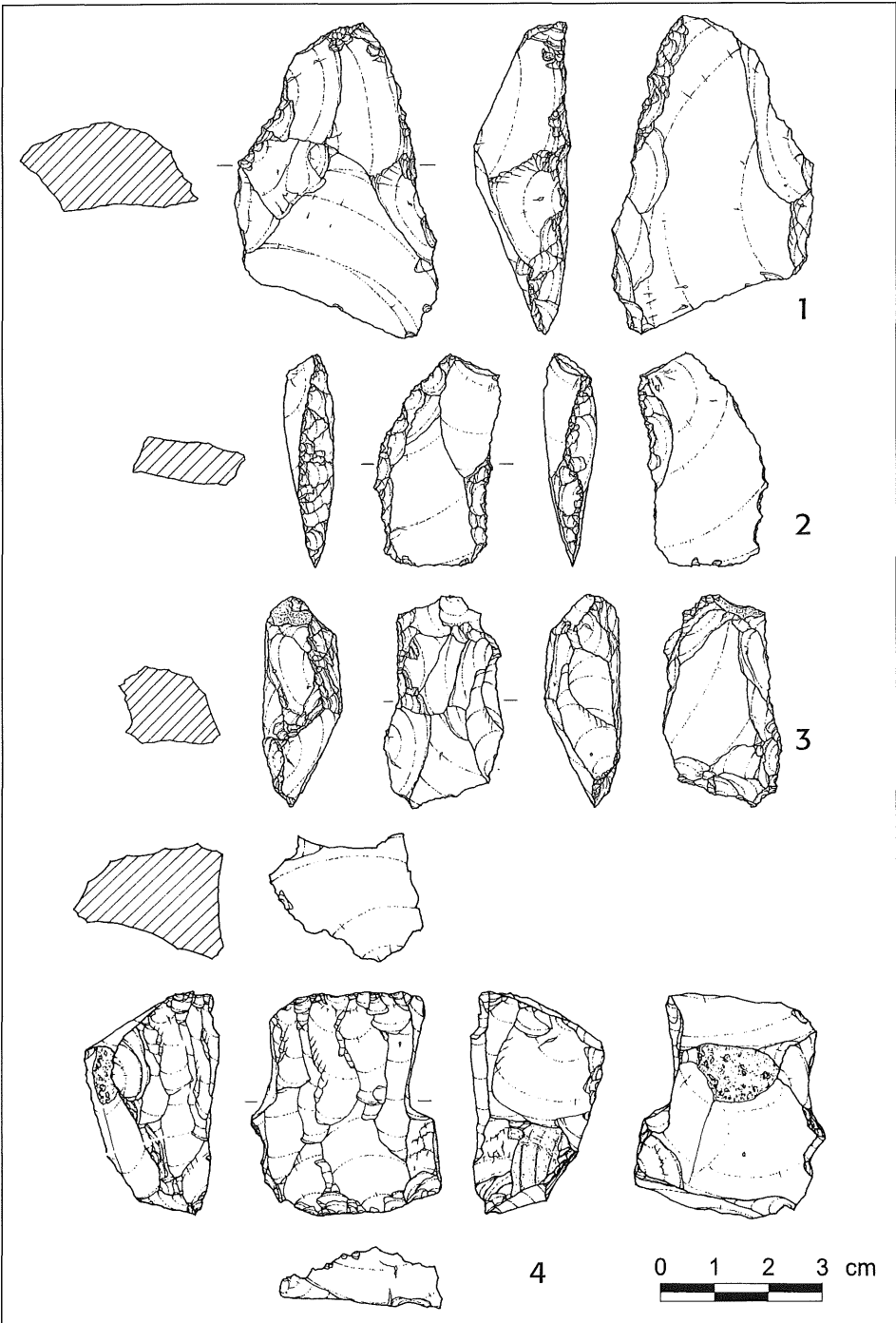

Fig. 4 Funn fra Melau. Tegning: Mieko Matsumoto.

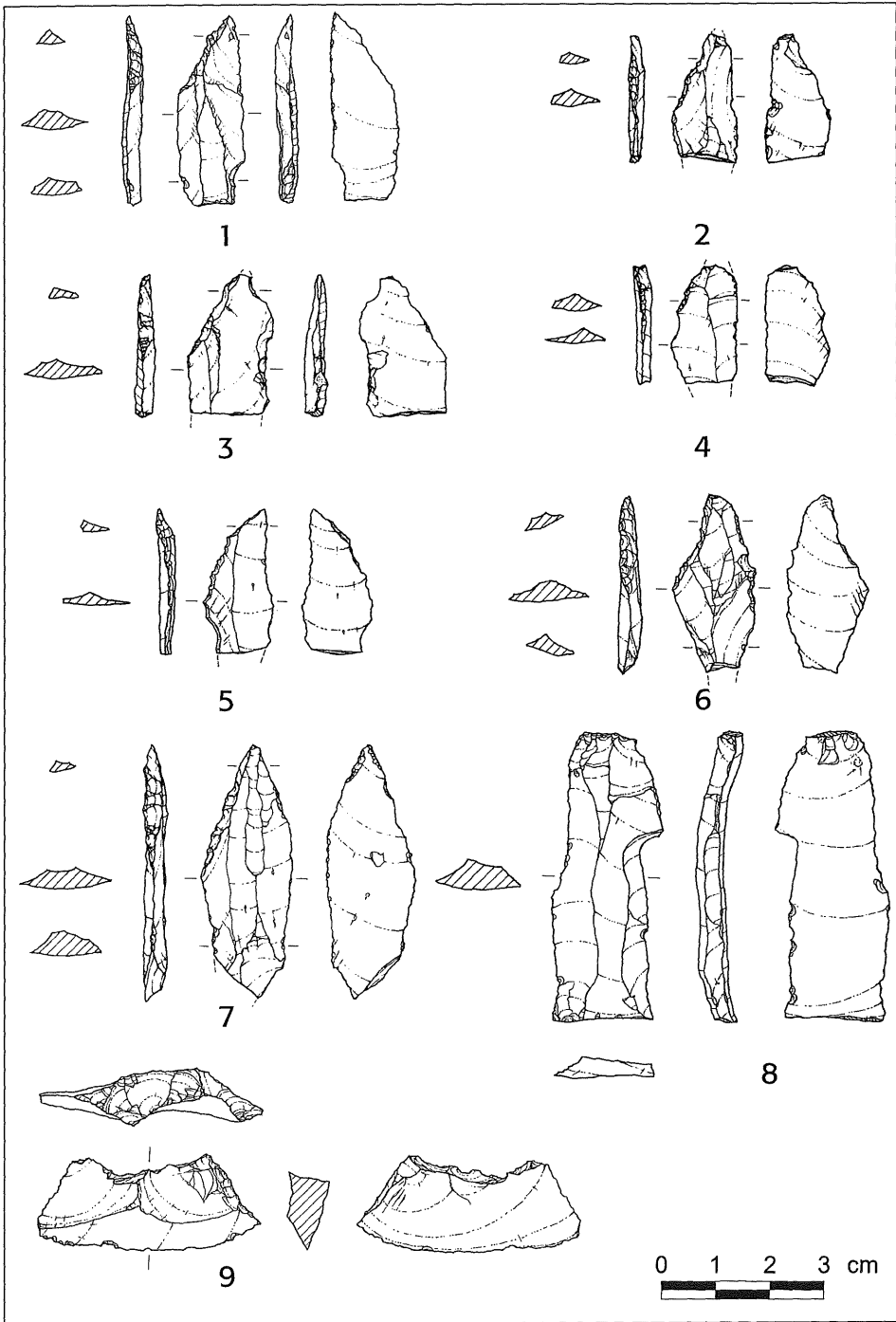

Fig. 5 Funn fra Melau. Tegning: Mieko Matsumoto.

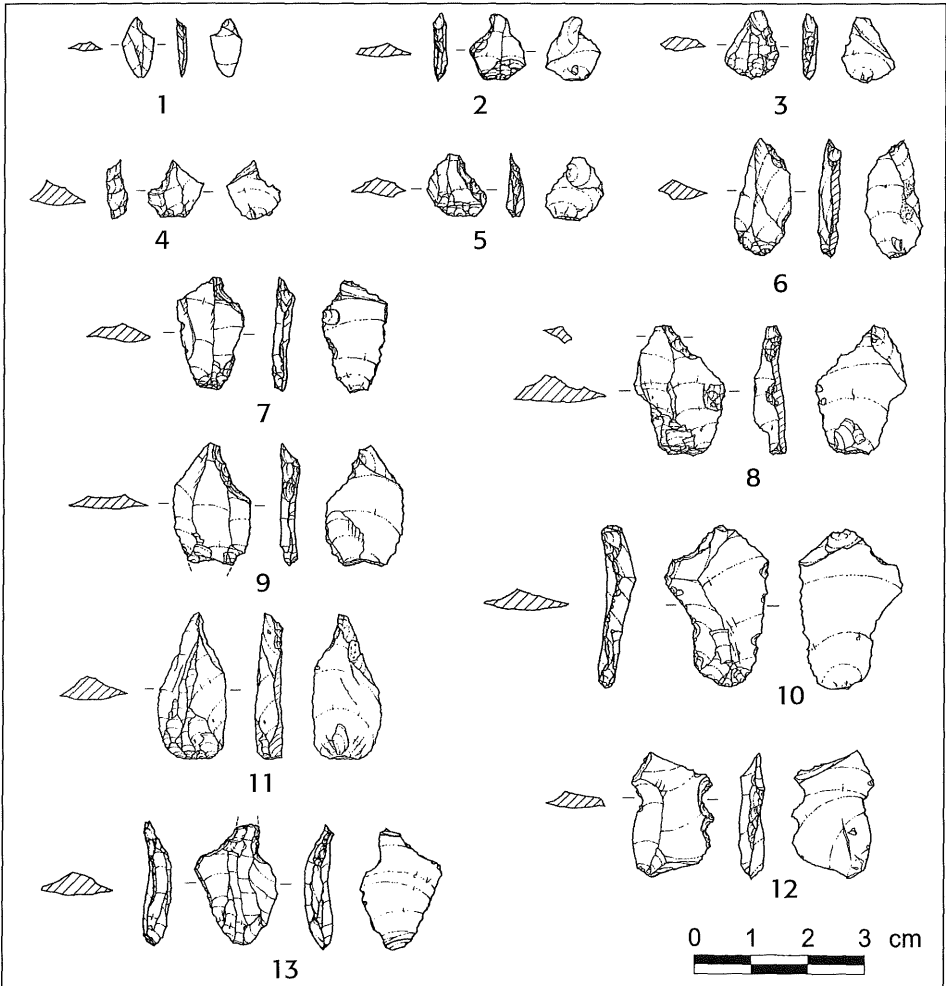

Fig. 6 Funn fra Melau. Tegning: Mieko Matsumoto.

steinfylling. I kjerreveien er flintgjenstandene blitt utsatt for mye større påkjenning enn i den pløyde åkeren, slik at mange av dem har fått kantskader.

Lokalitet 5 ligger for seg selv i et plantefelt omtrent 350 m nordøstover fra vei/stikrysset ved Melau hvor en liten skogssti tar av fra veien langs åkeren. Stien fortsetter oppover mot grensen mellom Melau og Melau østre. Flinten lå i en 30 til 50 cm dyp grøft, rett før stien krysser gårdsgrensen. Det renner litt vann i bunnen av grøften, og profilen viser for det meste moreneavsetning som er rik på sand, grus og stein. Lokaliteten er ikke undersøkt systematisk.

Funnene⁹

Det er ikke så mange funn fra Melau, men materialet inneholder viktige, karakteristiske

gjenstander. De ca 1050 funnene fra overflaterregistrering og prøvestikking er i hovedsak av danien- og senonflint. Blant gjenstandene er 94,5 % av flint. Av alle flintsaker har 29,1 % cortex og/eller naturlige overflater, og 10,0 % er brent eller termopåvirket.

Redskaper (9,5 % av hele flintmaterialet)

2	Skiveøks
4	Kjerneøks
5	Spiss eller mikrolitt
2	Lansettmikrolitt
13	Mikrostikkel
13	Stikkel
55	Øvrige redskap med diverse retusj

Modifikasjonsavfall (2,3 % av hele flintmateriale)

4	Stikkelavslag og stikkeleggens oppskjerpingsrest
5	Vingeformet- og økseavslag
9	Ryggflekke
5	Plattformavslag

Kjerner (1,7 % av hele flintmateriale)

10	Ensidig kjerne med en eller to plattformer
5	Bipolar kjerne
2	Øvrig kjerne

Produksjonsavfall

77	(7,8 %)	Flekke
22	(2,2 %)	Mikroflekke
318	(32,1 %)	Avslag
356	(35,9 %)	Fragment
90	(9,1 %)	Splint

Det er funnet til sammen seks økser av to forskjellige tidligmesolittiske typer. Det er to skiveøkser; den ene skiveøkser er av den asymmetriske flatehugne typen, en trekantet form med skjev egg (Fig.4.1). Den andre er av en skjevnaaket, noe atypisk flat form med tverrsnitt nærmest som et parallelogram (Fig.4.2). Det er en hel kjerneøks og tre fragment eller forarbeid til kjerneøks. Den hele kjerneøkser er liten, tverregget og dannet på et tykt avslag, muligens er det en slutfase av en oppskjerpert form (Fig.4.3). Alle kjerneøkser er, som den fra Austein, tildannet av lysbrun, seig danienflint.

Det finnes syv spisser og mikrolitter. Ingen av dem har sikker tange. Det er en pilspiss med skrå retusjert spiss og rett egg som har konkavt retusjert basis i den ene sidekanten. Dette kan være en enegget spiss eller lansettmikrolitt av type A (Fig.5.1), men det kan også være et forarbeid til tangespiss, ettersom vi kjenner slike små tangespisser fra denne perioden. To andre spisser kan være samme type lansettmikrolitt, de kan være zonhovenspisser, men mest sannsynlig er det at det dreier seg om ahrensburgspisser siden retusjen synes å være gjort på et brudd (Fig.5.2 og 5.3). Det er ikke mulig å bestemme dette sikkert siden basispartiet mangler. Den fjerde har samme type retusj og brutt basisparti, men med usikker anvendelse av mikrostikkelteknikk og spissen i distalenden (Fig.5.4). Den femte spissen har konveksetretusjert spiss, og retusjen er noe finere enn ved de andre

(Fig.5.5). Denne spissen kan være et fragment av en lansettmikrolitt av type B eller en enegget spiss, men igjen er det ikke mulig å si noe sikkert fordi basispartiet er brukket.

Det er registrert to sikre lansettmikrolitter. Den ene er av type A som har skrå retusj i en bruddflate i spissenden og brutt basis, noe som indikerer anvendelse av mikrostikkelteknikk (Fig.5.7). Den andre er samme type med svakt konkav skrå retusj, og viser bruk av samme teknikk (Fig.5.6).

Alle spissene og lansettmikrolittene, med unntak av et eksemplar, har spissen i proksimalenden. Generelt sett er de små og har varierende retusj langs sidekantene i tidlig-mesolitikum. Spissenden er ofte i proksimalenden, men dette er ikke en fast regel. En studie over nordtyske ahrensburgspisser viser en absolutt dominans av spisser med spissen i proksimalenden, mens dette er mindre uttalt på den vestsvenske boplassen Hensbacka (Schmitt 1994). Vi trenger et omfattende materialarbeid i flere regioner for å konkludere om valget av spissende varierer mellom boplasser eller er en regional tendens.

Det ble registrert tolv klassiske mikrostikler (Fig.6.1 – 6.12). Alle er mellom 1 og 3 cm lange. En av dem er mislykket (Fig.6.12). Halvparten av mikrostiklene er brukket, resten er slått av ved den konkave retusjen. På den måten skiller de seg fra Austein, der alle var slått. I tillegg skal et stykke med dobbelt konkav retusj nevnes spesielt (Fig.6.13). Det kan minne om de tosidige mikrostiklene som forekommer ved tangeproduksjon av ahrensburgspisser når spissen fremstilles med dobbelt konkav retusj og avbryting (Taute 1968 fig.44. Clausen 1996 fig.6. Ballin 1997). Man kan allikevel ikke se helt bort fra at stykket er et avslagsbor med brukket borspiss, fordi retusjen til venstre ikke er like tydelig som retusjen til høyre.

Det er funnet 13 stikler som varierer i form. Fem er multistikler, ni har retusjerte kanten med stikkelslag. Her fantes det også fire stikkelslag, hvorav to er sekundære oppskjerpingsrester. Dessuten finnes et stykke med treffskade i spissen slik det er nevnt blant funnene fra Rørmyr II (Skar *et al.* 1985b fig.11). Gruppen øvrige redskap med diverse retusj varierer i form og type, blant annet er det et flekkebor og to avslagsbor.

I gruppen modifikasjonsavfall finnes det, i tillegg til de stikkel-relaterte gjenstandene ovenfor, fire vingeformete avslag (Fig.5.9) og ett økseavslag. Syv av de ni ryggflekke er ensidige. Blant produksjonsavfallet er flekkene til en viss grad mindre og finere enn de på Austein (Fig.5.8). Avslag og fragmenter ligger mellom 1 og 7,7 cm i største mål. Det er relativt mange splinter fordi det ble tatt flere prøvestikk på Melau. I gruppen kjerner er det til sammen 17 kjerner, alle er noe mindre enn de fra Austein. Kjernene domineres av ti ensidige kjerner med en eller to plattformer (Fig.4.4), dessuten er det fem bipolare kjerner og to øvrige kjerner.

Funksjon og datering av boplassene

De to boplassene har likheter når det gjelder funninventar og råstoffvalg. Det er ikke foretatt mer inngående analyser av teknologien, men det kan allikevel nevnes at det er brukt grov flekketeknologi med produksjon av relativt store flekker (makroflekker), for det meste slått av ensidige eller flersidige kjerner med en eller to motstående plattformer. Dette kan observeres særlig tydelig når det gjelder funnene fra Austein, hvor de fire

typiske plattformkjernene er av grov, seig danienflint. Alle mikrostikler med proksimalende viser gnuret og finretusjert plattformkant. Denne gnuringen og trimmingsretusjeringen observeres særlig på flekker, en god del avslag og på alle plattformkjernene.

En sammenlignende analyse av produksjonsavfall som avslag og fragmenter viser at det er noe større og mer varierende på Austein enn Melau. Med andre ord ser artefaktproduksjonen på Melau mer standardisert ut. En enkel oppsummering kan sees i tabellen nedenfor, som også viser en klar tendens i forskjellen av kjernestørrelse. Foreløpig kan det ikke sies så mye om hvorvidt «grovheten» av flintgjenstandene fra Austein tilsier ulik datering, om det reflekterer boplassfunksjon eller ulike gruppers egenskaper. Teknologiske trekk ved artefaktene vil kunne bidra til denne diskusjonen når flere relaterte materialer blir framlagt. Det faktum at Austein ligger noe høyere enn Melau kan være en indikasjon på at Austein er noe tidligere enn Melau.

Tabell 1. Størrelser av avslag, fragmenter og kjerner fra Austein og Melau.

		Størrelse (cm)	Gjennomsnitt (cm)	Standard avvikelse
Austein	Avslag	1,0 – 12,8	3,3	1,8
	Fragment	1,0 – 13,8	3,0	1,7
	Plattformkjerne	4,0 – 8,2	6,4	
Melau	Avslag	1,0 – 7,1	2,5	1,1
	Fragment	1,0 – 6,6	2,4	1,0
	Plattformkjerne	2,7 – 4,8	4,0	

På begge boplassene er det funnet sikre tidligmesolittiske redskaper som skiveøkser og kjerneøkser og de særlige økseavslagene som opptrer når disse øksene blir bearbeidet eller oppskjerpet. Når det også finnes flere flekkekjerner som kan ha blitt brukt til å produsere emner til spisser eller mikrolitter, tilsier det at det var både produksjon og vedlikehold av redskaper på begge steder¹⁰.

Råstoffvalget og inventaret på Austein tilsier at boplassen antagelig var en ren korttids knakkeplass. Om boplassen da var en jaktstasjon eller et oppholdssted for små grupper som ville bearbeide sine jaktredskaper, er vanskelig å si noe sikkert om. Funnspredningsmønsteret indikerer at det var spesiell aktivitet rundt flyttblokken. De fleste funnene lå i vifteform med radius 10 – 15 m vest for denne ut over åkeren. Det var dessverre ikke mulig å registrere noen forskjell mellom funnene – om det var større stykker nær blokken, eller om det var konsentrasjoner av små biter. Beskrivelsen av funnspredningen og det faktum at det nå ikke ser ut til å være noe særlig materiale igjen, indikerer at boplassen i utgangspunktet var liten, både i utstrekning og antall gjenstander.

Konklusjonen etter undersøkelsen på Melau er at det har vært et mer eller mindre sammenhengende aktivitetsområde over alle de fire lokalitetene i innmarka. Lokalisering av boplassens kjerneområde eller andre konsentrerte aktivitetsområder var vanskelig, ettersom funnene var så spredt. Noen små konsentrasjoner sees å være øverst på more-

neryggen, nemlig 'den sadelformete ryggen' (lokalitet 3 og 4) som jo også er en typisk lokalisering for steinalderboplasser.

Som referanse for boplassstørrelse i tidligmesolitikum kan nevnes to kystlokaliteter fra Kollsnes, Øygarden kommune, Hordaland (10 000 – 8 500 BP). Lokalitet 14 i Budalen har 894 funn fra ca 16 m². Lokalitet 43 i Hidlarem har 1338 funn, de fleste fra et ryddet område på ca 8 m². Begge har 98 – 99 % dominans av flint (Nærøy 1995). Boplassstørrelsen svarer til boplasser for «små jeger-samler grupper», hvor det gjennomsnittlig beregnes ca 15 – 20 m² areal og ca 500 – 15 000 artefakter (Ballin *in press*). På grunn av den raske landhevingen rett etter istiden kan brukstiden for hver enkelt boplass i kystområdet rundt Oslofjorden regnes som relativt kort. Terrasser som etter hvert kom til syne ved kysten egnert seg godt til korttidsopphold for små grupper. Boplassene Austein og Melau kan betraktes som slike typiske postglasiale bosetninger i Oslofjorden.

Begge boplassene var strandbundne i den perioden de var i bruk. Da havnivået var 100 m høyere enn i dag lå de godt til i skjærgården (Fig. 1), og de som bodde der kunne benytte de rike marine ressursene. For å få et bilde av hvordan tidligmesolittisk erverv og økonomi ved Oslofjorden kan ha artet seg, er det nyttig å ha med en oversikt over miljøet i et nærområde hvor det er mer data tilgjengelig. Vest-Sverige har en tilsvarende postglasial utvikling, og de eldste funnene forekommer før preboreal (13 000 – 10 500 BP) og i preboreal (10 500 – 9 200 BP) tid. I vestsvensk mesolitikum er de preboreale funnene delt i to faser, tidlig og sen Hensbackakultur som tilsvarende tidlig og sen preboreal tid (Nordqvist 1999, 2000). De tidligste organiske funnene er fra den sene preboreale fasen, fra en innlandsboplass ved innsjøen på Almeö i Bohuslän (ca 9 400 BP). Beinmaterialet viser dominans av ferskvannfisk (30 %), og jakt på pattedyr som elg, urokse og bever. I den følgende fasen, tidlig Sandarnakultur (ca 9 200 – 8 000 BP), viser materialet fra en kystboplass på Huseby Klev utnyttelse av rike marine ressurser som fisk og delfiner, og noe pattedyr som kronhjort, villsvin og rådyr. Dessuten ble det sanket hasselnøtter og bær. Det er dermed ingen tegn på at kystboerne fra sen preboreal og tidlig boreal periode hadde spesialisert seg på jakt på spesielle arter, i motsetning til den foregående senpaleolittiske ahrensburgkulturen som ofte omtales som sesongspesialiserte reinsdyrjegere. Den tidlige fasen av mesolitikum i Skandinavia synes dermed å ha en variert økonomisk strategi.

I sørøstnorsk steinalder er det kjent kun en mellommesolittisk boplass, Tørkop, Halden kommune, Østfold, med organiske funn fra boreal tid, ca 9 000 – 7 500 BP (Mikkelsen *et al.* 1999). Boplassen er tolket som bosetningsspor etter flere aktiviteter ("base camp"); redskapsproduksjon, arbeid med organisk materiale, jakt, fangst, fisk og sanking. Her ble det jaktet bever, elg og villsvin, fanget sjøfugler og sanket hasselnøtter under opphold høst/vinter. Det er funnet kun saltvannsfisk. Det viser seg en enda mer variert økonomisk tilpasning i et mer sammensatt økologisk miljø enn i den foregående fase ved den svenske vestkysten.

Det er ikke kjent noen boplasser med organisk materiale fra tidligere faser enn Tørkop, og det er heller ikke noen så tidlige spor etter aktiviteter som hustuffer, ildsteder, osv. Det er allikevel sannsynlig at folkene på de kystbundne boplassene utnyttet de rike havressursene allerede i den preboreale perioden, og at de dermed ikke var avhengig av sesongbetont dyrejakt.

En oversikt over tilbaketrekingen av isen i Sør-Norge viser at kystområdene i ytre Oslofjord stort sett ble isfrie før 10 500 BP (Bang-Andersen 1995a, Bergstrøm 1999). Kystområdene i Vestfold og Østfold kan ha vært delvis isfrie ca 9 600 BP, på den tiden da Ramorenen dannes, slik at marginale små parseller nær kysten ved kanten av isen eller på isfrie øyer kan ha vært tilgjengelige for de første bosetterne (cf. Dahl *et al.* 1997). Ifølge strandlinjen for søndre Vestfold (Henningsmoen 1979, jf. Sørensen 1999) kan boplassene i Brunlanes være så tidlige som omkring 9 000 – 7 500 BP.

Ut fra gjenstandsformene kan det sies at inventarene har klare likheter med preboreale grupper på Vestlandet (Prøsch-Danielsen *et al.* 1995). I forhold til sammenligning mellom vest-, sør- og sørøstnorske mesolittiske boplassfunn basert på typologiske og teknologiske kriterier (Ballin 2004), kan artefaktene fra de to boplassene oppsummeres slik:

- Flint dominerer som råstoff
- Små spisser og mikrolitter i varierende form
- Skiveøkser og kjerneøkser
- Mikrostikler
- Ensidige kjerner dominerer (39 %)
- Mikrostikkelteknikk og bipolarateknikk

Totalt sett hører gjenstandsformene fra Austein og Melau mest sannsynlig til det tidlige mesolittiske funnkomplekset, ca 10 000 – 9 000 BP.

Sluttord

De siste årene er det kommet enkelte nye funn som utfyller bildet av den tidlige bosetningen i Oslofjordområdet, men det er stadig få kjente lokaliteter. I tillegg til funnene fra Brunlanes dreier det seg om: Enebakk (Fønstelien 2001) og Stunner (Nummedal 1929a, 1929b, Gustafson 1999, Fuglestad 1999) i Akershus, Nåbyvann (Østmo 1996) i Buskerud, Rørmyr I og II på Høgnipen (E. Johansen 1964, Ø. Johansen 1989, Skar *et al.* 1985a, 1985b, 1986, 1987), Breholt og Ådalen (Ø. Johansen 1989, Matsumoto *in prep b*), Sandbekk (Østmo 1997, Matsumoto 2002b, 2003, *in prep a*) og Sagholen (Mikkelsen 1978, Matsumoto *in prep b*) i Østfold. De fleste av lokalitetene er strandlinjedatert slik at dateringene er relative. De eneste utgravde materialene fra denne perioden hittil er Rørmyrlokalitetene på Høgnipen, Nåbyvann og Sandbekk, men det er ikke presentert noen radiologiske dateringer.

Pionerbosetningsfasen er en interessant oppgave fordi sørvest- og sørøst Norge har mottatt innflytelse fra Sør-Skandinavia og Kontinentet, og det er forskjellige muligheter for opprinnelsesland. Det ser ut til å være enighet blant forskere om at pionerene som kom til den norske vestkysten og svenske vestkysten hadde teknologi som gjorde det mulig å benytte de rike marine ressursene, og at kolonisering av områdene rundt Oslofjorden skjedde via den svenske vestkysten. Forskningsresultater fra Vestlandet og især vestkysten av Sverige kan bidra til å belyse den første bosetningsfasen ved Oslofjorden.

I motsetning til vestkysten ble ikke de senglasiale / tidligmesolittiske kystbosetningene ved Oslofjorden påvirket av Tapestransgresjonen (ca 9 000 – 6 700/4 500 b.p.) (Bang-Andersen 1995b). Her gikk stadig landhevningen i et ganske raskt tempo, og det kan dermed tenkes at kystboplassene ble benyttet i en relativt kort periode. I den tidlige

mesolittiske perioden i Sørøst-Norge skjedde det en dynamisk utvidelse av bosetningsarealet etter isens tilbakegang, og det ble mange små steder langs kystene i Oslofjorden som kunne egne seg for nye bosettere. Spørsmålene om samtidige boplasser og overgangen til en mer etablert fase kan bare besvares når C-14 dateringer og kronostratigrafiske observasjoner blir tilgjengelige.

Forfatteren har også gjort undersøkelser på østsiden av Oslofjorden. Resultatene vil, sammen med noen dateringer, bli presentert ved en annen anledning.

Noter

- 1 Undersøkelsene ble støttet av Norsk Arkeologisk Selskaps fond i 2000-2002.
- 2 Forfatteren takker May-Liss Sollund, NIKU, for lån av flyfoto.
- 3 Funn fra Austein har fått 9 museumsnumre: lokalitet 1 (C.36725, C.52497, C.52498, C.52638, C.52639, C.52882, C.52883) og lokalitet 2 (C.52499, C.52640).
- 4 Definisjon følger stort sett Helskog *et al.* 1976. Gjenstandskategorien «flekkelignende avslag» er ikke brukt.
- 5 På grunnlag av metriske attributtanalyser kan norsk mesolittisk mikroflekk og flekke atskilles ved 8 mm bredde (Ballin 1996). I følge Helskog *et al.* 1976 skal mikroflekk forstås som smal flekke, dvs. at det ikke nødvendigvis betyr den er slått av mikroflekkekerjer.
- 6 Stykker som er mindre eller lik 1 cm i største mål.
- 7 Definisjon av mikrolitter følger Clark 1933.
- 8 Diskusjon omkring problemer på Ahrensburgspisser, se Ballin *et al.* 2003:121-23.
- 9 Funn fra Melau har fått 10 museumsnumre: lokalitet 1 (C.51709, C.51938, C.52370, C.52884), lokalitet 2 (51727, C.51939), lokalitet 3 (C.52372), lokalitet 4 (52373) og lokalitet 5 (C.52374).
- 10 Når det gjelder oppsamlete boplassfunn kan det være blandete materiale fra flere perioder. Mulige yngre innslag er et tangefragment, nærmest bestemt en neolittisk B-spiss, og et keramikkskår på Melau (lokalitet 1) og tre stykker med flateretusingering på Austein (lokalitet 1).

Summary

The article presents small-scale investigation of the two Early Mesolithic sites in Brunlanes region, Larvik municipality, Vestfold county. Test excavations and extensive surface surveys were conducted during the years 2000 – 2002. Both sites yielded a certain amounts of objects, mostly of flint, with some characteristic types of tools.

From the Austein site ca 700 finds were recovered, exclusively from surface collections, of which 99,4 % are of flint. The inventory shows that 7,5 % of the whole flint material has been registered as tools, *e.g.* 2 core axes (of which 1 fragment or preparatory form), 6 microburins, 2 lanceolates, 1 microlith, 3 burins and 39 other retouched tools. There are characteristic artefacts that show tool curation: 2 burin spalls, 2 burin edge rejuvenation flakes, 7 wing-formed flakes and 1 wide flake, both of which are from fla-

ke and core axe modification. Furthermore there are 14 crested blades (of which 7 unilateral) and 12 platform rejuvenation flakes. The débitage is blades (12,5% of whole flint materials), microblades (2,4 %), flakes (28,4 %), fragments (40,3 %) and chips (0,9 %). The cores include 4 unifacial cores with one or two platforms, 4 multilateral cores with one to three platforms, 1 bipolar core and 10 others.

The distribution of the finds showed a fan-formed pattern in the gentle slopes declining towards the west, where a large stone, approximately 60 cm high and 2 m in diameter, lay at a center of the fan. The finds spread some meters away from the stone to the cultivated field in a radius of ca 10 – 15 m, with higher concentration closer to, but not nearby, the stone. No traces of charcoal or burnt stones were registered.

The Melau site is found about 650 m WNW of Austein. There are five localities, defined by practical reasons, four of which are on the top of a sand ridge. The inventory of ca 1050 finds contains 94,5 % flint, showing again the total dominance of this raw material. The tools consist of 2 flake axes, 4 core axes (of which 2 preparatory forms and 1 fragment), 5 points or microliths, 2 lanceolates, 13 microburins, 13 burins and 51 other types of retouched tools. The modification rests include 2 burin spalls, 2 burin edge rejuvenation flakes, 4 wing-formed flakes and 1 wide flake, each of which are from flake and core axes. There are 9 crested flakes (of which 7 unilateral) and 5 platform rejuvenation flakes. The débitage includes blades (7,8 %), microblades (2,2 %), flakes (32,1 %), fragments (35,9 %) and chips (9,1 %). The core types are dominated by 10 unilateral cores with one or two platforms, in addition to 5 bipolar cores and 2 others.

The artefacts are spread over a relatively large area, showing a minor concentration at the top of the sand ridge-formation, the so-called «saddle-formed ridge», which is typical for Stone Age locations, where localities 3 and 4 are situated. No traces of charcoal or burnt stones were registered.

The two sites are rather similar, both in their statistic combination of finds and the total dominance of flint, although the unretouched pieces from the Austein site appear to be larger and more varied in size than those from the Melau site. Allowing for the recovered materials being subjected to contamination from other periods, it can be assumed that the localities were occupied for relatively short stays due to the rapid uprising of land after the Ice Age. Both production and maintenance of working tools are presumed to have taken place at the sites. At the time when both sites were occupied, they lay along the coast of an island. This could suggest coastal subsistence activities utilizing rich marine resources.

According to the postglacial isostatic movement and consequent shore level decline, the sites, both situated at ca 100 m above sea level, can at a earliest be dated to 9 000 – 7 500 BP. Furthermore, recent achievements of comparative studies on the material and chronologies of the West, South and Southeast Norwegian Mesolithic make it possible to date the sites archaeologically to the Early Mesolithic, *i.e.* the Preboreal chronozone of approximately 10 000 – 9 000 BP.

*Forfatteren vil takke Torben Bjarke Ballin, Lithic Research, Stirlingshire, UK for diskusjon om gjenstander og kommentarer på tidligere utgave. En stor takk til Espen Uleberg, UKM, UiO, for arbeid med kart, konstruktiv diskusjon og kritikk, samt bidrag til undersøkelsene.

Litteratur

- Ballin, T.B. 1996: *Klassifikasjonssystem for steinartefakter*. Varia 36. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Ballin, T.B. 1997: Mikroliter. Diskussion af et begreb. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1995/1996*, pp.7-13. Oslo.
- Ballin, T.B. 2004: The Mesolithic Period in Southern Norway: Material Culture and Chronology. A.Saville (ed) *Mesolithic Scotland and its Neighbours. The Early Holocene Prehistory of Scotland, its British and Irish Context, and some Northern European Perspectives*, pp. 413-438. Edinburgh.
- Ballin, T.B. (in press): Lundevågen 31, Vest-Agder, SW Norway. The spatial organization of small hunter-gatherer sites – a case study (or: Binford in Practice). C. Bond (ed) *Lithic Technology: Reduction and Replication*. Occasional Paper for the Lithic Studies Society. Oxford.
- Ballin, T.B. & Alan, S. 2003: An Ahrensburgian-type tanged point from Shieldaig, Wester Ross, Scotland, and its implications. *Oxford Journal of Archaeology* 22(2), pp.115-131.
- Bang-Andersen, S. 1995a: The Mesolithic of Western Norway: prevailing problems and possibilities. A. Fischer (ed) *Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*, pp.107-111, Oxford.
- Bang-Andersen, S. 1995b: Mesolithic man and the rising sea spotlighted by three tapes-transgressed sites in SW Norway. A. Fischer (ed) *Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*, pp.113-121, Oxford.
- Bergström, B. 1999: Glacial geology, deglaciation chronology and sea-level changes in the southern Telemark and Vestfold counties, southeastern Norway. *Norges geologiske undersøkelse* 435, pp. 3-42.
- Clark, J.G.D. 1934: The classification of a microlithic culture: The Tardenoisian of Horsham. *The Archaeological Journal* XC(1) 1933, pp. 52-77.
- Clausen, I. 1996: Duvenstedt LA 121, Schleswig-Holstein – The Occurrence of the Ahrensburgian Culture in Soils of the Alleröd Interstadial. A Preliminary Report. L. Larsson (ed) *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*, pp. 99-110, Stockholm.
- Dahl, Å., Olsen K. S. & Sørensen, R. 1997: *Holmestrand 1813 IV. Kvartærgeologisk kart – M 1:50 000 med beskrivelse*. Norges geologiske undersøkelse.
- Fuglestedt, I. 1999: The Early Mesolithic site at Stunner, Southeast Norway: A discussion of Late Palaeolithic/Early Mesolithic chronology and cultural relation in Scandinavia. J. Boaz (ed.) *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr.22, pp. 189-202. Oslo.
- Fønstelien, B. K. 2001: Spennende funn i Enebakk – 10 000 år gamle kulturminner. *Akershus imellom* 2/1, pp. 4-5.
- Gustafson, L. 1999: Stunner – the “first” Early Mesolithic site in Eastern Norway. J. Boaz (ed.) *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr. 22, pp. 181-187. Oslo.
- Helskog, K., Indrelid, S. & Mikkelsen, E. 1976: Morfologisk klassifisering av slåtte steinartefakter. *Universitetets Oldsaksamlings årbok 1972-1974*, pp. 9-40. Oslo.

- Henningsmoen, K. E. 1979: En karbon-datert strandforskyvningskurve fra søndre Vestfold. R. Nydal, S. Westin, U. Hafsten & S. Gulliksen (red.) *Fortiden i søkelyset. ¹⁴C datering gjennom 25 år*; pp. 239-247. Trondheim.
- Johansen, E. 1964: Høgnipen – Funnene. Et nytt blad av Norges eldste innvandringshistorie. *Viking*, pp.177-179. Oslo.
- Johansen, Ø. 1989: *Rakkestad Bygdebok. Bind 1. Forhistorien*. Oslo.
- Matsumoto, M. 2000: Undersøkelse av en tidligmesolittisk boplass på Melau, 4006/1,2, Brunlanes, Larvik K., Vestfold. Topografiske arkiv, KHM, Universitetet i Oslo.
- Matsumoto, M. 2001: Tidligmesolitikum på Melau. *Nicolay* 84(2), pp. 57-65. Oslo.
- Matsumoto, M. 2002a: Innberetning om en arkeologisk undersøkelse på Austein, 4005/1, Brunlanes, Larvik k., Vestfold. Topografiske arkiv, KHM, Universitetet i Oslo.
- Matsumoto, M. 2002b: Innberetning om en arkeologisk undersøkelse på Sandbekk, 159/1, Rakkestad k., Østfold. Topografiske arkiv, KHM, Universitetet i Oslo.
- Matsumoto, M. 2003: Innberetning om en arkeologisk undersøkelse på Sandbekk, 159/1, Rakkestad k. Østfold. Topografiske arkiv, KHM, Universitetet i Oslo.
- Matsumoto, M. (*in prep a*): Sandbekk. En tidligmesolittisk boplass i Rakkestad, Østfold.
- Matsumoto, M. (*in prep b*): Sagholen, Breholt og Ådalen. Gamle funn i nytt lys fra Østfold.
- Mikkelsen, E. 1978: Seasonality and Mesolithic Adaptation in Norway. K. Kristiansen & C. Paludan-Müller (eds) *New Directions in Scandinavian Archaeology. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History*, Vol.1. pp. 79-119. København.
- Mikkelsen, E., Ballin, T.B. & Hufthammer, A.K. 1999: Tørkop. A Boreal settlement in south-eastern Norway. *Acta Archaeologica* 70, pp. 29-43.
- Nordqvist, B. 1999: The chronology of the western Swedish Mesolithic and late Paleolithic: Old answers in spite of new methods. J. Boaz (ed): *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr.2, pp. 235-253. Oslo.
- Nordqvist, B. 2000: *Coastal Adaptations in the Mesolithic. A study of coastal sites with organic remains from the Boreal and Atlantic periods in Western Sweden*. GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Theses. No 13. Göteborg.
- Nummedal, A. J. 1929a: Et steinaldersfund i Ski. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 10, pp. 474-481.
- Nummedal, A. J. 1929b: Fund fra den eldre steinalder. M. Østlid (ed.) *Kråkstad. En bygdebok* Bind I, pp. 485-66, Hamar.
- Nærøy, A. J. 1995: Tidligmesolittisk lokalitetsstruktur – et eksempel fra Øygarden på ytterkysten av Vestlandet. K.A. Bergsvik, S. Nygaard & A.J. Nærøy (red.) *Steinalderkonferansen i Bergen 1993*. Arkeologiske Skrifter No.8, pp. 81- 94. Bergen.
- Prøsch-Danielsen, L. & Høgestøl, M. 1995: A coastal Ahrensburgian site found at Galta, Rennesøy, Southwest Norway. A. Fischer (ed.) *Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*, pp. 123-130. Oxford.
- Schmitt, L. 1994: The Hensbacka: A subsistence strategy of continental hunter-gatherers, or an adaptation at the Pleistocene-Holocene boundary? *Oxford Journal of Archaeology* 13/3, pp. 245-263. Oxford.
- Skar, B. & Coulson, S. 1985a: A Case Study of Rørmyr II. A Norwegian early Mesolithic Site. C. Bonsall (ed) *Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium Edinburgh 1985*, pp. 351-361. Edinburgh.

- Skar, B. & Coulson, S. 1985b: The early Mesolithic site Rørmyr II. A preexamination of one of the Høgnipen sites. *Acta Archaeologica* 56, pp.167-183.
- Skar, B. & Coulson, S 1986: Evidence of Behaviour from Refitting – A Case Study. *Norwegian Archaeological Review* 19/2, pp. 90-102.
- Skar, B. & Coulson, S. 1987: The Early Mesolithic Site Rørmyr II. A Re-examination of one of the Høgnipen sites, SE Norway. *Acta Archaeologica* 56, pp.167-183.
- Sørensen, R. 1999: En ¹⁴C datert og dendrokronologisk kalibrert strandforskyvningskurve for søndre Østfold, Sørøst-Norge. L. Selsing & G. Lillehammer (red) *Museumslandskap. Artikkelsamling til Kirstin Griffin på 60-årsdagen*. AmS-Rapport 12A, pp. 227-242, Stavanger.
- Taute, W.1968: *Die Steilspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. Ein Beitrag zur Kenntnis der späteren Altsteinzeit*. Fundamenta Reihe A(5). Köln.
- Østmo, E. 1996: Istidjegerne ved Nåbyvann. *Årbok for Hurum*, pp. 55-60.
- Østmo, E. 1997: Innberetning om en arkeologisk undersøkelse på Sandbekk, gnr.159, bnr.1, Rakkestad k., Østfold. Universitetets Oldsaksamlings topografiske arkiv. Oslo.

En nøkkel til kunnskap – om kvinneroller i jernalder

Nøkkel:

redskap til å åpne og lukke en *lås* med. I overført betydning noe som forklarer eller muliggjør noe.

(*Store norske leksikon* <http://www.storenorskeleksikon.no>).

Som nyansatt museumskonsulent fikk jeg i oppgave å katalogisere en nøkkel fra yngre jernalder. Etter en gjennomgang av databaser og arkeologisk litteratur slo det meg at nøkler fra denne perioden har fått liten oppmerksomhet. Min nysgjerrighet ble vekket under leting etter paralleller i litteraturen. Mye av årsaken til min umiddelbare fascinasjon lå i nøklens ornamentale uttrykk. Jeg ønsket å finne ut mer om nøklens utforming og om det var mulig å se i hvilke sammenhenger de var brukt.

Tradisjonelt blir nøkler fra yngre jernalder regnet som redskap (Petersen 1951:463-484), selv om et omarbeidet eksemplar også er behandlet sammen med smykkene (Petersen 1928:134). Else Roesdahl (1993:218) hevder at utformingen av bronsenøklene fra yngre jernalder tilsier at nøklene har hatt betydning utover det funksjonelle. De er laget for å vises frem. Charlotte Blindheim (1999:127) mener også at forseggjorte bronsenøkler har tjent som statussymbol.

De fleste arkeologiske arbeidene som omhandler nøkler fra yngre jernalder, konsentrerer seg om problemstillinger knyttet til typologi og kronologi (Petersen 1951, Almgren 1955), men i kjølvannet av den postprosessuelle arkeologien fra 1980-tallet kommer imidlertid også de immaterielle aspektene av gjenstandene i fokus. Mitt teoretiske utgangspunkt er at materiell kultur også kan brukes for å formidle immaterielle budskap. Tolkningen er avhengig av den historiske og sosiale konteksten. Kommunikasjon gjennom materiell kultur fungerer på flere nivåer og i forhold til flere mottagere (Shanks og Tilly 1992:137ff, Olsen 1997:183ff). Mennesker bruker materielle uttrykk for å formidle sosiale roller, symbolisere status og eventuelt også endring av status (Sørensen 1997:93).

En nøkkels primærfunksjon er å åpne eller lukke noe, men den kan samtidig også ha hatt andre funksjoner. En liten unnselig gjenstand, en nøkkel i skinn, er funnet under utgravningene i Ribe (Graham-Campbell 1980:218). Denne må ha hatt en funksjon utover det praktiske; den kan ha tjent som amulett (Fig. 1). Amuletten kan etter min mening ha formidlet ideen eller symbolet vi finner knyttet til nøkler.

Nøkler blir ofte trukket inn i en diskusjon om kvinners rolle og status gjennom jernalderen, gjerne som et argument for at kvinner har hatt viktige roller i husholdet (Arwill-

Norbladh 1991, Roesdahl 1994: 52, Steinsland og Meulengracht Sørensen 1994:115, Solberg 2000:155). Når dette tema berøres, blir det i liten grad tatt utgangspunkt i arkeologisk materiale. Jeg ønsker gjennom artikkelen å vise at nøklene kan ha hatt en dobbeltfunksjon og at de også har vært knyttet til bestemte sosiale roller i vikingtiden, men samtidig også å skape grunnlag for en diskusjon knyttet til denne gjenstandsgruppen.

Nøkkelen i det arkeologiske materialet fra yngre jernalder

Høsten 2003 og våren 2004 kom det inn to fragmenter av bronsenøkler til Universitetets kulturhistoriske museer (UKM). Siden disse var de første gjenstandene jeg ble satt til å katalogisere, ble jeg nysgjerrig på om nøkler var en meget hyppig forekommende gjenstandsgruppe. En gjennomgang av Universitetets Oldsakssamlings tilvekster og UKMs databaser fortalte at det ikke var tilfelle. Frem til i dag har jeg funnet at innenfor UKMs forvaltningsdistrikt er det 38 nøkler som kan dateres til eldre jernalder, 200 stammer fra yngre jernalder og ca.250 er datert til middelalder. Jan Petersen opererte med omlag 300 fra jernalderen fra hele landet (Petersen 1951: 480).

Det ene fragmentet jeg vil behandle i denne artikkelen, er funnet med metallsøker på et jorde på gården Gjerdal, Røyken kommune i Buskerud. Fragmentet (C.53460) består av nedre del av håndtak og stilk i bronse, mens øvre del av håndtak og skjæret er brukket av (Fig. 2). Av de 200 nøklene som kan dateres til merovingertid og vikingtid, er 56 av bronse eller kobberlegering, mens 7 av 38 nøkler fra eldre jernalder er i tilsvarende materiale. Slik sett må denne nøkkelen kunne betegnes som relativ sjelden.

Fig. 1. Ribe: D.6772. Nøkkelformet amulett av skinn funnet under utgravningene i Ribe. Den er datert til eldre vikingtid. Etter Graham-Cambell 1980:228.

Fig. 2. C.53460. Detalj av bronsenøkkel fra begynnelsen av yngre jernalder fra Gjerstad, Røyken kommune, Buskerud. Foto: © Ellen C. Holte, KHM.

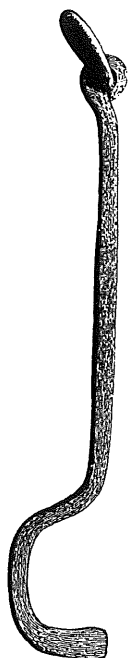

Fig. 3. C.4453. Krok-nøkkel av jern datert eldre jernalder. Funnet i Gran kommune, Oppland. Etter Rygh 1885: Fig. 161.

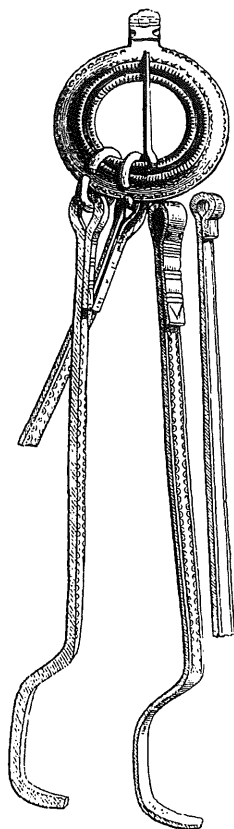

Fig. 4. K DCCCXXXVII. Nøkkelring med fire bronsenøkler fra Bjelland pgd., Marnadal kommune, Vest-Agder. Funnet etter datert til eldre jernalder. Etter Rygh 1885: Fig. 163.

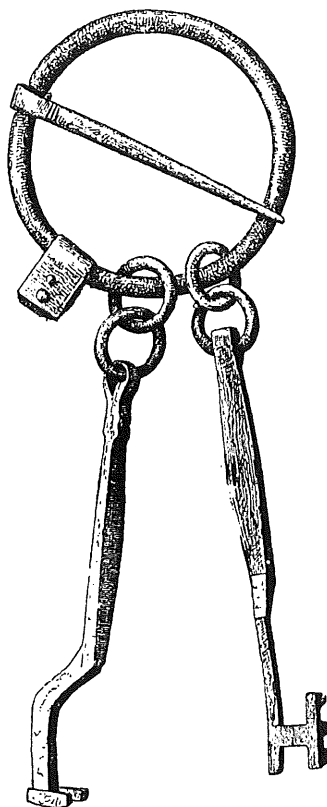

Fig. 5. B.6090. Nøkkelring med to bronsenøkler fra Os kommune, Hordaland. Datert til eldre jernalder. Etter Scheitelig 1912: 135.

De eldste nøklene dukker opp i graver i folkevandringstid i Norden. De er som regel av jern og har en meget enkel form (Fig. 3). Bronsenøklene fra denne tiden er langt sjeldnere (Fig. 4 og 5).

Bronsenøkkelen jeg arbeidet med, har hatt et spissovalt håndtak med perlet ytterkant. Den må ha vært bearbeidet etter støpingen. Selv dette fragmentariske stykket gir et forseggjort helhetsinntrykk. Det har i tillegg en forsterkning i overgangen mellom håndtak og skjær som ved nærmere ettersyn viste seg å være formet som et dyrehode (jmf. fig.2). Ut fra detaljen med den dyrehodeformede forsterkningen mener jeg fragmentet kan settes i sammenheng med en av Almgrens typologiske grupper som har nettopp dette kjennetegnet (Almgren 1955: 62), selv om jeg ikke kan finne en direkte parallell i hans materiale. Almgren mener at dette er et typologisk trekk som kommer inn tidlig i utviklingen av dyreornamenterte bronsenøkler, og at dette representerer en overgangsform

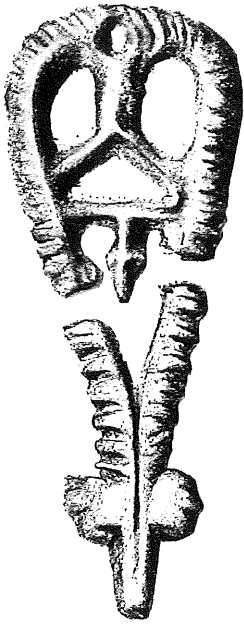

Fig. 6. C.53460. Bronsenøkkel med utfyllende ornamentikk i håndtaket og med en dyrehodeformet forsterkning i overgangen mellom håndtak og stilk. Tegning: Hanne Lovise Aannestad. KHM.

mellom nøkler med enkle spissovale håndtak uten ornamentikk og nøkler med håndtak med utfyllende ornamentikk.

Disse nøklene har hovedsakelig hatt plateformet skjær, noe som viser utviklingen av en ny låsteknologi i denne fasen (om låsteknikk se Almgren 1955, Berg et. al 1966). Det er likevel de iøynefallende håndtaksformene som i første rekke skiller denne nøkkeltypen fra de tidligere og senere variantene.

Etter at fragmentet var katalogisert og jeg var i gang med denne artikkelen, fikk jeg telefon fra finneren. Han hadde funnet resten av nøkkelen på sensommeren. Dette nye funnet som omfatter resten av håndtaket, viser at nøkkelen har hatt en annen utforming enn det jeg tidligere antok. Håndtaket har en utfyllende ornamentikk i form av geometrisk mønster, som muligens kan tolkes som en stilisert menneskefigur med utstrakte armer og ben og hvor opphengshullet danner figuresens hode. I tillegg er det også et stilisert slangehode som peker ned mot stilk og skjær (Fig. 6). Slik nøkkelen nå fremstår, har jeg ikke klart å finne direkte paralleller til den i litteraturen, verken hos Petersen (1951), Almgren (1955), Roesdahl (1977, 1993), Ulfhielm (1989), Kristoffersen (1992, 2000), Edgren (1997) eller Blindheim (1999). At jeg ikke har klart å finne paralleller, understreker de store ornamentale og formmessige variasjonene vi finner blant bronsenøklene fra yngre jernalder.

Et fellestrekk ved disse bronsenøklene er håndtakenes form; de er uforholdsmessig store sett med moderne øyne og omfatter gjerne 1/2 til 2/3 av nøkkelens lengde. Samtidig er det ofte liten avstand mellom håndtak og skjær. Almgren antyder at idet låsteknikken forenkles, får håndtakene derimot en mer påkostet og rikere ornamentikk (Blindheim 1999: 127 m.anf.litt.). Nøklene kan sorteres både ut fra håndtakets *ytre form* (spissovale eller runde) og ut fra *dekor* (dyreornamentikk og geometrisk ornamentikk), men selv innenfor de typologiske hovedgruppene finnes det variasjoner med hensyn til dekor, utforming og størrelse.

Almgren gir en grundig gjennomgang av nordiske materialet sett i lys av teorier om kulturelle impulser mellom Norden, Kontinentet og Storbritannia. Han diskuterer dateringene av de ulike nøklene i yngre jernalder. Mange løsfunn vanskeliggjør en absolutt datering, men med en kombinasjon av stilanalyser og funnkontekst finner han at ornerte bronsenøkler hovedsakelig hører til sen merovingertid og eldre vikingtid (Almgren 1955:96). Han finner ikke et klart mønster hva gjelder kronologi i de forskjellige ornamentale undergruppene. En ny gjennomgang av dette materialet nå 50 år senere vil kunne gi en sikrere kronologi.

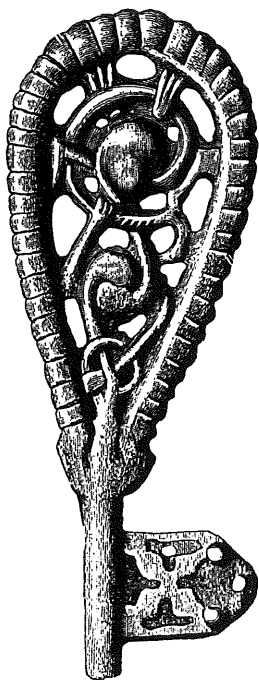

Fig. 7. C.3489. Nøkkel av bronse funnet i Gjøvik by, Oppland. Den har gripe-
dyrsornamentikk fra tidlig vikingtid.
Etter Rygh 1885: Fig. 454.

Fig. 8. C.29083. Bronsenøkkel fra yngre
jernalder funnet i Løten kommune,
Hedmark. Den har sirkulært håndtak
og naturalistisk fremstilt dyr i helfigur.
Foto: © Eirik Irgens Johansen, KHM.

Nøklene med dyreornamentikk kan deles i tre hovedgrupper. Den typologisk sett enkleste formen har dyrehodeformet forsterkning i overgangen mellom håndtak og skaft. Gruppe to karakteriseres av utfyllende gripedyrsornamentikk i Oseberg- eller Borrestil (Fig. 7). I tillegg er det også en forholdsvis stor gruppe nøkler med hele dyrefigurer (Almgren 1955:65ff) (Fig. 8). En undergruppe av bronsenøkler med dyreornamentikk har spissovalt, spoleformet håndtak med sirkulært tverrsnitt (plastisk) (Fig. 9).

I tillegg finnes en gruppe nøkler dekorert med geometrisk eller annen type ornamentikk. Dekoren på de samtidige europeiske nøklene er ofte geometrisk, og utsmykking i form av kors er særlig mye brukt (for eksempel se Plate XXIX i *London Medieval Catalogue 1940*: 1993). Korsornerte nøkler er også funnet i Norge (Fig.10).

Nøklene fra eldre jernalder finnes hovedsakelig i kvinnegraver, men jernnøkler kan også dukke opp i mannsgreaver. Disse kvinnegravene med nøkler må karakteriseres som spesielt rike fordi de også inneholder praktspenner i relieffornamentikk (Kristoffersen 2000:116f). Et karakteristisk trekk ved disse bronsenøklene er mangelen på bruksspor. Det tyder på at de i folkevandringstid trolig kun har hatt en ren symbolfunksjon. Nøklene i seg selv var utvilsomt kostbare gjenstander i sin samtid og de er funnet utelukkende i det øverste økonomiske sjiktet av kvinnegraver. Fra Illerup-Ådal funnene fremgår det imidlertid at menn også i eldre jernalder kan ha båret jern- og bronsenøkler i beltet

Fig. 9. C.3915. Bronsenøkkel fra yngre jernalder funnet i Ringebu kommune, Oppland. Nøkkelen har spoleformet håndtak. Etter Rygh 1885:Fig.455.

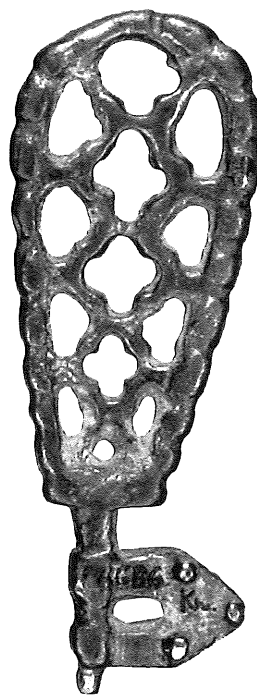

Fig. 10. C.16686. Korsornert nøkkel av bronse fra yngre jernalder som er funnet i Gran kommune, Oppland. Foto:© Louis Smestad, KHM.

(Ilkjær 1993:71,114,325ff), men foreløpig kan dette anses å være et unntak fra regelen.

Vender vi oss til yngre jernalder, finner vi et tilsvarende bilde. Petersens oversikt viser at alle funn av bronsenøkler fra kjønnsbestemte graver fra yngre jernalder er funnet i kvinnegraver (Petersen 1951:473). Han har oversett håndtaket som ble funnet allerede i 1867 i en meget rik mannsgrav på Kaupang, Larvik, Vestfold. Håndtaket er tolket som en del av en bronsenøkkel (C.4221) (Blindheim et.al.1981: 201 og plansje 7, 1999:127). I tilveksten karakteriseres den med plastisk håndtak og gjennombrutt geometrisk dekor som avsluttes av små dyrehoder. Uttegningen (Blindheim et. al. 1981: plansje 7), viser et atypisk håndtak uten låseplate. I tillegg er det funnet en bronsenøkkel på Grønneberg, Tjølling, Vestfold (C.16492) i en grav som også har inneholdt et importert sverd fra de britiske øyer (Blindheim et.al.1999: 127).

Selv om bildet fortsatt viser at bronsenøklerne i alt overveiende grad finnes i kvinnegraver, er det likevel nødvendig med en grundigere gjennomgang av alle yngre jernalders gravfunn med denne gjenstandsgruppen. Forholdene på gravplassen på Kaupang var ikke alltid enkel å tolke (Blindheim 1995: 55), og de osteologiske undersøkelsene viste at gravene ofte hadde inneholdt flere individ enn det gravgavene alene indikerte (Ibid:17f).

Som i eldre jernalder finner vi med et par unntak *bronsenøklerne* i kvinnegraver, mens *jernnøkler* (kroknøkler) forekommer både i manns- og kvinnegraver (Petersen 1951:466). Tilsynelatende kan fordelingen av jernnøkler virke relativ jevn mellom kjønnene; 55,8 % stammer fra kvinnegraver og 44,2 % fra mannsgraver, men i realiteten er det likevel et langt større innslag av nøkler i kvinnegravene. Ut fra et samlet gravmateriale fra yngre jernalder har 3/4 deler inneholdt menn (Ibid: 482).

Låsene som er funnet i yngre jernalders graver, er naturlig nok skrin- og kistelåser. De finnes både i manns- og kvinnegraver (Ibid: 448ff). Osebergfunnet inneholder en komplett og to fragmenterte kister. Den komplette kisten har låsen intakt, men nøkkelen mangler. Gravgodset omfatter også fragmenter av minst tre skrin (Grieg 1928: 188ff). I materialet fra de eldre Kaupangutgravningene er det funnet rester av skrin eller kister i 10 graver og 10 graver med til sammen 14 nøkler. Imidlertid er det bare en av gravene som inneholder både skrin og nøkkel (Blindheim 1999:129). Det samme fenomenet er observert i materialet fra Birka, hvor de låste skrinene som oftest ligger i kvinnegraver. Skrinene eller kistene i mannsgravene er ofte ikke låsbare, og dette blir tolket som om at menn ikke i like stor grad har hatt behov for å låse ned sine private eiendeler (Ibid:129 med anf. litt.). Roesdahl (1977) ser skrin i rike kvinnegraver fra Fyrkat som en markering av sosial status og som en parallell til rideutstyr og våpen i mannsgraver.

Hvis man skal diskutere nøklene som formidlere av immaterielle eller symbolske budskap og en tolkning av disse, er det naturlig å ta for seg utformingen og symbolikken som ligger i ornamentikken. Trolig har nøklens symbolikk kommunisert på flere nivåer. På det grunnleggende nivået er nøkkelen et redskap som gir tilgang til avlåste områder. På nivå to kommer en grov inndeling av nøklene etter form og materiale, hvor bronsenøkler med ornamentikk kan tenkes å være knyttet til bestemte sosiale roller. På nivå tre vil den enkelte nøkkelen ornamentikk og utforming være sentral.

Den største gruppen av ornamenterte bronsenøkler har dyreornamentikk. Det vil derfor være naturlig å trekke inn tolkningen av den germanske og nordiske dyrestilen. På tross av variasjoner over tid er fellestrekket i denne stilarten fremstillinger av dyret. Dyrestilen er blitt tolket inn i sosiale og politiske prosesser i jernalderssamfunnet (Hedeager 1999a, 1999b, Johansen 1979), satt i sammenheng med religiøse forestillinger (Hedeager 1999a, 1999b) og knyttet spesielt til kvinnerollen (Kristoffersen 2000, Solli 2000). Fremstillingene av dyret kjennetegnes blant annet ved en ambivalens både med hensyn til art og menneske/dyr relasjoner. Dette er tolket som uttrykk for en parallell ambivalens i den religiøse praksisen (Lindstrøm og Kristoffersen 2001).

Andre symboler er også benyttet som dekor på nøklene. På flere av de geometriske dekorterte nøklene finner vi i tillegg til korset en dekortype som består av tre sammenflettete spissovale sirkler og som blir kalt *triquetra* (Fig. 11). Dette tegnet er tolket på flere måter. I den kristne kunsten knyttes symbolet oftest til *Treenigheten* eller til *Kristus*, fordi en har oppfattet at det kan bestå av tre sammenflettete fisker. Fisken var et symbol for Kristus i den tidlige kunsten (Ljungman 1993: 437f). Tegnet i forskjellige variasjoner finnes imidlertid også utenfor den kristne symbolverdenen. Det har vært trukket frem at det kan være et symbol eller bilde på kvinnen – og de forskjellige stadier hun

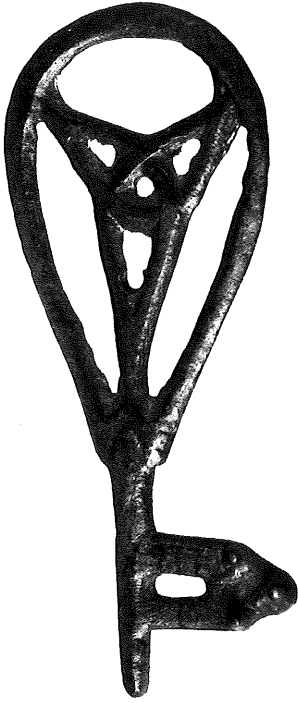

Fig. 11. C.3977. Bronsenøkkel datert yngre jernalder, med ornamentikk i form av symbolet triquetra. I folketradisjonene er symbolet knyttet til kvinnelige aspekter. Nøkkelen er funnet i Vang k., Oppland. Foto: © Eirik Irgens Johansen, KHM.

gjennomlever: kvinnen som jomfru – som mor – som aldrende eller død. Triquetraen som er satt sammen av tre figurer som hver ligner en fiskeblære, kan i likhet med trekanten, romben og ovale tegn mulig-ens være et bilde på livmoren eller de kvinnelige genitalier, og som dette kan de symbol-isere kvinnens skapende kraft, den skapende mor, det mysteriøse (Kostveit 1997:-74). Uansett hvilken betydning vi tillegger ornamentikken, har den trolig tilført nøklene en ytterligere symbolsk dimensjon.

Nøkkelen i skriftlige kilder

Nøkkelens symbolske kraft er godt kjent fra skriftlige kilder i tidlig middelalder i Eu-ropa. Det mest kjente er knyttet til apostelen Peter som bærer av nøklene til

himmelriket i det kristne verdensbildet. I *Matteus 16:19* står setningen som forklarer denne sammenkoblingen: «Jeg vil gi deg himmelrikets nøkler; det du binder på jorden, skal være bund-et i himmelen, og det du løser på jorden, skal være løst i himmelen».

Nøkkelen

sym-
boliserer Peters åndelige makt innenfor den katolske kirken og nøkkelen blir en av Peters viktigste ikonografiske attributter (Whittick 1971:260). Parallelt med denne religiøse symbolikken har nøklene også tjent som et verdslig maktsymbol. De kan symbolisere en bys selvstendighet, og den som har nøklene til byen, er også dens hersker. Ved en kapitulasjon av byen, overrekkes nøkkelen til seierherren som et symbol på maktoverdragelsen. På *Bayeux-teppet* er det gjengitt en scene der Grev Conan av Bretagne overrekker Hertug Vilhelm (Vilhelm Erobreren) nøklene til sin festing etter at Vilhelms hær har angrepet og satt fyr på borgens treverk (Rud 1996:52). Begrepet nøkkelbærer har vært brukt som offisiell tittel, og dette har vært ansett som et ærefullt verv (Carlsson 1967:384ff).

Middelalderlovene nevner nøkkelen som et viktig *rettssymbol*. Et rettssymbol er et konkret uttrykk for et abstrakt juridisk begrep. For å kunne fungere som symbolske formidlere av abstrakte begreper er det viktig at rettssymbolene er fundert i folkelige sedvaner. Middelalderens rettssymboler har røtter tilbake i et eldre germansk fellessystem. I tillegg til sedvane har gjerne rettssymboler i middelalderen magiske aspekter som er med på å gi symbolet legitimitet og gjennomslagskraft. Nøkkelen har fungert som et konkret materielt uttrykk for den abstrakte eiendomsretten (Carlsson 1969:598ff).

Nøkkel til bur og loft, kister og skrin er viktige i et hushold. Etter norsk middelalder-

lov følger det at den som er betrodd nøkkelen til en lås, også bærer det fulle ansvar for godset som er oppbevart bak låsen (Frimannslund 1967:386). Hvis en tyv ikke kunne bøte for seg, kunne kinnet hans merkes med en glødende nøkkel. Merket ble kalt *Lykils-mark* (*Magnus Lagabøters Landslov* 1979:183). For å være et allment forståelig symbol må en slik skikk ha rot i folkelige forestillinger om nøkler og nøkkelsymbolikk.

Det er nøkkelsymbolikkens *privatrettslige* aspekt som i første rekke forbindes med kvinnerollen i middelalderkildene. I middelalderske lovtekster har vi belegg for at nøkkelbæring var knyttet til spesifikke kvinneroller, i første rekke rollen som hustru og husfrue. Nøkkelknippet som husfruen bærer, er tegnet på hennes makt. I følge *Borgatingsloven* er det å råde over husets nøkler satt som førstekrav for et rettsgyldig ekteskap. Hvis en kvinne i 30 år har hatt rådighet over lås og nøkler (*lase ok loko*) så er ekteskapet rettsgyldig (*Ældre Borgartingslov* 1914:16). I følge svensk og dansk middelalderlov er det slik at hvis en frille har båret sin husbonds nøkler i tre år skal hun få rettigheter tilsvarende en hustru (Carlsson 1967:386). I giftemålsformelen fra *Upplandslagen* heter det at kvinner gifter seg til «lås och till nycklar» (Carlsson 1969:600). Nøkkelen er blitt oppfattet som pant på den ekteskapelige troskap og et symbol på hustruverdigheten. «Hvis nu en mand fraraner sin hustru nøkler eller laaser, da er han skyldig at bøte 3 merker» (*Ældre Borgartingslov* 1914:17). Tilsvarende står å lese i *Upplandslagen*: «Driver en bond bort sin lagtagna hustru och tager en annan i stället och läggwer i säng med sig, da rövar han från sin hustrus lås och nycklar [...] och givar henne (den andre kvinnan) lås ock nycklar» (Ibid.:601). En utbredt skikk har vært at enken kastet sine nøkler på mannens kiste under sin manns begravelse (Ibid.). Nøkklene har altså hatt stor betydning både symbolsk og praktisk i middelaldersamfunnet.

Fra *Den eldre Edda* er nøkler er nevnt to steder, begge ganger eksplisitt i sammenheng med inngåelse av ekteskap. I *Trymskvadet* skal Tor forkles til Frøya for å giftes jotnen Trym, alt for å få tilbake hammeren Mjølne som Trym har stjålet. Slik er forvandlingen beskrevet:

Så bandt de på Tor da
brudelinet
og det breie Brisingesmykket,
lot nøkleknippet
klinge fra beltet
og kvinneklær om kne falle,
festet på brystet
breie steiner
og toppet hendig
hodelinet
(*Trymskvadet* 19, oversettelse ved Holm Olsen 2002:104).

Hvis man tar utgangspunkt i rekkefølgen på de forskjellige elementene som skal forvandle Tor til Frøya, nevnes nøkkelknippet som det tredje av i alt seks elementer. Først nevnes brudelinet som symboliserer bruderollen og den forestående ekteskapsinngåelse og deretter følger Brisingesmykket som var Frøyas attributt. Som det tredje elementet, før kvinneklær, smykker og hodelin, nevnes nøkleknippet. Rekkefølgen på elementene virker konstruert (Tor har *både* brudelin og hodelin, nøklene taes på *før* klærne). Dette

sannsynliggjør at rekkefølgen er satt i sammenheng med de enkelte elementenes symbolverdi, og at det ikke er en deskriptiv fremstilling av hvordan en brud kles opp før bryllupet. Dette kan tolkes som et argument til inntekt for teorien om nøklenes sentrale plass i et overgangsrituale mellom jomfrudom og gift kvinne/husfrue.

Rigs-tula omhandler det mytiske opphavet til de forskjellige stendene i det norrøne samfunnet; trell, frie bønder og krigeroverklasse (Roesdahl 1994:37). De klare sosiale skilnelene mellom stendene blir tydeliggjort ved hjelp av miljøskildringer (Holm-Olsen 2002:254). Nøkler nevnes her som en del av utstyret til den nygifte Snór, stammoren til bondestaden.

Heim kjørtes ho
med nøkler i beltet
Karls gifte
i geitskinnskjole
Snór het hun,
satt under brudelin:
gift ble de,
byttet ringer,
redde seng
og satte bo

(*Rigs-tula* 23, oversettelse ved Holm-Olsen 2002:118).

Nøkler nevnes som det første konkrete symbolet på Snórs nye rolle som husfrue. Når nøkkelknippet har fått en så sentral plass i beskrivelsen av det frie bondeparet, kan dette indikere at retten til å forvalte eiendom blir regnet som et skille mellom de frie og de ufrie stender i det norrøne samfunnet. Det kan diskuteres hvorvidt mellomstanden, som beskrives i *Rigs-tula*, er selveiende bønder eller bønder med bruksrett til jord, og om den frie norske bonde er en moderne konstruksjon (Helle 1977:512). Det kan imidlertid se ut som om Snórs rolle som nøkkelbærerske blir et virkemiddel for å skille Karl og Snór, forfedre for den frie bondestanden, fra Trell og Tir, forfedre til trellestanden. Det er delt oppfatning om datering av diktet, fra 800- til 1200-tallet (for dateringsdiskusjon se Høigård Hofseth 2002:95f med anf. litt.). Flere forskere har hevdet at diktet er av de yngste i Edda. Det er blitt antydnet 1200-tallet og da som et hyllningsdikt til Håkon Håkonsønn eller Håkon den Unge (Holm-Olsen 2002:254). Med en slik datering har diktet begrenset verdi som kilde til miljø og samfunn i vikingtid. Andre igjen hevder at diktet er troverdig med hensyn til miljøskildringer fra perioden (Steinsland og Meulengracht Sørensen 1994).

I Trymskvadet og *Rigs-tula* er nøklene fremstilt som kvinneidentifiserende og knyttet til brud og bryllupssituasjon (Kristoffersen 200:131). Dette er en parallell til lovtekstenes fremstilling av nøkler og nøkkelbæring i tidlig middelalder.

Det er få henvisninger til nøkler i sagalitteraturen. Dette forklares av historikeren Jenny Jochens ut i fra at det tradisjonelle bildet av husfruen med nøkler i beltet fra vikingtid bygger på middelalderkilder. Hun bruker dette som et argument for at *Trymskvida* og *Rigs-Tula* er blant de yngste Edda-diktene siden disse nevner koblingen mellom hus-

tru/husfrue og nøkler (Jochens 1995.:222). Det arkeologiske materialet viser imidlertid det motsatte bildet, nemlig at det er grunnlag for å hevde at koblingen mellom nøkler og spesifikke kvinneroller kan dras så langt tilbake som folkevandringstid.

Ut i fra middelalderens skriftlige kilder kan man trekke slutningen at nøklene som symbol på makt og eiendomsrett generelt og hustru/husfruerollen spesielt var etablert i det norrøne samfunnet allerede i jernalder. Nøkkelens rettsymbolske innhold hvilte på et fundament av tradisjon og kontinuitet fra førkristen tid. Nøkkelsymbolikken fikk et videre profant innhold etter kristendommens innføring, men den beholdt trolig hovedessensen i det verdslige innholdet.

Avsluttende bemerkninger

Fra de skriftlige kildene i middelalderen vet vi at ansvaret for og makten over gårdens nedlåste ressurser fulgte husfruen. Den sosiale rollen som husfrue fikk man primært gjennom ekteskapsinngåelse. Sosial status og sosiale roller ble ofte kommunisert og synliggjort ved symboler i form av gjenstander med spesiell utforming, og tilsvarende kunne høy status uttrykkes ved gjenstander som ikke var allment tilgjengelig. Det å uttrykke sosial status og endring av denne gjennom drakt og gjenstander har vært, og er fremdeles, en vanlig måte å kommunisere på gjennom materiell kultur (Sørensen 1997: 93ff, Kristoffersen 2000:21).

Bronsenøklene fra yngre jernalder ble trolig båret som et materielt uttrykk for statusen som var knyttet til det å være hustru/husfrue, og de ornerte og iøynefallende nøklene var et synlig uttrykk for bærerens status i husholdet og samfunnet. Jernnøklene funnet i mannsgraver har en enklere utforming, og menn har trolig ikke lagt vekt på å bruke nøkkelen på tilsvarende måte. Dette underbygges også av at kjønnsrollene og kjønnsrollenes materielle og symbolske uttrykk var svært rigide i jernaldersamfunnet. Gjenstander og klesdrakt ble benyttet for å symbolisere skille mellom kjønnene. Våpen, sverd, øks eller spyd, var praktiske og symbolske uttrykk for de frie menns myndighet. Kvinnene bar trolig nøklene som et tilsvarende maktsymbol (Steinsland og Meulengracht Sørensen 1994:115). Som et eksempel på det rigide kjønnsuttrykket kan nevnes at i følge en islandsk lovbestemmelse kunne en kvinne som kledde seg i mannsklær eller klippet håret sitt som en mann og bar våpen for å gjøre seg annerledes, bli straffet med fredløshet. Den samme straffen gjaldt for menn som kledde seg i kvinneklær (Göransson 1999:261f., Steinsland og Meulengracht Sørensen 1994:116). Sanksjonene var trolig hardere for menn som opptrådte eller iførte seg kvinnelige symboler enn omvendt; mennene mistet sin ære ved å overskride kjønns grensene (Solli 2000:144f). Ut fra flere skriftlige kilder kan det se ut som menns våpen ble regnet som en del av drakten hans, og det er også mulig å observere et skille mellom manns- og kvinneklær gjennom yngre jernalder (Göransson 1999:263). Hvis de ornerte bronsenøklene symboliserer sosiale roller forbeholdt kvinner, vil det trolig være nærmest tabu for en mann å bære slike nøkler.

Det førhistoriske arkeologiske gjenstandsmaterialet er i stor grad funnet i gravkontekst. En begravelse er et iscenesatt ritual, og graver representerer ikke en avspeiling av dagliglivet. Gjenstandene som fulgte den døde i graven, ble valgt ut fra visse forestillinger

og normer knyttet til den avdøde, begravelsesritualet som kommunikasjonsarena og forestillinger om livet etter døden. Begravelsesritualet kan tolkes som et ritual for å vedlikeholde den sosiale orden; det vil si at begravelsen også spilte tilbake på de levende i samfunnet. Uansett om man velger å se på en begravelse ut fra den avdødes eller de etterlevendes perspektiv, er det likevel ikke tvil om at gjenstandene som følger den døde i graven er valgt med omhu. Nøklene er trolig båret for å formidle sosial identitet. I begravelsesritualet blir visse signifikante gjenstander valgt ut for å understreke den dødes rolle og status, og i en slik kontekst fikk nøklene sannsynligvis et forsterket meningsinnhold. At nøklene er plassert i graven viser at nøklene har hatt en symbolsk kraft, trolig som formidler av en sosial identitet innenfor en begravelseskontekst.

Med utgangspunkt i oppfatningen om at materiell kultur er meningsbærende, har jeg forsøkt å vise at bronsenøkler i yngre jernalder hadde en symbolsk funksjon som formidler av en sosial identitet, knyttet til hustru/husfrurollen. Det arkeologiske materialet og de skiftlige kildene understøtter denne hypotesen. Mye tyder på at det å bære nøkler har vært en fellesgermansk tradisjon tilbake i folkevandringstid (Kristoffersen 2000:130f med anf. litt.). De arkeologiske kildene viser at jernnøklene har vært båret av begge kjønn, mens de ornerte bronsenøklene synes å være knyttet eksplisitt til kvinner. Mellom de eldste bronsenøklene i folkevandringstidsgraver og middelalderens skriftlige kilder er det en periode på over 600 år. I dette lange tidspennet skjer det store endringer i det norrøne samfunnet. Politisk går utviklingen fra løst organiserte høvdingdømmer til større og fastere organiserte enheter. Det er liten grunn for å tro at kvinnerollene forblir uforandret gjennom denne perioden, men det er likevel sannsynlig at visse tradisjonselementer blir beholdt og at det finnes en kontinuitet i den materielle kulturen. På tross av store stilistiske endringer forblir den nordiske ornamentikktradisjonen i jernalder uforandret på et grunnleggende plan. Dette kan tyde på en kontinuitet og felles identitet med utgangspunkt i religiøse forestillinger knyttet til dyret som et strukturerende element (Hedeager 1999a:227). På samme måte kan oppfatningen av og innholdet i kvinnerollene trolig ha endret seg fra folkevandringstid til middelalder, men tradisjonen knyttet til kvinner og nøkkelbæring kan ha blitt beholdt i samfunnet, og nøklene kan ha symbolisert aspekter av bestemte kvinneroller gjennom hele perioden.

Summary

The article aims to analyse the symbolic aspects of the keys found in graves from Late Iron Age in Scandinavia. The relationship is discussed from the archaeological evidence and medieval written sources. Keys appear for the first time in graves in the migration period and are found throughout the Iron Age. Archaeological evidence shows that in late Iron Age/Viking age there are two main categories of keys, plain iron keys, and bronze keys; the latter are almost exclusively linked to female graves. From 11th -13th century written sources we know that keys were linked to the social role of the wives and housewives and the marriage-ritual. Bronze keys were probably carried as visual symbols of the housewife's power within the Iron Age household.

Litteratur

- Almgren, B. 1955: *Bronsnicklar och djuornamentik. Text, planscher og tabeller.* Uppsala.
- Arwill-Norbladh, E. 1991: The Swedish Image of Viking Women. Stereotype, Generalisation and Beyond. R.Samson (red): *Social approaches to Viking Age Studies*, pp.53-64. Glasgow.
- Berg, A., Christensen, A. E. og Liestøl, A. 1966: Lås. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind XI, pp.48-62. Oslo.
- Blindheim, C., Heyerdahl Larsen, B., og Tollnes, R.L. 1981: *Kaupang-funnene. Bind I.* Norske Oldfunn XI. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Blindheim, C. og Heyerdahl Larsen; B. 1995: *Kaupangfunnene Bind II, del A.* Norske Oldfunn XVI. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Blindheim, C. og Heyerdahl-Larsen, B. 1999: *Kaupang-funnene. Bind II, del B.* Norske Oldfunn XIX. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Carlsson, L. 1967: Nyckelbärare. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*; bind XII, pp.384-386. Oslo.
- Carlsson, L. 1969: Rättssymbolik. i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*; bind XIV, pp. 598-606. Oslo.
- Eddadikt.* Oversatt av L. Holm-Olsen, Oslo 2002. 1. utgave. 1975.
- Edgren, T. 1997: Bakom lås och bom. Kring en vikingatida nyckeltyp. M. Bromquist (red.): *Ord och några visor tillägnade Kurt Zilliacus 21.7 1997.* pp. 43-47, Meddelande från institutionen för Nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors Universitet B:18. Helsingfors.
- Frimannslund, R. 1967: Nyckelbärare. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*; bind XII, pp. 386-387. Oslo.
- Graham-Campbell, J. 1980: *Viking Artefacts.* London.
- Grieg, S. 1928: Kongsgaarden. A. W. Brøgger et.al. *Osebergfundet.* Bind II. Kristiania.
- Hedeager, L. 1999a: Skandinavisk dyreornamentikk. Symbolsk representasjon af en førkristen kosmologi. I. Fuglestvedt, T. Gansum og A. Opedal (red.) *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen.* AmS-rapport 11A, Stavanger.
- Hedeager, L. 1999b: *Skygger av en annen virkelighet.* Pax, Oslo.
- Helle, K. 1977: Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet. *Heimen* XVII, pp. 507-522. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 2002: Sosiale klasser på Tullinløkka – belyst gjennom personnavn. Høigård Hofseth (red.) *UKM – En mangfoldig forskningsinstitusjon.* Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Johansen, A. 1979: *Nordisk dyrestil – bakgrunn og opphav.* AmS-skrifter 3, Stavanger.
- Jochens, J. 1995: *Women in Old Norse Society.* London.
- Kostveit, Å. Ø. 1997: *Kors i kake, skurd i tre. Tegn og symboler i folkekulturen.* Oslo.
- Kristoffersen, S. 1992: Den germanske dyrestilen og kvinnegraver med relieffspenner. i *K.A.N. Kvinner i arkeologi i Norge*, pp. 40-57. Oslo.
- Kristoffersen, S. 2000: *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst.* Studia Humanitatis Bergensia. Nr. 13. Kristiansand.

- Lindstrøm, T.C. & Kristoffersen, S. 2001: «Figure it out!» Psychological Perspectives on Perception of Migration Period Animal Art. *Norwegian Archaeological Review*. pp. 65-84.
- London Medieval Catalogue 1940*. 1993. Suffolk.
- Liungman, C. G. 1993: *Tanketecken. Symbolers semiotik – västerländska ideogram*. Trondheim.
- Magnus Lagabøters Landslov*. Oversatt av Absalon Taranger 1979. Oslo/Bergen.
- Olsen, B. 1997: *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.
- Petersen, J. 1928: *Vikingtidens smykker*. Stavanger.
- Petersen, J. 1951: *Vikingtidens redskaper*. Oslo.
- Roesdahl, E. 1977: Fyrkat. En jysk vikingborg. II. Oldsakene og gravpladsen. *Nordiske Fortidsminder, serie B – in quarto*. Bind 4. Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København.
- Roesdahl, E. 1993: On keys. *Twenty –Eight Papers presented to Hans Bekker-Nielsen on the occasion of his Sixtieth Birthday 28 April 1993*, pp. 217-224. Odense.
- Roesdahl, E. 1994: *Vikingernes verden*. Danmark.
- Rud, M. 1996: *Bayeux-teppet og slaget ved Hastings 1066*. Oslo.
- Rygh, O. 1885: *Norske Oldsaker*. Christiania.
- Schetelig, H. 1912: *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergens Museums Skrifter. Ny række. Bd. II. No. 1. Bergen.
- Shanks, M. og C. Tilly 1992: *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. Second edition. London and New York.
- Solberg, B. 2000: *Jernalderen i Norge. Ca 500 f.Kr. – 1030 e.Kr*. Oslo.
- Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen, P. 1994: *Menneske og makter i vikingenes verden*. Oslo.
- Sørensen, M. L. S. 1997: Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe. *Journal of European Archaeology*, pp. 93-114. Volume 5.1.
- Ulfhielm, A. 1989: Schlüssel. G. Arwidsson (red.): *Birka II:3. Systematische Analysen der Gräberfunde*, pp.124-132. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Whittick, A. 1971: *Symbols. Signs and their meaning and Uses in Design*. Second Edition. London.
- Ældre Borgartingslov*. Vikens Kristenret. Oversatt av T. O. 1914. Utgitt av P. Solbergs boktrykkeri, Kristiania.

Bygdeborgene – var de lokale tiltak eller deler av en overordnet plan?

En analyse av borgenes funksjon i det tidlige jernaldersamfunnet med vekt på deres forsvarsrelaterte oppgaver.

Bygdeborgene har gjennom tidene stilt arkeologien og andre fagmiljøer overfor store utfordringer og mange ubesvarte spørsmål. De vanskeligheter forskningen har stått overfor, henger i stor grad sammen med at borgenes plass og funksjon er uklar og vanskelig tilgjengelig fordi borgene åpenbart har tjent flere formål.

I senere tid har situasjonen endret seg vesentlig ved at flere fagmiljøer er trukket inn i forskningen rundt borgene og dermed åpnet for nye tilnærminger. Særlig fra naturvitenskapelig hold er det tilført kunnskap og innsikt som har bidratt til å gi et klarere bilde av borgenes stilling i sin samtid. Også på det fagteoretiske området er det skapt nye innfallsvinkler som har gjort det mulig å komme videre i forskningsarbeidet.

I nærværende arbeid, som bygger på min hovedfagsoppgave i arkeologi ved UiO våren 2003, vil jeg se nærmere på bygdeborgenes funksjon i det tidlige jernaldersamfunnet med vekt på deres forsvarsrelaterte oppgaver. Oppgaven er basert på undersøkelser av borgematerialet i tre analyseområder, nemlig Skien i Telemark, Øvre Eiker i Buskerud og Follo i Akershus. (Tabell I).

Hvor ligger borgene?

I Norge er det registrert nærmere 400 bygdeborger. Et spredningskart viser at de fleste borgene er anlagt i forbindelse med viktige bosetningsområder. Deler av Østfold, Hedmark, Valdres, Ringerike og Romerike, Eiker, Grenland, Agder med Lista, Rogaland med Jæren, Sunnhordland og Inntrøndelag har alle mange bygdeborger (Solberg 2000: 76). At borgene fortrinnsvis finnes i områder med tett bosetning og gode jordbruksforhold, taler for at de hører hjemme i vel organiserte samfunn. Tilsvarende kan fraværet av borger i tynt befolkede områder tilsi at disse områdene har manglet ressurser til å bygge borger på egen hånd eller har vært så lite attraktive at de ikke har fristet til angrep utenfra.

Fraværet av borger på Nordvestlandet og i Nord-Norge kan forklares i lys av kulturelle og naturgitte forhold knyttet til behovet for å opprettholde et nært samkvem mellom ulike områder langs kysten. Ønsket om samarbeid på tvers av geografiske grenser kan ha

Tabell I. Oversikt over bygdeborger i Skien, Øvre Eiker og Follo.

Lok. nr.	Gnr Gårdsnavn	Benevnelse	ID-nr	Type	Murlengde
Skien					
S 1	1 Strømdal	Kjempa	18997	C	45
S 2	206 Lien	Liakollen	18962	A	60
S 3	227 Røra	Røra	18988	E	86
S 4	224 Knardal	Steingardås	19097	H	81
S 5	225 Rugtvedt	Rugtvedtkollen	18982	E	291
S 6	105 Øvrum	Øvrum	19128	F	65
S 7	82 Frogner	Rustadkollen	19144	A	68
S 8	9 Fossum	Røverkollen	18981	H	60
S 9	10 Bø	Bjørdamskollen	18958	B	95
S10	282 Dal	Sandskottåsen	18932	C	108
S 11	213 Elset	Lilleåsen	18970	C	45
S12	213 Elset	Steivikåsen	18969	E	108
S13	271 Hvalen	Valsåsen	18942	C	300
S14	264 Siljan	Kolbjørnsås	18881	A	55
S15	264 Siljan	Siljantjern	18880	C	40
S16	228 Ørvik	Ørvikåsen	18968	A	13
S17	331 Vale	Trollborgen	18957	C	130
S18	338 Opsal	Maurflåtten	18890	A	95
S19	142 Fjellidal	Knip	Unr.	A	20
Porsgrunn					
P 1	35 Lerstang	Slottet	0	0	0
Øvre Eiker					
ØE 1	189 Ulleland	Ullandsborgen	0	C	120
ØE 2	176 Ristvet	Slottet	2293	E	115
ØE 3	170 Holte s	Murfjellås	3214	A	120
ØE 4	164 Myre	Slottåsen	3203	H	320
ØE 5	56 Kolberg s	Høgåsen	0	C	110
ØE 6	56 Kolberg s	Jungeren	3279	G	200
ØE 7	116 Gunnildrud	Skansen	22278	F	130
ØE 8	111 Brekke	Forsvarsåsen	3148	C	50
Drammen					
D 1	69 Andersrud	Andersborgen	0	F	50
Follo					
Oppegård					
Ø1	39 Li	Liborgen	1990	B	50
Frogn					
F 1	41 Flespjeld	Tjuvåsen	10383	H	250
F 2	10 Øyerud	Skanseåsen	10113	F	33
Ski					
Sk1	70 Råum	Løråsen	8524	C	50
Sk2	55 Skotbu	Kirkeåsen	11252	D	140
Ås					
Å 1	107 Nøstvet	Fålersloåsen	11252	D	140
Å 2	45 Herum	Vardåsen	19153	D	480
Vestby					
V 1	60 Hauger	Bratteborg	10669	C	28
Enebakk					
E 1	91 Vik	Slossåsen	8597	C	200
E 2	88 Nes	Dragåsen	8586	C	40

ledet til et fellesskap som ikke hadde plass til bygdeborg. En oppdeling i innbyrdes stridende grupper langs kysten ville lagt hindringer i veien for en fri ferdsel som alle parter var avhengig av (Magnus og Myhre 1986: 376-380).

Hvordan så borgene ut?

De fleste bygdeborgene her i landet ligger på høyder som er avgrenset av stup på en eller flere sider. I sin enkleste form har borgene spor av en enkel mur eller voll på den siden hvor det har vært lettest å ta seg opp. Muren er normalt ikke lenger enn nødvendig for å sperre adkomsten til høyden. (Fig. 1).

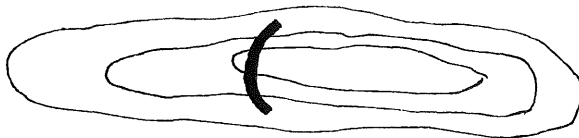

Fig. 1. Eksempel på bygdeborg med enkel mur

Enkelte ganger har terrenget krevd andre og mer kompliserte løsninger med flere murer i ulike systemer. (Fig.2).

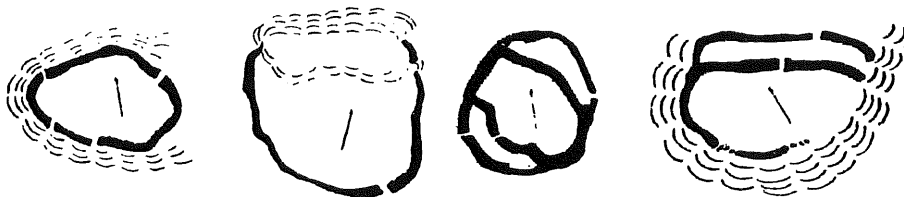

Fig. 2. Eksempel på andre borgtyper (Etter Schnell 1934, fig. 7)

Borgene varierer i størrelse. Torsburgen på Gotland i Sverige er blant de største med en murlengde på ca. 2 km. Andre er ganske små med et svært beskjedent borgplatå og en murlengde på noen få meter. Også borgenes beliggenhet varierer. Noen borger kan ligge sentralt i bosetningsområdene, mens andre ligger perifert i utkanten av slike områder eller i utmark.

Borgenes opprinnelige form kan tilnærmet leses av de spor murene har etterlatt seg. Nærmere granskning av murverket har enkelte steder avdekket forkullede rester av trekonstruksjoner – som i noen tilfeller er antatt å være rester av trepalisader på toppen av muren. Murverket, som ikke nødvendigvis har vært særlig mye høyere enn det fremtrer i dag, har da fungert som en slags plattform for en forsvarer som kunne dekke seg bak pali-

saden. Murens vesentlige hensikt har altså vært å tjene som fundament for palisaden og samtidig gi forsvareren nødvendig overhøyde. De fleste av disse borgene hører hjemme i yngre romertid og folkevandringstid

Hvis et system av murer eller voller ikke uten videre kan oppfattes som et forsvarsanlegg, kan vi stå overfor et kultisk anlegg hvor hensikten kan ha vært å innhegne et område som er tillagt rituelle oppgaver. Fra Sverige er slike anlegg vel kjent og inngår i det faste fornminnematerialet på linje med de såkalte *fornborgar* (Schnell 1934: 40). De stammer oftest fra tiden før Kr.f.

Som en egen gruppe har vi de såkalte *ringborger* eller *flatmarksborger* som er helt omsluttet av murverk eller voller. Anleggene kan inneholde husrester og spor av bosetning som går tilbake til bronsealderen. Typen er vanlig på Øland og Gotland og har likhetstrekk med de såkalte *kretstun* eller *ringformede tunanlegg* som det finnes en rekke av langs vår kyst. Disse anleggene, som er datert til romertid og folkevandringstid, blir gjerne knyttet til høvdingseter og kan ha tjent som forlegning for høvdingens krigerfølge (Solberg 2000: 74, Magnus og Myhre 1976: 380). Anleggene kan også ha tjent rene forsvarsformål.

Hvorfor ble borgene bygget?

I sin oversikt «Gamle Bygdeborge i Norge» skrev Oluf Rygh om disse anleggene at «— de ere anlagte af Bygdens egen Befolkning for at have et Tilflugtssted under plutseligt og overmæktigt fiendtlig Overfald». (Rygh 1882).

Ryghs syn på bygdeborgene som tilfluktssted for en befolkning som var truet av omstreifende røverflokker var lenge enerådende innen arkeologien. Senere har det meldt seg nye tolkninger som har åpnet for at borgene kan ha tjent flere formål og hatt en videre tilhørighet enn først antatt. Mange forskere har lagt vekt på anleggenes strategiske funksjon som varslingsposter langs viktige ferdselslinjer (Petersen 1942, Marstrander 1958). Andre forskere har sett borgene som ledd i oppkomsten av politiske sentra (Munch 1965, Myhre 1987).

Einar Østmo (1978) har med bakgrunn fra undersøkelser i Vestfold fremholdt at borgene gir inntrykk av å tilhøre et miljø som ikke var fast nok organisert til å holde fremmede ransmenn på avstand. Han mener derfor at borgene neppe har hatt annen oppgave enn å tjene som tilfluktssted for folk i de nære områder.

Dagfinn Skre (1998) legger i likhet med Østmo vekt på borgenes lokale tilhørighet, idet han knytter borgene til en styrt utvikling av nye bosetninger under en hovedgård. I dette bildet blir bygdeborgene oppfattet som tilfluktssted for en enkelt bygd eller gruppe av gårder. Borgenes perifere beliggenhet blir tolket slik at behovet for vern var størst her i utkanten av landskapet. Skre oppfatter borgene alene som forsvarsverk for en lokal styrke som ikke kunne vente hjelp fra nabobygden (Skre 1998: 287).

I motsetning til disse to, som legger vekt på borgenes lokale tilknytning, står Bjørn Myhre (1987) som ser borgene som uttrykk for en vel utviklet samfunnsorganisasjon. Med bakgrunn i spredningen av bestemte verdi- og importgjenstander, har Myhre utpekt 9 maktsentra langs kysten mellom Telemark og Nordfjord. Disse maktsentrene danner basis for politiske enheter i 5. og 6. årh. som Myhre kaller *småriker* og som alle strekker seg fra

kysten opp til fjellet. Bygdeborgene inngår som en organisk del av disse smårikene.

Også Frans-Arne Stylegar (1999) oppfatter bygdeborgene som del av en større samfunnsorganisasjon, men på et lavere nivå knyttet til hovedgårder omgitt av perifere, underliggende gårder. De perifere borgene ser han som tilfluktsborger for de underliggende gårdene, men knyttet til hovedgården ved at de kunne varsle, avlede og oppholde en fiendeflokk som truet området. Hovedgården på sin side kunne ved behov komme tilfluktsborgen til hjelp. Stylegar ser borgenes plassering i periferien i sammenheng med bruk av *utmarken*. Han henfører borgene til områder som ble anlagt først i yngre romertid og folkevandringstid. Her kunne bruken av utmarksressursene gi årsak til mange konflikter og stridigheter. Her var også områder for ny ekspansjon og utvidelse av dyrkningsarealet.

I fremste rekke blant forskere som har ment at borgene har fylt flere funksjoner enn de rent militære står den svenske arkeologen Michael Olausson. Ved å undersøke relasjonene mellom funksjon og rom mener han at innhegninger og befestede anlegg har fylt en rekke oppgaver. I takt med utviklingen av nye samfunnsformer, fra bronsealderens ritualiserte høvdingdømmer til de mer fragmenterte strukturer i eldre jernalder, hevder han at det kan ha oppstått ulike hegningstyper som skiller seg ut fra fornborgmassen. (Olausson 1995: 9-11).

Datering og kronologi

Moderne dateringsmetoder har gjort det mulig å få et klarere bilde av borgenes alder og deres innbyrdes kronologi.

I 1925 mente H. Shetelig å kunne plassere borgene i et bestemt forhistorisk miljø, nemlig i 5. og 6. årh. e. Kr. Han bygget da på Helge Gjessings utgraving på bygdeborgen Saleslottet på Lista, hvor det bl.a. var avdekket spannformet leirkar fra folkevandringstiden. Også andre tidlige undersøkelser pekte mot folkevandringstid og den nærmest påfølgende tidsperioden (Hougen 1928: 36).

Østmo fikk i 1978 utført 14c-dateringer i forbindelse med utgraving av bygdeborgen på Fresteåsen i Vestfold. Med kullprøver fra nordmuren ble borgen datert til 320 – 360 e. Kr. (Østmo 1978: 104).

Et mer omfattende dateringsmateriale for norske bygdeborger er levert av Ingrid Ystgaard fra undersøkelser i Trøndelag (Ystgaard 1998). I hennes materiale inngår også resultater fra tidligere undersøkelser utført av Ove Hemmendorff og Ingrid Smedstad (1997). Dateringene viser variasjon fra yngre bronsealder til middelalder. Av 9 undersøkte anlegg var et flertall i bruk i yngre romertid og folkevandringstid. Ingen av anleggene var i kontinuerlig drift etter 600 e. Kr. (Fig 3).

Resultatene samsvarer godt med tilsvarende undersøkelser som Michael Olausson har foretatt i forbindelse med former for innhegnede anlegg i Uppland. Olausson har her fremlagt en kronologi som viser at fornborgar opptrer som de eldste anleggene tilbake i yngre bronsealder og førromersk jernalder, fulgt av en periode med kultiske vollenlegg, inntil fornborgar igjen overtar og dominerer i det som er kalt «den klassiske borgepoken» i yngre romertid og folkevandringstid (Olausson 1995: 156). Ifølge begge undersøkelser går de aller fleste anleggene ut av kontinuerlig bruk etter 600 e. Kr.

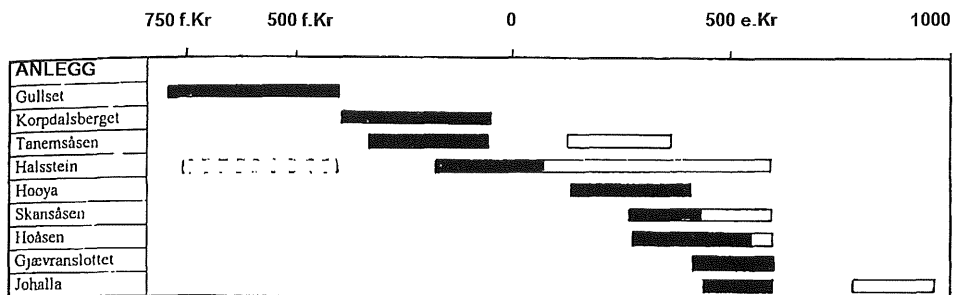

Fig. 3. Dateringsskjema for borger i Trøndelag (Etter I. Ystgaard 1998)

Særlige problem knytter seg til forståelsen av de eldste borganleggene som opptrer tilbake i yngre bronsealder og førromersk jernalder. Kan disse anleggene typologisk forbindes med de senere tilfluktsborgene eller har de en helt annen bakgrunn og karakter?

Ystgaard (1998) har trukket et typologisk skille ved borgenes størrelse idet hun viser at borger med areal på over 8000 kvm. går tilbake til førromersk jernalder eller tidligere og ligger sentralt i bosetningsområdene. Borger som er mindre enn 4000 kvm hører hjemme i yngre romertid og folkevandringstid og er vanligvis lokalisert til utmark. Også Olausson peker på at de innhegnede anleggene ofte er større i bronsealder og eldre jernalder enn senere (Olausson 1995: 156).

Fra svensk forskning er det ellers kjent at mange av de sentrale og antatt eldste anleggene inneholder bosetningsspor og er tolket som bofaste borger eller befestede gårder (Anjou 1935, Ambrosiani 1964, Olausson 1995). Typologiske trekk kan derfor gi svar på hvorfor noen borger ligger sentralt og nær bofaste områder, mens andre borger ligger i utmarksområder. De sentralt beliggende borgene kan sees i rollen som maktsentra tilbake i eldste del av jernalderen, mens de mindre borgene er anlagt senere som tilfluktsborger og perifere vaktledd i urolige tider (Ystgaard 2003: 26-27).

Borgenes rolle.

I sin primære rolle må en borg oppfattes som befestningsanlegg når den er anlagt slik at den kan hindre uønsket tilgang til et avsperrt område. Det forhindrer likevel ikke at anlegget kan ha ivaretatt andre formål, herunder kultiske.

I rollen som forsvarsanlegg er det nærliggende å se borgene som tilfluktssted for en befolkning som har vært truet utenfra. Slike trusler kan ha kommet fra nære naboer eller fremmede inntrengere. Uansett vil borgen fylle sin oppgave best når den inngår i et organisert samvirke. Med et felles varslingsystem kan et fiendtlig innfall bli meldt på et tidlig tidspunkt, noe som vil gjøre det mulig å besette og klargjøre borgen i tide før en fiendeflokk står for døren. Uten et organisert varslingsystem og stilt overfor en uanmeldt trussel, vil borgen bare ha noen hensikt hvis den ligger i umiddelbar nærhet av bosetningen, noe som sjelden er tilfelle. Betydningen av tidlig varsel kan også best forklare

hvorfor borgene innenfor et territorium så ofte er plassert perifert ved viktige ferdselslinjer og defileer som en fiendeflokk må passere på sin vei (Petersen 1942: 8-11). I samme retning peker at borgene i mange tilfeller er anlagt slik at de har gjensidig synskontakt – et forhold som i seg selv peker mot et samvirke i et større system.

Ut fra det som er nevnt er det nærliggende å slutte at etableringen av borgene beror på forskjellige årsaker. Enkelte steder, med liten bosetning og få borger, kan oppføringen ha vært resultat av lokale tiltak. I såfall er det tale om anlegg som har måttet løse sine oppgaver uten hjelp utenfra og derfor har spilt rollen som forsvarsborger. I mer velorganiserte områder er det naturlig å se oppføringen som resultat av en overordnet plan. En lang rekke forskere i Norge og andre land har lagt til grunn at borgene i slike områder er strategisk plassert for å motvirke og oppholde fremmed tilgang til et territorium og gi vern til folk i utsatte områder (Munch 1965, Lillehammer 1973, Myhre 1987, Stylegar 1999, Engström 1984, Ambrosiani 1964). I et slikt system er borgene normalt plassert i et system med innbyrdes synskontakt.

Hypotesen

Mitt arbeid med bygdeborgene har primært tatt sikte på å diskutere borgenes forsvarsrelaterte oppgave for å se om borger i nærmere avgrensede områder har vært anlagt etter en overordnet plan som faller sammen med samfunnsstrukturen i disse områdene. Min hypotese er at borgene innen nærmere definerte territorier med mange borger, i det som er kalt den klassiske borgepoken, kan ha inngått i en sosial og politisk organisasjon hvor de med bakgrunn i en hierarkisk samfunnsordning har ivaretatt så vel sentrale som perifere behov for beskyttelse og vern.

Jeg tar utgangspunkt i at de fleste borger innen et territorium ligger perifert og at det sjelden er anlagt borger i de mest sentrale bosettingsområdene, – områder som naturlig peker seg ut som stormannsgårder eller høvdingseter. Jeg tolker dette slik at de sentrale områdene var sterke nok til å kunne forsvare seg selv og sine verdier uten å søke til en borg. I et slikt bilde har de perifere borgene tjent som tilfluktssteder og vaktledd i de mest utsatte deler av territoriet. Knyttet opp til et sentralt maktområde har folkene i de perifere borgene kunnet gi tidlig varsel om angrep og binde opp en angrepsstyrke inntil hovedgården med sin større mannskapsstyrke kunne komme tilfluktsborgen til hjelp.

I dette bildet kan de store og åpne borgene med sentral beliggenhet i gamle bosetningsområder oppfattes som forløpere i en senere utvikling mot mer fragmenterte maktstrukturer knyttet til borger i utmark. I sin opprinnelige form kan disse anleggene tolkes som lokale maktsentra med et selvstendig forsvarskonsept innen vedkommende område.

Utpeking av maktsentra med bakgrunn i arkeologisk tolkningsmateriale

For at man innenfor nordisk jernalder skal kunne bruke begrepet *politisk territorium* for en arkeologisk region, må det kunne sannsynliggjøres forekomsten av en sentral makt over et område som svarer til regionen. En slik makt kan bestemmes arkeologisk ved hjelp av funn som indikerer sentrumsdannelse (Näsmann 1991: 325).

Den metodiske behandling av det tilgjengelige materialet vil ha som primært siktemål å avdekke mulige maktsentra på forskjellige nivå, slik at disse kan bli vurdert opp mot borgenes plass innenfor territoriet og deres tiltenkte plass i samfunnet.

Maktsentra kan skilles ut på grunnlag av storhauger, våpengraver og tilhørende funn av rike importvarer i form av gull, bronse og glass. Bjørn Myhre (1987) har sett på dansen av sentralplasser og hevder at med bakgrunn i samfunnsforholdene mellom 300 og 600 e. Kr. kan form og størrelse på graver og typer av gravgaver fortelle om den sosiale posisjonen til den døde og slekten hans. Graver er derfor svært godt egnet til å lokalisere økonomiske og politiske sentra.

På noe tilsvarende grunnlag har Bjørn Ringstad (1992) søkt etter kriterier for å skille ut rike områder på Vestlandet i eldre og yngre jernalder og for dette formål valgt ut importvarer og gjenstander av gull.

For å kunne tolke borgenes stilling i forhold til maktsentra, har jeg valgt ut tre analyseområder som hver har et stort antall bygdeborgere, nemlig Skien med 19 borger, Øvre Eiker med 8 borger (når trippelborgen ved Jungeren regnes som 1) og Follo med 10 borger. I tabell I er vist en samlet oversikt over de 37 borgene i analyseområdene. Kart som viser områdene med borgene inntegnet fremgår av figur 4 – 6.

Analyseområdene gjenspeiler hver på sin måte de tre modellene som har tjent som teoretisk analyseverktøy for mitt arbeid, nemlig:

- en kystmodell med borgene langs en strand eller kystlinje
- en linjemodell med borgene langs et vassdrag eller dalføre
- en innlandsmodell med borgene gruppert i et innlandsområde

For å finne frem til mulige maktsentra i analyseområdene er opplysninger om funn av gull, bronsekjeler og romersk glass fra hvert av områdene, sammen med opplysninger om storhauger og våpengraver, overført til en samlet oversikt (Tabell II) som gjør det mulig å skille ut de mest betydningsfulle gårdene. I oversikten er gårdene angitt ved nivå for maktsenter etter antall *funnkategorier* slik:

- Nivå A: 3 eller flere kategorier som tilsvarer maktsenter med høy status
- Nivå B: 2 kategorier som tilsvarer maktsenter med moderat status
- Nivå C: 1 kategori som tilsvarer maktsenter med lav status.

Ved utarbeidelse av denne tabellen er det lagt vekt på å vise funn som hører hjemme i romertid og folkevandringstid, dvs. den tiden som er regnet som den klassiske borgperi-oden.

Tabell II viser at *Follo* fremstår uten noe egentlig samlende maktsenter, – bare 3 gårder, Dyster, Holstad Ø og Kjærstad, rekker opp til nivå B, – de øvrige gårdene ligger alle på nivå C. Ingen gårder i Follo når opp til nivå A.

I *Skien* finner vi gårdene Espedalen, Falkum og Gjerpen I. på nivå B. For Espedalens vedkommende henger dette sammen med det store gravfunnet fra siste del av romertid – et funn som kan ha sitt opphav fra en annen gård. For Falkum mangler funn av storhauger, noe som kan henge sammen med gårdens beliggenhet i et tett bebygget område. Sammen med Gjerpen I. utgjør disse tre gårdene en gruppe som identifiserer Gjerpen

Tabell II. Oversikt over funnkategorier som grunnlag for å utpeke maktsentra i analyse-områdene

G nr	Gårdsnavn	Stor-Haug	Våpen-grav	Gull-Funn	Bronse-kjel	Glass	Nivå
SKIEN							
65	Ballestad			1			C
221	Bjørntvet	4	2	1			A
256	Espedal			1		1	B
Unr	Falkum			1		1	B
217	Klosterskogen				1		C
59	Gjerpen l.		1	1			B
280	Hanes				1		C
232	Søtvet	2		3		1	A
223	Klyve ø.	3					C
252	Standal	1					C
64	Follaug	1					C
125	Nøklegård	1					C
ØVR. EIKER							
77	Haug	?	1	1	1		A
46	Lunder		1	2			B
66	Ås			1	2		B
45	Solberg					1	C
FOLLO							
Frogn							
38	Frøen			1			C
31	Huseby	1					C
Ski							
Unr	Hauger	1					C
10	Kråkstad	3					C
16	Vål	1					C
39	Alvrum				1		C
Ås							
62	Holstad Ø	1			1		B
16	Haug	1					C
55	Dyster	1			1		B
Vestby							
88	Kjærstad	1		1			B
35	Linnestad					1	C
99	Hovum	1					C
8	Randum	1					C
11	Nordby	1					C

BYGDEBORGER I SKIENOMRÅDET

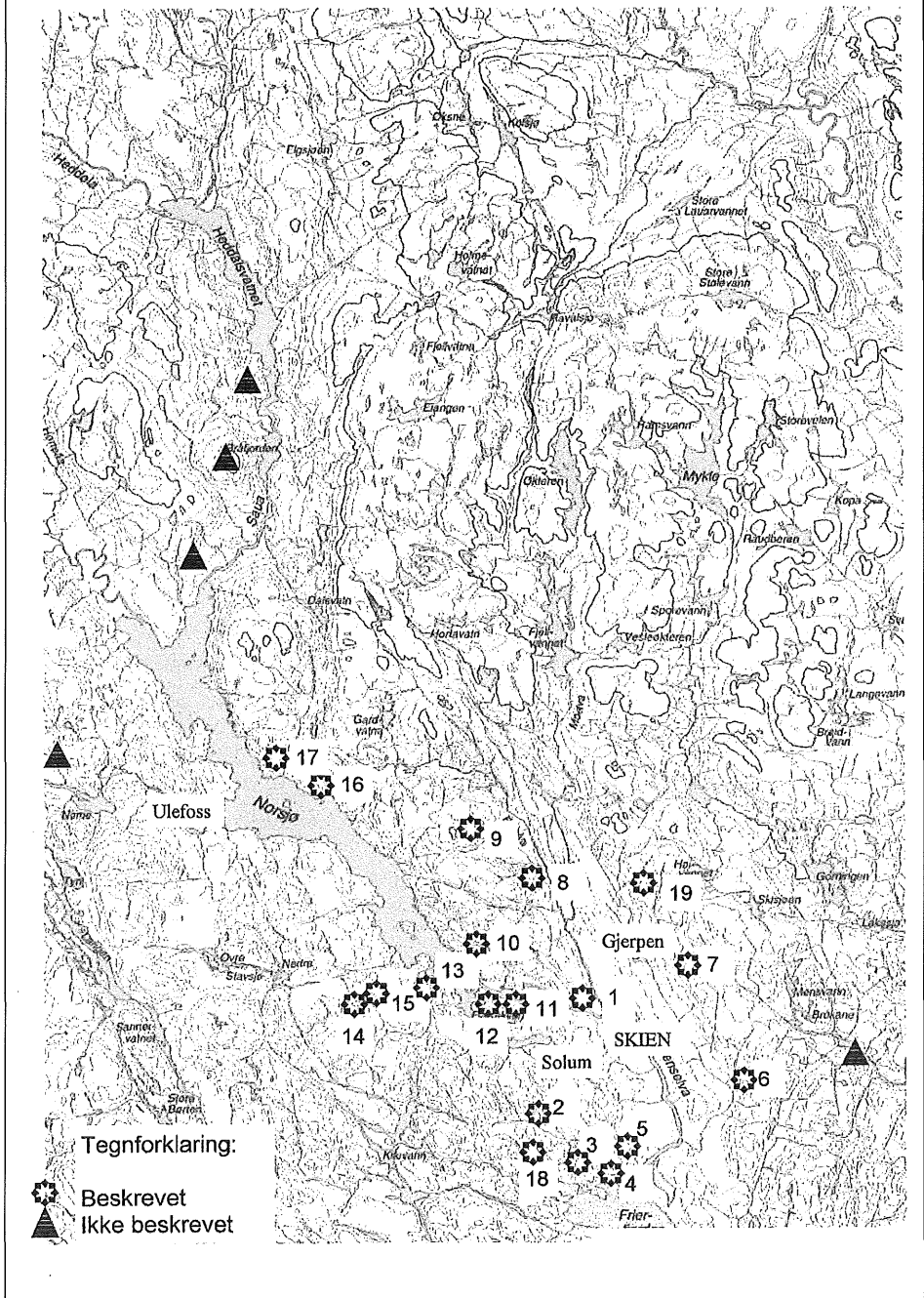
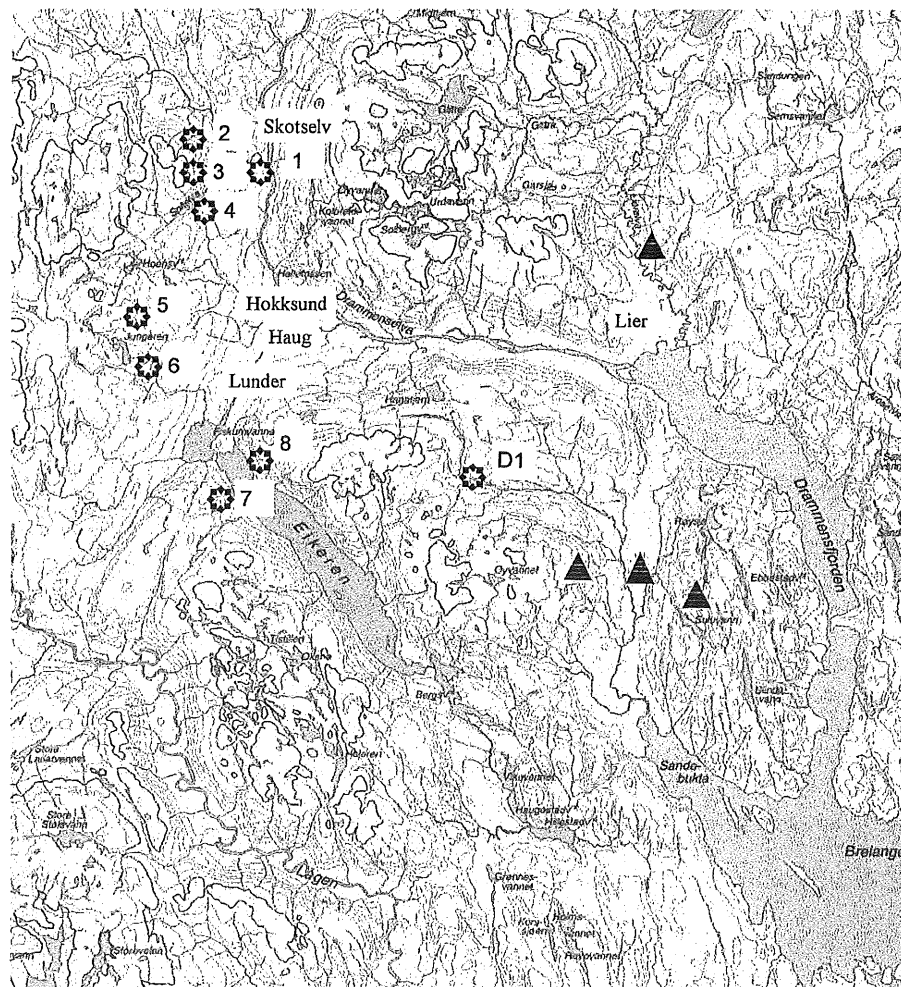

Fig. 4 .Bygdeborger i Skien. Tillatelsenr: MOT24163R121299

BYGDEBORGER I ØVR. EIKEROMRÅDET

Tegnforklaring:

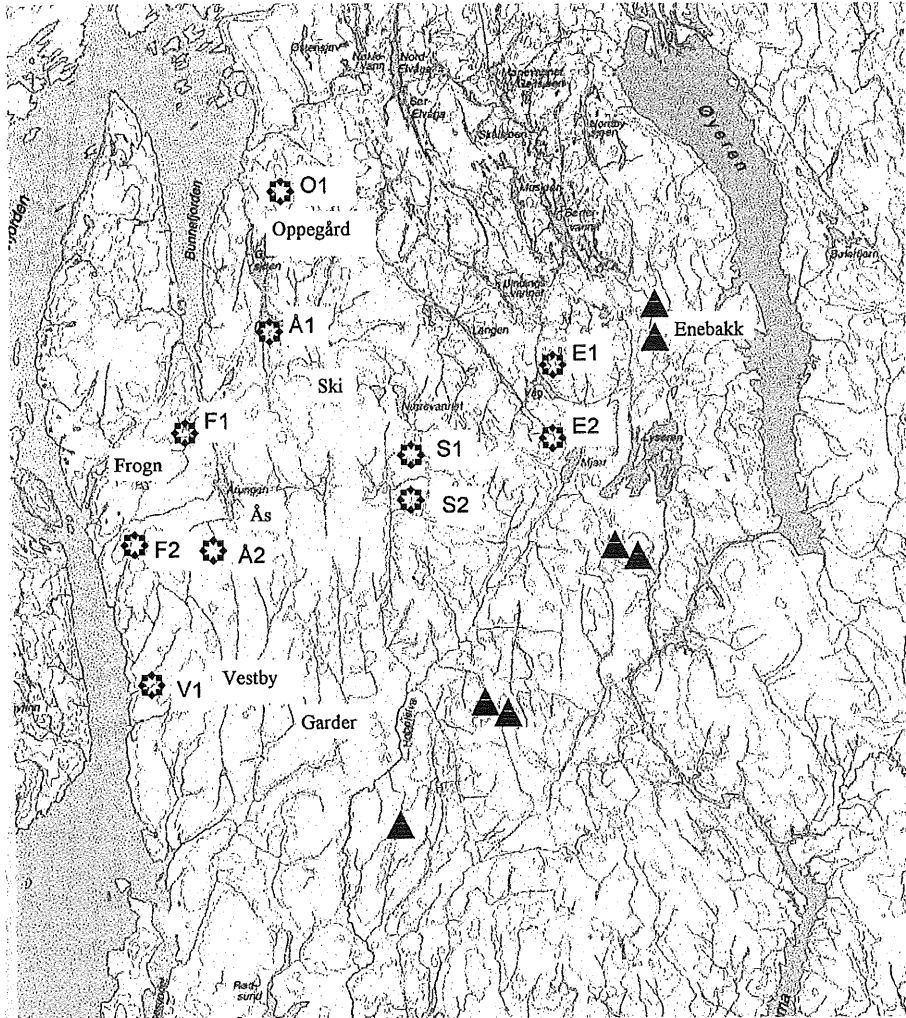
Beskrevet

Ikke beskrevet

Fig.5. Bygdeborger i Øvre Eiker. Tillatelsenr. MOT24163R121299

BYGDEBORGER I FOLLOMRÅDET

Tegnforklaring:

Beskrevet
Ikke beskrevet

Fig.6. Bygdeborger i Folle. Tillatelsenr: MOT24163R121299

som et maktområde sammen med Solum, på den andre siden av Skienselven. Her viser Søtvet, med sine import- og prestisjefunn og gravfelt med bl a 3 storhauger, klare tegn på høy status. At Bjørntvet har vært et maktsenter gjennom lange tider gir de mange storhauger og gravfelt med våpengraver klar beskjed om. Gårdens status bestyrkes ytterligere ved mange prestisjefunn fra området. Begge disse gårder i Solum når opp til nivå A.

I *Øvre Eiker* fremtrer gården Haug, nåværende Eiker prestegård, som et maktsenter på nivå A, – selv når historisk dokumenterte, men senere fjernede storhauger ikke er regnet med. Lunde, sørvest for Haug, når opp til nivå B (til nivå A hvis våpenfunnet fra Lundteigen tas med) og kan, sammen med Haug, ha utgjort et samlet maktsenter i *Øvre Eiker*.

Slik det arkeologiske materialet fra analyseområdene kan tolkes, peker det seg ut klare maktsentra i både Skien og *Øvre Eiker* knyttet til hhv Bjørntvet/Søtvet og Haug/Lunde, begge i allianse med andre nære rikdomssentra innen sine territorier. For Follo ser det ut til at maktstrukturen i større grad har vært knyttet til de enkelte bygdelagene. Disse kan i nødvendig grad ha løst sine felles oppgaver i innbyrdes allianse.

Når Skien og *Øvre Eiker* fremstår som områder med en elite som hadde makt og rikdom til å hevde seg med praktgjenstander og prestisjevarer, kan det ha sammenheng med områdenes geografiske og strategiske beliggenhet ved viktige forbindelseslinjer mellom innland og sjø, med den tilgang på viktige byttevarer som dette har åpnet for. Dette kommer tydelig frem når vi sammenlikner med det mer egalitære Follo. Den sentrale Follo-regionen har ca 800 gravhauger mot til sammen ca 400 i Skien og *Øvre Eiker*. Tallene skulle gi en antydning om befolkningsgrunnlaget i de tre områdene. Ser vi på gjenstandsfunn i form av våpensett og prestisjevarer, finner vi til sammen 20 i Skien og *Øvre Eiker* mot 4 i Follo. At de to førstnevnte, med en befolkning som samlet kanskje bare var halvparten av Follo, kan fremvise fem ganger så mange gjenstandsfunn, må bero på vesentlige forskjeller i samfunnsstruktur og økonomisk grunnlag.

Dette leder til den slutning at både økonomi og topografi spiller en viktig rolle for etablering av bygdeborger. I et strengt hierarkisk samfunn med makt over ressurser vil behovet for kontroll over utmark og periferi være av vesentlig betydning og legge grunnlag for borgbygging.

Topografi og landskap

Skien er lokalisert ved utløpet av det store Telemarksvassdraget. Vassdragets to hovedløp møtes i Norsjø og løper derfra samlet ut i sjøen via Skienselven. Dette vannsystemet har gitt grunnlag for et mangesidig handelssystem. Med sin posisjon ved vassdragets utløp i sjøen har Skien tatt del i handelen og dermed lagt grunnlag for sin økonomiske og politiske maktstilling tilbake i jernalderen. Rike graver forteller at handelen i stor grad har vært kontrollert av en elite. Ved siden av kontroll med handelen, har Skiensområdet budt på gode vilkår for jordbruk. Dette har gitt grunnlag for en stabil bosetting, noe som har vært medvirkende til at området har kunnet etablere og opprettholde en maktstilling gjennom lange tider. Borgene i Skien er jevnt fordelt i landskapet med tyngdepunktet knyttet til hovedvassdraget og landforbindelsen over Fjærekilen og den tilhørende kystlinjen ved Frierfjorden. Utenom de 19 borgene som hører hjemme i Skien er det 6 bor-

ger i Nome og Sauherad som grenser til nedre del av Telemarksvassdraget. En borg i Porsgrunn kan sees i forbindelse med Gjerpen-dalen.

Øvre Eiker er i likhet med Skien knyttet til gjennomgående vassdrag. Viktigst er Drammenselven med forbindelse til store dal- og fjellområder lenger nord. Et annet vannsystem renner gjennom Eikeren med utløp i Drammenselven ved Hokksund.

Øvre Eiker har vært i en nøkkelposisjon for kontroll med transporter langs disse vassdragene og for landverts transport direkte ned til Vestfold. Av de 8 borgene i Øvre Eiker ligger 6 i tilknytning til Drammenselven, mens 2 borger er plassert slik at de har kontrollert trafikken over Eikeren.

Det ser ut til at behovet for kontroll med ferdseien langs de store og gjennomgående vassdragene i stor grad har diktert borgenes beliggenhet både i Skien og Øvre Eiker. At borgene i begge områder også inngår i systemer med indre synskontakt, kan tale for at de er anlagt etter en overordnet plan og har inngått i en hierarkisk samfunnsmodell under en elite..

Follo er et innlandsområde omgitt av vannsystemer i øst (Glomma og Øyeren) og vest (Oslofjorden) som begge synes å ha gått Follo forbi som ferdsselsårer. Det ser ut til at Follo i stedet har basert sin økonomiske makt på jordbruk og – i mindre grad – på utmarks-næringer. De 10 borgene i Follo ligger stort sett perifert i forhold til de sentrale bosetningene. Et gjennomgående trekk ved borgenes beliggenhet er at de ligger i nærheten av viktige ferdsselsveier inn mot og gjennom regionen.

Tre borger i nord fanger opp ferdsselslinjer mot Frogn og Ås. To borger ligger ut mot Oslofjorden, nettopp på de steder hvor det ville være mest naturlig å søke inn i landet. I Ski ligger to borger øst for Kråkstad og nærmest vokter den gamle ferdsselsveien som fører over Grønliåsen mot Oslo (Schou 1990: 58). To borger i Ytre Enebakk ligger strategisk plassert ved ferdsselslinjer som fører inn mot Ski og Kråkstad. Borgen på Vardåsen i Ås kan oppfattes som en forsvars- og tilfluktsborg, men kan også sees som et samlingsområde, kanskje i kultisk sammenheng knyttet til nærliggende grav- og skålgropfelt.

Sett i topografisk sammenheng er borgene i Follo uten gjensidig synskontakt og må primært oppfattes som tilfluktsborger og vaktledd innen bygdeterritoriene. At borgene ligger perifert ved alle viktige innfallsveier innen regionen kan likevel være uttrykk for en overordnet plan som ivaretar fellesskapets behov for kontroll og varsling

Tolkning

Mens noen har sett bygdeborgene som lokale tilfluktssteder for gårder og bygdelag, noe som avspeiler et område som ikke var organisert i større enheter, har andre sett en større og samlet plan bak mange bygdeborg og uttrykk for et fast organisert samfunn med en økende konsentrasjon av økonomisk og politisk makt (Lillehammer 1994: 188).

Ut fra sammenhengen mellom funnrrike bygder og borganlegg er det rimelig å anta at de fleste områder med mange borger har inngått i et system som omfatter sentralbygder eller hele regioner. Et slikt system kan i såfall være planlagt og organisert av stormenn, enten ved samarbeid mellom likestilte eller under en sentral leder. Borgene har da fungert som tilfluktssteder for folk i perifere bosetningsområder. Ved fiendtlig overfall har folk søkt opp til borgen og samtidig sørget for at varsel ble sendt til hovedgården, – enten

ved bud eller signal. Borgens oppgave kan deretter ha vært å oppholde angriperen inntil hovedgården fikk samlet tilstrekkelig styrke som har gjort det mulig å komme tilfluktsborgen til unnsetning. Systemet innebærer at borgene og hovedgården har vært til gjensidig hjelp og støtte for hverandre. Borgene ved sin plassering ved viktige ferdselslinjer kunne oppfange og sinke en mulig angrepsstyrke. Hovedgården kunne få tidlig varsel som gjorde det mulig å møte angriperen før han hadde nedkjempet borgen og dermed true den sentrale bosetningen. Systemet kan også forklare hvorfor det sjelden finnes borger i de sentrale områdene. Her var det styrke nok til å avverge et angrep før bosetningen var truet.

I et system av borger som er anlagt etter en *overordnet plan* må det kunne skilles ut et maktsenter som har hatt makt og ressurser til å anlegge og kontrollere et stort antall borger innen et avgrenset territorium.

Skien og Øvre Eiker fremstår begge med et stort antall gårder av høy status. I Skien er det først og fremst Bjørntvet-Søtvet som sammen med Falkum-Gjerpen I viser klare tegn på å utgjøre et maktsenter. Borgenes plassering ved de viktigste ferdselslinjene og i perifere utmarksområder, viser at de er anlagt med sikte på å sikre områdets ressurstilgang og maktgrunnlag. Liknende betraktninger kan gjøres gjeldene for Øvre Eiker, som med et maktsenter basert på Haug-Lunde har hatt ressurser til å anlegge et system av bygdeborger som har gjort det mulig å kontrollere de gjennomgående ferdselslinjene innen territoriet og overvåke de nærmeste utmarksområdene. I begge områder er borgene anlagt slik at de kan ha inngått i et system med indre synskontakt mellom borger og de utpekte maktsentrene.

Det ser ut til at innbyrdes varsling først og fremst har vært knyttet til områder som har stått under sentralt lederskap. Av den grunn ser det ut til at Follo har falt utenfor slike systemer. Her kan maktstrukturen og dermed varslingen ha bygget på et system med bygdene som enheter. At borgene ligger ved viktige ferdselsåreer som fører til de sentrale deler av det samlede territoriet, kan være uttrykk for en overordnet og samlet plan som har ivaretatt fellesskapets behov for kontroll og varsling.

Noe av det samme bildet fremkommer også når områdene betraktes ut fra et topografisk synspunkt. Skien og Øvre Eiker er hver for seg bundet sammen av gjennomgående vassdrag og kan ha fått sin maktposisjon fra kontroll med ferdselen langs disse viktige ferdselsåreer, noe som også kan ha diktert borgenes plassering. Follo er uten noe slikt samlende element, noe som kan ha åpnet for en viss spredning av makten innen territoriet. Skre for sin del er inne på de samme tankene når han hevder at Romerike ved slutten av eldre jernalder ikke bare hadde én herre for hele regionen, men et aristokrati med flere likestilte herrer som var bosatt i ulike deler av regionen (Skre 1998: 291).

Avslutning

Det knytter seg mange uløste spørsmål til bygdeborgenes plass og funksjon i forhistorien. Jeg har her bare tatt for meg borgenes forsvarsrelaterede roller i et samfunnsperspektiv. Hørte borgene hjemme på et lavt organisasjonsnivå tilpasset gård og grend eller har de inngått i en høyere sosial samfunnsorganisasjon som har ivaretatt både sentrale og perifere behov for vern og beskyttelse innen et territorium? Slik jeg ser det har borgene i

enkelte områder vært anlagt etter en overordnet plan i et system for gjensidig varsling, kontroll og beskyttelse under ledelse av en hovedgård eller et større maktsenter.

Jeg har lagt til grunn at i yngre romertid og folkevandringstid, i den perioden M. Olausson har kalt den klassiske borgepoken, har det vokst frem en elite som har styrt bosetningsutviklingen ved hjelp av trellek og undergitt bøndene. Fra denne samfunnsformen har det skilt seg ut en høvdingklasse som med sitt følge av krigere har utgjort samfunnets ledersjikt. Den direkte årsaken kan være krigerske tilstander og må søkes i det samtidige Europa, hvor romernes bruk av handel og allianser som politisk redskap involverte de germanske folkene i en strøm av politiske hendelser, noe som har medvirket til å nedbryte germanernes slektsbaserte samfunnsystem slik at et krigeraristokrati kunne oppstå (Fabeck 1991). Denne samfunnsutviklingen kan også leses ut av arkeologiske funn og navneskikker, som forteller at det på denne tiden har vokst frem rikdoms- og maktsentra i mange områder. God tilgang på prestisjevarer har i denne forbindelse vært ensbetydende med kontroll av de bånd som holdt samfunnet sammen. Funn av slike varer sammen med andre arkeologiske spor kan derfor fortelle hvor maktsentrene har ligget.

I et samlet bilde blir bygdeborgene uttrykk for samfunnets bestrebelser på å bevare kontroll over land og ressurser, enten trusselen var rettet mot en enkelt gård, en bygd eller et større område. Med økende usikkerhet og trussel mot liv og eiendom har det gradvis meldt seg behov for felles forsvarstiltak og en fastere samfunnsorganisasjon. Dette har i sin tur lagt grunnlag for de politiske enheter som kunne organisere oppføringen av et system av bygdeborger etter en overordnet plan med sikte på å kontrollere de viktigste ferdselslinjer og utmarksområder innen et territorium. På denne måten blir bygdeborgene viktige kilder til å forstå samfunnsutviklingen frem mot større maktstrukturer utover i jernalderen og mot en begynnende statsdannelse i Norden.

Summary

Hillforts in their defensive role.

Most hillforts in both Norway and Sweden are dated back to the Late Roman and Migration Periods.

By the time of the collapse of the Roman Empire, the old social system based on chieftains was challenged by a new society under warlords and their followers of warriors. The hillforts can be looked upon as elements in the struggle that followed for control of territories and values.

Most hillforts were situated in the periphery of the agricultural areas and close to arterial roads. The forts can therefore be seen as refuge places for people living in areas exposed to enemy threat. If a threat should appear, people could go to the fort and at the same time send a warning to the main farm, allowing reinforcements to be sent at an early stage. In this way the hillforts may have served both central and peripheral tasks, as emphasised in the hypothesis.

An important part of this work has been the detection of main farms within the areas which are made the subject of analyses, – namely Skien in Telemark, Øvre Eiker in Buskerud and Follo in Akershus. This is done mainly through examination of topographic and archaeological traces.

The work seems to confirm the hypothesis saying that the hillforts in some areas, as part of a hierarchical society, were situated within a system that aimed to control the outskirts of a territory and the main entrances leading to its centre. That means the hillforts would give protection to people living in the most exposed parts of the territory and at the same time serve to delay an unwanted intrusion against its central parts.

Litteratur

- Ambrosiani, B. 1964: *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala.
- Anjou, S. 1935: Fornborgarnas betydelse ur etnografisk synspunkt . En diskussionsfråga. *Rig 18*. Stockholm.
- Engström, J. 1984: Torsburgen. Tolkning av en gotlandsk fornborg. *Aun 6*. Uppsala.
- Fabech, C. 1991: Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. C. Fabech og J. Ringtved (red): *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.
- Gjessing, H. 1925: Vest-Agder i forhistorisk tid. H. Aall et al. (red.): *Norske bygder, Vest-Agder*.
- Grieg, S. 1938: Listas jernalder. Bidrag til Vest-Agders eldste kulturhistorie. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Bind 1*. Oslo.
- Hedeager, L. 1988: Danernes land O. Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarks-historie, Bind. 2*. København.
- Hemmendorff, O. og Smedstad I. 1997: Fornborgundersökningar i Trøndelag. Ett mitt-nordisk samarbeide. *Arkeologi i Norden*.
- Hougen, B. 1925: Østnorske bygdeborger. En hypotese om deres historiske miljø. *Ab*, 1928.
- Johansen, B. og Petterson I. M. 1993: *Från borg til bunker. Fornminnelämningar i Sverige*. RAÄ. Stockholm.
- Magnus B. og Myhre B. 1986: Fra jegergruppe til høvdingsamfunn. K. Mykland (red.): *Norges historie. Bind I, Forhistorien*. Oslo.
- Marstrander, S. 1958: Bygdeborgene – våre eldste militære anlegg. *Vitenskapsmuseets Årbok*. Trondheim.
- Mitlid, Å. 2003: Bygdeborger – synlige spor fra fortiden. Upublisert hovedfagsoppgave ved IAKK, Universitet i Oslo.
- Myhre, B. 1987: Chieftain graves and Chieftain territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung nr 6*. Hildesheim.

- Näsman, U. 1988: *Den folkvandringstida krisen i Sydskandinavien*. Näsman og Lund (red.): Stockholm.
- Olausson, M. 1995: Det inneslutna rummet. *RAA Skrifter 9*. Stockholm.
- Petersen, T. 1942: Bygdeborger i det nordenfjeldske Norge. *Viking*. Oslo.
- Ringstad, B. 1992. Økonomiske og politiske sentre på Vestlandet ca. 400 – 1000 e. Kr. *Økonomiske og politiske sentre i Norden ca. 400-1000 e. Kr.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke nr.13. Oslo.
- Rygh, Oluf 1882: Gamle Bygdeborger i Norge. *Ab 1908*.
- Schnell, I. 1934: Fornborgarna i Västmannlands län. *Västmannlands fornminneförenings Årsskrift XXII*, Västerås.
- Schou, T. 1990: Ski og Kråkstad inntil omkring 1500. Bind I. Forhistorisk tid. Fra øyrike til jordbruksbygder. *Skis og Kråkstads historie*. Ski.
- Skre, D. 1998: *Herredømmet. Bopetning og besittelse på Romerike 200-1350 e Kr.* Oslo.
- Skaar, F. 1952: Steinviksholm slott. *Hærmuseets arbeid 1951-52*. Oslo.
- Solberg, B. 2000: *Jernalderen i Norge fra 500 f. Kr. – 1030 e.Kr.* Oslo.
- Stylegar, F.-A. 1999: Hovedgårder, stormenn og landnåm. *Karmøy-seminaret 1999*. Karmøy.
- Ystgaard, I. 1998: Bygdeborger i Trøndelag. En forskningshistorisk og empirisk undersøkelse av et begrep og en kulturminnekategori. Upublisert hovedfagsoppgave ved NTNU. Trondheim.
- Ystgaard, I. 2003: Bygdeborger som kilde til studiet av samfunns- og maktforhold i eldre jernalder. A.L. Melheim (red.): *Primitive tider*. Oslo.
- Østmo, E. 1978: Fresteåsen og andre bygdeborger i Vestfold. *Viking*. Oslo.

Husebyene i Norden

Hva er en «huseby»? Fantes det noen gang en «Huseby-skipnad», slik blant andre Asgaut Steinnes tenkte seg, og når kan i så fall et slikt system av kongelige administrasjonsgårder ha vært i funksjon? I herværende artikkel forsøker vi oss på et svar, som på en del punkter avviker fra Steinnes'. Vi argumenterer blant annet for at husebyene i sin opprinnelse er et dansk fenomen, og at de i alle de skandinaviske landene er intimt knyttet til rikssamlingsprosessen.

Det finnes i Norden noe slikt som 130 gårder og landsbyer ved navn Huseby eller lignende. (Fig. 1). I Sverige har man 66 bebyggelser med slike navn.¹ Bare i Uppland finnes 25 stykker. I Norge er benevnningen nesten like utbredt som i Sverige. Her finnes 54 – flest på Sørøstlandet og i Trøndelag. I Danmark er det åtte «husebyer», i Schleswig-Holstein to og på Orknøyene fire, mens det ikke finnes noen på Færøyene eller i Island (Brink 2000a; 2000b). Spredningsmønsteret bør kunne bety at navngivingen i Skandinavia er (betydelig) senere enn koloniseringen av øyene i Nord-Atlanteren, men tidligere enn 1263 – året da skottekongen fikk overherredømmet over Orknøyene. I Norrland i Sverige kan det imidlertid synes som om «husebyene» først ble etablert henimot slutten av 1200-årene (Grundberg 2000). Det finnes utvilsomt flere «husebyer» enn de som gjerne er fremme i den historiske fagdebatten. I særdeleshet er det grunn til å være kritisk til Asgaut Steinnes' skille mellom ekte og «uekte» Huseby-gårder i Norge (Steinnes 1955). Metodologisk er det tvilsomt å utelukke bebyggelser fra diskusjonen fordi de øyensynlig ikke samsvarer med den «ideal-husebyen» som i Steinnes' fremstilling er *resultatet* av hans analyse, og ikke en forutsetning for den (Ibid.). Det er liten tvil om at Steinnes presser sitt materiale – således avviser han i kildekritikkens navn et antall Huseby-gårder (f. eks. den i Botne, Vestfold) som «uekte», mens han uten store betenkeligheter aksepterer Bø i Idd, Østfold, som en «egentlig» Huseby-gård (se også Langekiehl 2003).²

Men dette bringer oss egentlig ikke nærmere en datering av navnet eller begrepet «huseby». Det er et filologisk anliggende. Det er «fåfångt att försöka arkeologiskt datera husabyar», skriver Stefan Brink (2000a:73). Dersom vi forutsetter navneskifter i forbindelse med etableringen av «husebyene», er det selvsagt riktig – men det problemet er ikke begrenset til bebyggelser med Huseby-navn (Stylegar 2001). Med antatt utgangspunkt i kongelige konfiskasjoner har disse lokalitetene naturligvis vært rike bebyggelser med en særskilt status i den bygd og for den person og/eller slekt de har vært knyttet til. Vi må anta at de har vært sete for småkonger eller storhøvdinger i flere perioder. De fleste «husebyer» fortjener som et relativt romlig kontinuum et studium av sin kontekst, inklusive toponymisk miljø, med rituelt landskap og maktlandskap (Ekman 2000 om

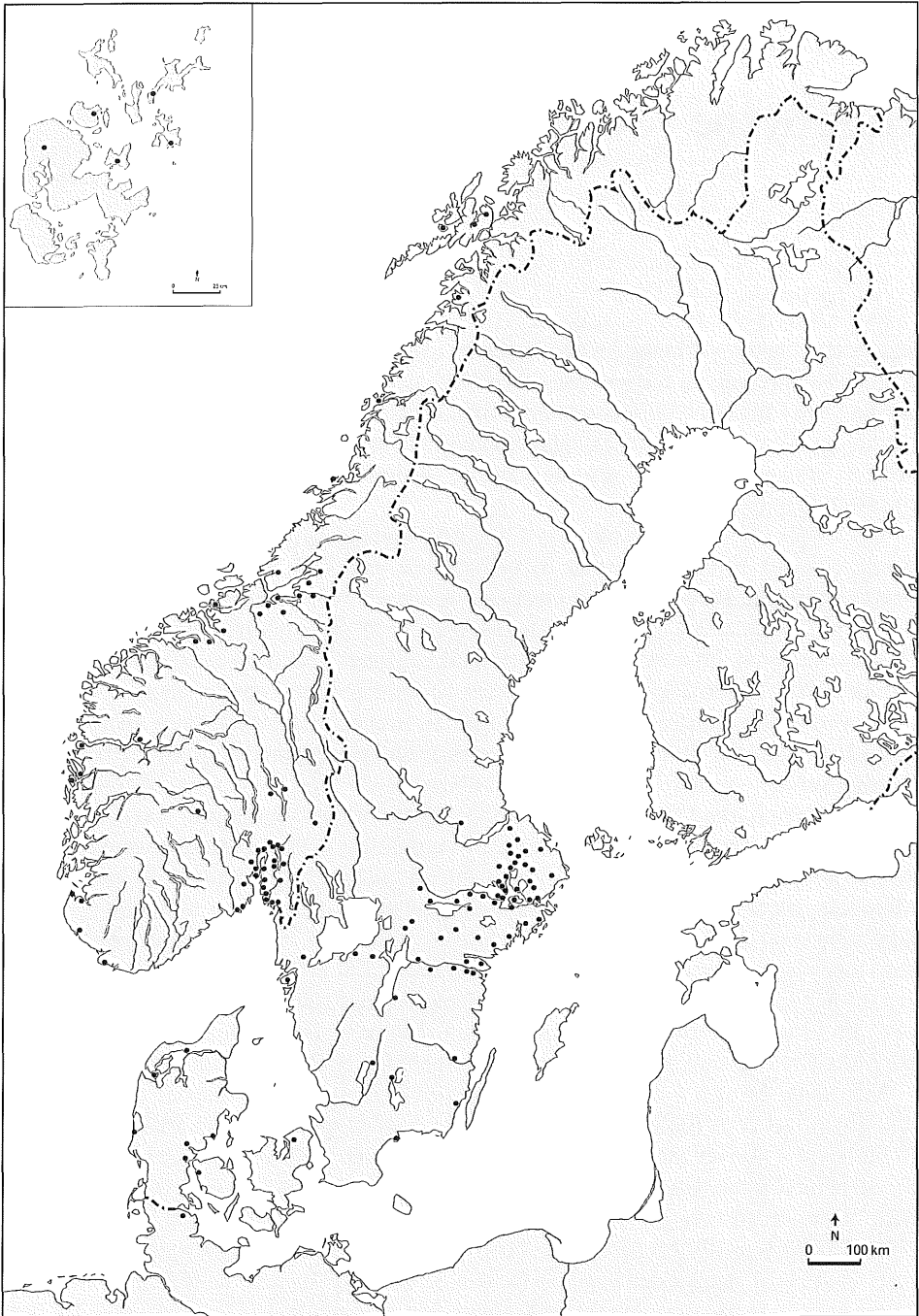

Fig. 1. Oversikt over Huseby-bebyggelser i Norden (Orknøyene innfelt).Frans-Arne Stylegar:

Husby i Glanshammar). Men den kompleksitet vi aner vil være resultatet av slike empiriske undersøkelser, gjør ikke «husebyene» som fenomen noe klarere, heller tvert imot. Det er trolig bare intensjonen bak dem som gir mening – om vi nå kan få tak i *den*.

Det som en eldre forskningstradisjon ikke kunne gi noe overbevisende svar på, er det sentrale spørsmålet som har blitt formulert av blant andre Gerhard Larsson (1987:69): «Varför hamnar dessa gårdar hos kungamakten?» Det spørsmålet gir litteraturen sjelden noe svar på. Ansatser til et svar finnes etter vår oppfatning i det perspektivet som skisseres av Thomas Lindkvist (1990).

Kongemaktens etablering er den sentrale hendelsen. Den må oppfattes som et voldelig oppgjør med kronpretendenter og selvstendige stormenn. Dette oppgjøret henger nøye sammen med det Lindkvist betegner som en overgang fra ekstern tilegnelse (tributter og plyndringer «utenlands») til intern (skattlegging av rikets egne innbyggere). Den tidlige kongemakten var avhengig av stormennenes og «folkets» samtykke unntatt når kongen fungerte som leder i krigssituasjoner. Det stadige sjørøveriet var nødvendig for ambisiøse overkonger, som brukte sjenerøs gavegiving for å knytte aristokratiet til seg. Den eneste form for intern utbytting som fant sted, var mobiliseringen av aristokratiet og deres undergivne til disse eksterne krigstoktene.³

Men overgangen til et nytt grunnlag for kongemakten fremtvinges også av den økende motstanden som ytes av de konsoliderte rikene øst og vest i Europa. «Kungarna går i land. Sjökungar blir landkungar,» heter det hos Lindkvist (Ibid: 37 med henvisning til Lönnroth 1977:7ff). I den interne eksploateringen blir skatter lagt på rikets egne innbyggere. Dette skjer gjennom tvang. Ikke minst må aristokratiet undertvinges og kontrolleres med våpenbruk eller trussel om våpenbruk. Det er en langtrukken prosess, mener Lindkvist.⁴ Kampen krever offer på begge sider.

Dette kan imidlertid utnyttes i legitimeringen av den nye kongemakten. Den internasjonale kirkelige organisasjonen og kirkens ideologi er et sentralt virkemiddel i oppbygningen av det føydale samfunnet i dets spesifikt nordiske former. Heri inngår likeledes kirkebygningen og dens rom (Gren 1989). Det er ikke tilfeldig at kirken velsigner nettopp Knut (d. 1086) og erklærer ham for hellig, og vel heller ikke den hardføre Olav den hellige i Norge (d. 1030), og Erik den hellige i Sverige (d. 1161). Kirkens etablering innebærer en mental forandring av stort format; et nytt syn på familie, slekt og arvegods berørte kjernen i de eldre sosiale relasjonene, foruten en ny organisasjon med nye organisasjonsnivåer, som sogn og andre overordnede inndelinger av bygdene, kodifisering av rett og et system for skattlegging. Oppbyggingen er en langtrukken prosess. Den «egentlige» staten med dens nøyaktige registrering av gårder, bønder og skatt tilhører således det 16. århundre, hevder Lindkvist. Men prosessen var i gang århundrer tidligere. Dessuten tilkommer beskyttelsen av den internasjonale handelen, som fører med seg byer og markeder av en ny type. Her er både kongemakt, kirke og aristokrati like motiverte.

I Sverige var landskapet Uppland sentrum for en livskraftig ekstern plyndringsøkonomi. Altså var kongemakten der svak, men kunne mobiliseres i tilfelle krig. Kongemakten ble i hovedsak opprettholdt gjennom årlige sjøverts ekspedisjoner og hedensk kult. I Götalandskapene, og i særdeleshet i Västergötland, inntok både kirke, kongemakt og formodentlig også et aristokrati lojalt mot kongemakten, tidlig nye roller. Her fantes, ifølge Lindkvist, et egnet utgangspunkt for en statsmakt av ny type. Fra dette landskapet kom både nye ideer, nye former for tilegnelse og nye kongeslekter. Östergötland ble en del av

denne nye strukturen i løpet av 1100-årene. Det er dette som skal oppfattes som den realhistoriske bakgrunnen for de fragmentariske opplysningene de skriftlige kilder gir om forskjeller mellom ulike regioner i det som senere blir Sverige, slik som Snorres beretning om Torgny lagmanns tale på tinget i Uppsala (som egentlig utgår fra forholdene i Vest-Sverige), Olof Skötkonungs besøk i Västergötland, hans dåp i Husaby og hans konflikt med Olav Haraldsson i Norge. Kanskje begge konger i det siste tilfellet forsøkte å konsolidere sin eksterne eksploatering i de respektive rikers grenseområder?

I Västergötland utgikk skattene fra det enkelte bondehushold. I sin form var disse skattene av mer føydal natur, de var av samme type som den jordrente som ble tilegnet fra leilendingene. Lindkvist antar at skattesystemet i denne delen av riket fra begynnelsen av var basert på kongemaktens fysiske nærvær. Dette var det tidlige kongedømmet, der makten ble utøvd gjennom et direkte og umiddelbart nærvær, i form av kongens og kongens husholds stadige ambulering mellom støttepunkter innenfor området. Opprinnelsen fantes «i ett socialt och ekonomiskt system där gåvor och gengåvor, fördelning av gåvor och givandet av gästbud har spelat en betydelsefull roll för samhällets reproduktion. Konungen ägde i medeltid 1/3 av allmanningen. Allmänningsöret nämns även i Småland. Det förefaller som ett sydkandinaviskt system. Östergötland uppvisar en mer sammansatt bild med inslag av båda dessa skattesystem» (Lindkvist 1988:27). I det landskapet finnes da også flere «husebyer» enn i Västergötland, men betydelig færre enn i Mälardalen. For Norges del har det vært hevdet at det regulære skattesystemet på samme vis vokste ut av veitsleinstitusjonen (Gurevitsj 1979).

Et annet system dominerte etter Lindkvists oppfatning i Uppland og i en viss utstrekning også i den øvrige Mälardalen, og med utløpere langs kysten østover. «Skatterna emanerade från prestationer som vilade på stora kollektiv. Den militära ledningen, som främst kan förmodas ha haft ett offensivt syfte, blev obsolet i den feodala staten och förvandlades till en personlig skatt» (Lindkvist 1988). Det er bemerkelsesverdig at det er i denne delen av Sverige at de fleste «husebyene» finnes. I noen grad kan man påvise paralleller mellom Mälardalen og Østfold og Vestfold, mens det på tilsvarende vis finnes berøringspunkter mellom Götalandskapene og det norske Vestlandet (Stylegar 1998).

Så langt Lindkvists foreslåtte modell. Det er ikke vanskelig å finne mekanistiske og evolusjonistiske trekk i fremstillingen hans, og kritikken har ikke uteblitt (Callmer 2001). Særlig Callmers bemerkninger om at kontrollen over jord må ha vært viktig også i Uppland lenge før landskapet ble integrert i den svenske staten, og at plyndringsøkonomien nødvendigvis har vært ledsaget av en hjemlig, intern eksploatering overalt der den fantes, synes vi er av stor betydning (Ibid.). Etter vår oppfatning er det rimelig å oppfatte plyndringer utenfor eget område og intern tilegnelse f. eks. i form av skattlegging som distinkte, men ikke fullstendig atskilte sfærer i vikingtidens politiske økonomi i Skandinavia. Det er ikke nødvendigvis slik at de har vært vesensforskjellige, de ulike landskapene som fra slutten av vikingtiden og fremover skulle komme til å inngå i de unge middelalderstatene Sverige, Danmark og Norge. Vi vil i stedet hevde at de ulike typene av tilegnelse som Lindkvist mener særpreger f. eks. Västergötland og Uppland i perioden forut for den svenske statens fremvekst, heller skal forstås som et aspekt ved den måten de forskjellige landskap integreres i den tidlige staten på, dvs. som et resultat av en *regionalisering* i vikingtid – tidlig middelalder. Vi ser for oss det «før-statlige» Norden som et konglomerat av riker, territorier og maktsfærer, der både eksterne og intern eksploate-

ring forekom side ved side. Perspektivet vårt er synkront mer enn diakront. Det interessante i denne sammenheng er *hvilke* regioner/landskap som er utgangspunkt for statsfremveksten i de respektive områder – altså *hvor* «sjøkongene gikk i land», for å si det med Lindkvists ordbruk. Det er dette geografiske (og, selvsagt, dynastiske) aspektet som virker inn på de ulike regionenes politiske økonomi i den tidlige middelalderstaten. I forlengelsen derav tenker vi oss at de plyndringsøkonomiske innslagene vil være tydeligere i regioner som sekundært integreres i det overherredømmet som utgjøres av kongemakten i sen vikingtid og tidlig middelalder, mens, omvendt, den interne tilegnelsen i form av skattlegging synes mer rotfestet i den eller de regioner som på et tidlig tidspunkt ble innlemmet i den fremvoksende riksdannelsen. Vi vil med andre ord beholde Lindkvists betoning av regionalitet, men i noen grad igjen styre diskusjonen i retning «riks-samling», og følgelig – og igjen bare delvis – bort fra «statsoppkomst».

Det er altså i dette lyset vi ønsker å se Huseby-fenomenet. Det må oppfattes som et utslag av intern eksploatering. I tillegg oppviser fenomenet alle tegn til en tvangsmessig konfiskering av langt tidligere etablerte jordegods. Motvillige stormenn og regionale herskere har blitt tvunget til å underkaste seg gjennom at de har blitt fratatt sitt jordegods. I Sverige har dermed det såkalte *Uppsala öd*, der mange av «husebyene» inngår, tilkommet som kongelig gods – altså eiendom knyttet direkte til kongemakten som institusjon (*bona regalia*), og ikke som privat eiendom for kongen som person (*patrimonium*). Stedsnavnet Huseby (og Husaby, Husabø etc.) har med andre erstattet andre, tidligere bebyggelsesnavn. Det er altså sekundært. Betydningen av navnet er en plass med mange hus.⁵ Man må anta at det konkret innebærer hus med mange ulike funksjoner. En slik oppdeling skulle på en vanlig gård kunne ha sammenheng med den nye gruppering i mindre hus i blant annet lafteteknikk som i det store og hele i løpet av vikingtid og tidlig middelalder etterfulgte de tradisjonelle langhusene i stavteknikk og med kombinerte inn- og uthusfunksjoner.⁶ Jernalderens hus var som kjent i hovedsak treskipete. I den yngre perioden ble hvert enkelt hus derimot én-funksjons-hus (Ramqvist 1992). Teknikken er muligens en østlig innovasjon i vikingtid (Ibid). Man kan kanskje av den grunn ikke helt se bort fra en sammenheng med sveakongers eller andre nordiske potentaters kontakter med det slaviske området. Harald Blåtanns forbindelser med det vestslaviske området synes utvilsomme i konstruksjonen av *Ravning Enge*-broen nær Jelling, og muligens også i trelleborgene. Men dette er et sidespor i denne sammenheng.

Når det gjelder tesen om omstrukturering av bebyggelsen i yngre jernalder, er det hevdet at en slik omlegging finner sted i det frankiske maktområdet i Sørvest-Tyskland i løpet av 500-årene (Bücker & Hoepfer 1999), og i Nederland viser arkeologisk forskning at lokalsamfunnene omorganiseres, i topografisk så vel som i sosial forstand, henimot slutten av 600-årene (Theuws 1999:339). For Danmarks del har man ment å kunne vise at den bebyggelsesekspansjonen som kulminerer i tidlig middelalder, begynner alt i merovingertid. Omkring år 700 endres bebyggelsesmønsteret på Jylland. Da etableres «vikingtidens landsby», og en ny tomtestruktur kan antas å avspeile et nytt åkersystem og innføring av plog med veltefjøl (Hoff 1997). Det danske åkerbruket ble mer produktivt i yngre jernalder, og dette blir tolket som én av forutsetningene for riksdannelsen (Ibid.). Samtidig kan det spores en annen gårdsstruktur, i og med at det nå bygges egne uthusbygninger, hver enkelt gård får flere bygninger enn tidligere og de innhegnede arealene utvides (Kaldal Mikkelsen 1999:181). Også i de svenske landskapene gjennomgår gårds-

bygningene endringer i denne perioden – fra store multifunksjonelle langhus til mange mindre hus med spesialfunksjoner. At fjøsene nå bygges mindre enn i perioden umiddelbart forut, tolkes som et resultat av at antallet kyr på bås på hver gård er redusert (Pedersen & Widgren 1998; Olausson 1998). Fra år 600 til år 800 finnes det få bevarte huskonstruksjoner i Sverige. Men det er liten tvil om at byggeskikken nå er en annen. På Jæren, og trolig også på Lista, lever langhustradisjonen videre i yngre jernalder og middelalder, men husene er generelt kortere enn i eldre, og bare unntaksvis finnes fjøs i forlengelsen av bolighuset (Ingebretsen 1999:22f.). Det er verdt å merke seg at laftebygde hus trolig først har fått innpass i områder som er rike på furu. Det er et visst sammenfall mellom utbredelsen av furuskogen og de deler av den skandinaviske halvøy der «husebyene» er flest, det vil si Svealand, i særdeleshet Uppland, i Sverige, og Trøndelag og deler av Østlandet i Norge. I eksempelvis det sydligere beliggende landskapet Västergötland fører de betydelige forekomstene av eik snarere til sleppverkskonstruksjoner med eikeplanker i veggene (Augustsson 1996:11).

Et annet tenkbart og mer spesifikt betydningsinnhold av navneelementet 'hus' med utgangspunkt i andre germanske språk er 'gården eller landsbyen med kongens magasin'. Betydningen 'fast steinhus' er senere, og ikke aktuell. Den rimeligste tolkningen av navneleddet 'by' er snarere 'gård' enn 'landsby' (Schmidt 2000). Men betydningen av det i denne perioden ikke ukjente begrepet (lands-)by leder allerede til inntrykket av et flertall hus. Det er da de *mange* husene blir interessante, under forutsetning av at det er de som betones i navnet *Huseby*. Det gjelder også «husebyenes» språklige forløpere – om enn ikke på samme sted – bebyggelser med navnet *Husar*. En slik tolkning burde innebære at Husar-navnene i tid ligger temmelig nær «husebyene», i sen vikingtid.

Lars Hellberg har foreslått at et tidligere sjikt av administrative sentralplasser kalt *Husa(r)*, også i flertallsform, skulle ha blitt tillagt navneelementet 'by'. Stefan Brink slutter seg til denne tanken, ikke minst av språklige grunner (Brink 2000; Hellberg 1979). *Husar*-navnene er kjent fra både Norge og Sverige, men det er vesentlig færre av dem enn *Huseby*-navnene. De førstnevnte kan i prinsippet ha blitt erstattet av *Huseby*-navn, men det er sannsynlig at én og samme lokalitet oftest ikke suksessivt ble betegnet Husar og Huseby. Sammenkoblingen av 'husar' og 'by' kan ha foregått i ett eller et lite antall tilfeller, og deretter har 'huseby' blitt en standardisert betegnelse. Husar-bebyggelsenes navn har overlevd, men i etter hånden korrumpert form, noe Hellberg også viser. Derimot har huseby-bebyggelsenes navn blitt bevart, hvilket også kan indikere deres spesifikke – og alminnelig forståtte – meningsinnhold sammenlignet med Husar-navnene. Det vil også si at disse to fenomener kan tenkes å ha opptrådt omtrent samtidig eller med meget kort tid imellom. Atle Steinar Langekiehl viser til fire *Husar*-navn i det gamle Vingulmork. Han oppfatter disse bebyggelsene som ledd i en strategisk organisasjon med «husebyer». Seks *Húsar*-navn forekommer samlet på nordre Romerike, og seks *Húsabyr* på søndre Romerike. Tolkningen ligger nær opp til den overordnede forståelsesmodellen som først og fremst representeres ved Steinnes' arbeider (Langekiehl 2000; 2003). Men på samme måte som det er mulig å se spredningsmønsteret på Romerike som et diakront mønster, kan de vel også oppfattes som samtidige, og som en avspeiling av ett og samme fenomen?⁷

At derimot, som Hellberg tenker seg, Husum i Schleswig skulle være utgangspunktet for Husar-navnene og i forlengelsen av det også for Huseby-navnene, er lite trolig (Hellberg 1979:152). Den oppfatningen er ikke fundert på språkvitenskapelig grunn, men

baserer seg på de politiske vurderinger om «svenskeveldet i Hedeby» som følger Hellbergs resonnement. I så maritimt pregede samfunn som de nordiske i vikingtid og tidlig middelalder, må stedsnavn, kolonisering og utveksling av gloser og terminologi fra kyst til kyst betraktes som et naturlig kulturelt mønster – uten å forutsette erobring eller andre former for politisk kontroll.

Ifølge Åke Hyenstrand gir Huseby-bebyggelsenes plassering et vesentlig mer «aggressivt» eller «offensivt» inntrykk enn sine forgjengere (Hyenstrand 1974; 1980), noe som vel er å vente. Den strategiske faktoren ble sterkt vektlagt allerede av Steinnes (1955). Det kan variere hvordan man motiverer et slikt inntrykk. For oss virker det nærliggende å se etter tegn til konfiskasjon og voldsom erobring i kongemaktens regi, samt til symbolske uttrykk for en slik maktovertagelse.

Det er den interne eksploateringsens første fase som er aktuell. En selvsagt funksjon er oppbeørsel *in natura* for kongens livsopphold. De mer tilfeldige skattene er ikke unntatt. Derimot kan ikke en funksjon som «skattkammer» komme på tale som navngiver for *husene* i «husebyen». Regulære skatter i den betydning ble først en alminnelig realitet når lensvesenet ble etablert. Da ble skattene i stedet ført til faste hus og slott. Husene i «husebyen» kan imidlertid ha hatt andre funksjoner.⁸ Kanskje har betoningen av de «uvanlig» mange bygningene i «husebyens» navn å gjøre med disse del- eller bifunksjoner.⁹

Det må ha eksistert store regionale forskjeller med hensyn til behovet for slike kongelige funksjoner. Nylig har Leif Grundberg (2000) påpekt det sene inntrykket de norrlandske «husebyene» gir. De kan belegges først henimot slutten av 1200-årene. I det landskapet gjør for øvrig byer, klostre og andre offentlige institusjoner sitt inntog langt senere enn lenger sør. «Husebyene» i Norrland benevnes visselig som husabyer og som deler av Uppsala öd, men kom ikke i alle tilfelle til å beholde stedsnavnet *Husby*. Kanskje er likeledes etableringene på Orknøyene tilsvarende sene, ettersom kongemaktens effektive kontroll der først tilhører den senere delen av 1100-årene, det vil si perioden etter øyskjeggens opprør (Thomson 2001, Kjærsvik Schei 1998).

Bebyggelse og storhauger

Bebyggelsen på mange av Huseby-lokalitetene går langt tilbake i tiden, til tider lenge før fenomenet «husebyer» kan ha vært aktuelt. Disse lokalitetene har da hatt et eldre navn som har blitt oppgitt som betegnelse på den aktuelle bebyggelsen, men som i en del tilfeller synes å ha endret sin denotasjon. Den går i flere tilfelles spores. I Norge kjenner vi således sannsynligvis *Såner* for Huseby i Vestby, Akershus, *Heggen* for Huseby i Eidsberg, Østfold, *Tesalir* for Huseby i Råde, Østfold, *Odinssalr* for Huseby i Onsøy, Østfold,¹⁰ og *Skiringssalr* for Huseby i Tjølling, Vestfold (Hoel 1986). Noen eksempler fra Sverige er *Husby* i Lena, Uppland, som har hett *Talinge*, og *Husby* i Vendel som trolig har båret navnet *Kläringe* (Arrhenius 2000). I noen andre tilfeller har huseby-lokalitetens gamle navn blitt bygde- eller distriktsnavn for det området som ble kontrollert fra «husebyen». En analyse kan avdekke disse navnene.¹¹

For Sveriges del har Oscar Almgren (1920), Sune Lindkvist (1936) og Åke Hyenstrand (1974) påpekt det slående faktum at bebyggelser med *Husby*-navn ofte har store gravhauger nær ved. De fleste er trolig fra den midtre del av jernalderen (folkevan-

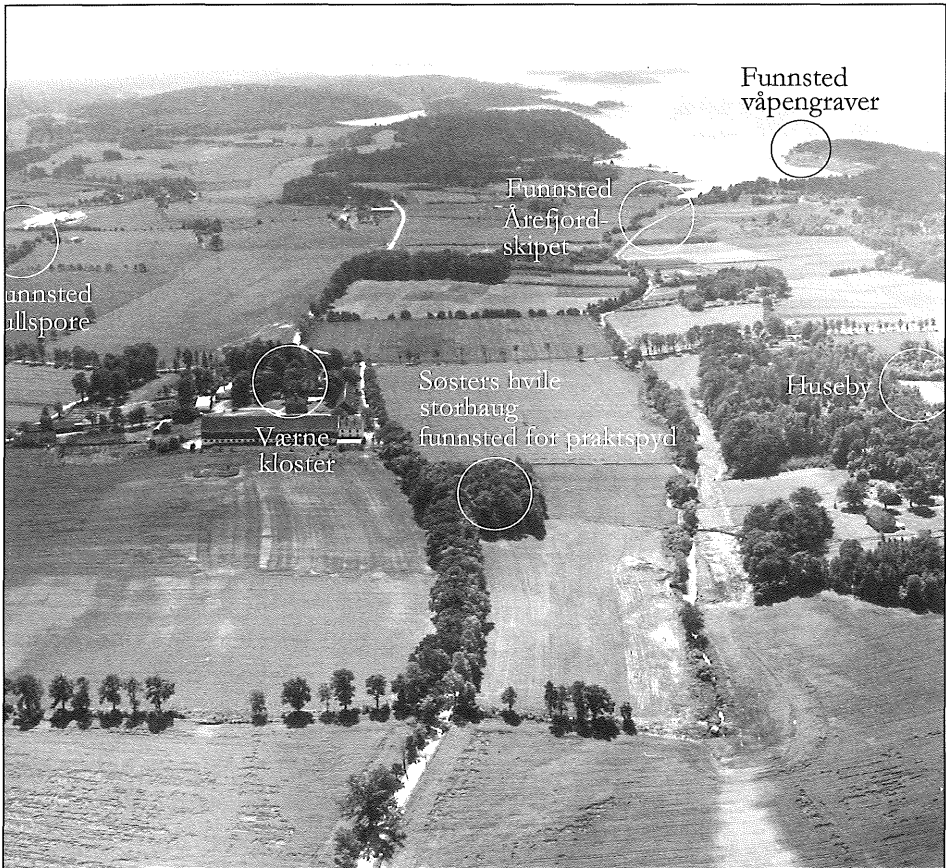

Fig. 2 Det arkeologiske miljøet rundt Huseby og Værne kloster i Rygge, Østfold. Den fili-gransornerte gullsporen fra Rød under Værne kloster er fra tiden omkring 950, og den er blant de mest praktfulle metallgjenstander vi har bevart fra norsk vikingtid. Storhaugen «Søstets hvile» bidrar til å gi omgivelsene et fornemt inntrykk. Mange, men ikke alle Huseby-bebyggelser ligger i slike spesielle arkeologiske miljøer. Foto: etter Stylegar 2003b.

dringstid – merovingertid), i likhet med Uppsala högar. I så måte kan det være problematisk å anføre storhaugene som et argument for kontinuitet. Andelen steder med storhauger («kongshauger») er så stor som en fjerdedel i Uppland. Noen eksempler er *Åshusby* med den veldige Nordians hög, *Husby* på Munsö i Mälaren som rommer Björn Järnsidas hög og *Husby* i Vendel med den store Ottarshögen (merk at det berømte båtgravfeltet som har gitt navn til periodebetegnelsen vendeltid, ligger i god avstand fra *Husby*). I Västergötland ligger den største gravhaugen i landskapet i *Skalunda*, sentrum i et av de ni *boene*. Disse bo har navn etter hver sin sentralt plasserte kongsgård. En storhaug finnes ved *Ås* ved Väneren, sentrum for et annet bo. Västergötlands eneste *Husaby* har derimot ikke noen storhauger, men er rikere på faste fornminner enn noe annet sogn i denne delen av landskapet (Westerdahl 1978, dessuten Berglund 2000).¹²

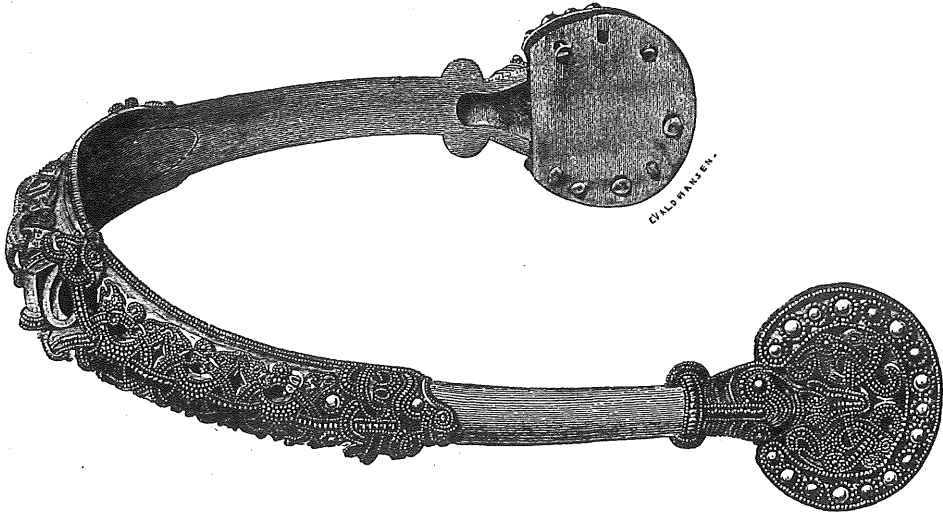

Fig. 3. Gullsporen fra Rød under Værne kloster Rygh 1885:fig. 583

Tre av Norrlands kongsgårder, også kalt *Uppsala öd* og iblant *Husaby*, har navnet *Hög* etter én eller flere gravhauger i sognene Norrala, Hög og Jättendal i Hälsingland.

For Sveriges del skal ellers nevnes de arkeologiske undersøkelsene i Husaby i Glanshammar, Närke, i 1997-1998 (Ekman 2000; Hjärthner-Holdar et al. 2000). Her er avdekket en større bebyggelse, blant annet med en merovingertids hallbygning, og med et verkstedsområde med spor etter omfattende metallhåndverk, bl. a. i form av bronsestøping. Blant gjenstandsfunnene fra Husaby er to gullgubber (Hjärthner-Holdar 2000:39).

Ser vi på det norske Østlandet, finnes noen av landsdelens største gravminner på eller umiddelbart ved gårder med Huseby-navn. Jellhaugen i Berg (Halden k., Østfold), Norges neststørste gravhaug, ligger på nabogården til en Huseby-gård (Stylegar 2003b). På Huseby i Lier (Buskerud) finnes likeledes et par meget store gravhauger (Myhre 1992). En storhaug på Huseby i Frogn (Akershus) var henimot 50 m i diameter (Mitlid 2003:69). Utvider vi perspektivet noe, og setter Østlandets Huseby-gårder inn i sin lokale kontekst, viser det seg at de i mange tilfelle ligger i rike og sentrale fornminnemiljøer og funnkomplekser. Det er åpenbart når det gjelder gårder som Huseby i Tjølling med vikingtidskaupangen (Skre og Stylegar 2004) og Huseby i Rygge med det fornemme gravfeltet Søsters Hvile og funnet av gullsporen fra ca. 950 (Stylegar 2003b). (Fig. 2 og 3). Det gjelder også Huseby-gårdene i Eidsberg (med storhauger i nærmiljøet), Råde (med et nytt funn av en skiveformet spenne fra merovingertid), Onsøy (med funn av en hvitmetallbelagt beltespenne fra merovingertid og et unikt sverd hjalt i bronse fra sen vikingtid, dekorert i Winchesterstil¹³) og Sandar (funn av tinnfoliert keramikk). (Fig. 4 og 5).

Som helhet betraktet er bildet likevel variabelt. Storhauger på en fjerdedel av Huseby-lokalitetene i Uppland må regnes for en betydelig andel, men man må ikke glemme at tre fjerdedeler av husebyene i dette landskapet altså *ikke* rommer storhauger. Mange ligger i stedet i områder som er påfallende fattige på fornminner med markert statuspreg. Dette

Fig. 4. Underhjalt av bronse, ornert i Winchesterstil (C. 36633). Datering: henimot år 1000. Funnet på Huseby i Onsøy. Foto: Ove Holst/UKM.Oslo.

Fig. 5. Merovingertids remspenne av bronse med innlegg av hvitmetall (C. 38342). Detektorfunn fra Huseby i Onsøy. Foto: Erik Rønning Johansen.

forholdet bør ikke være egnet til å overraske, dersom man regner med konfiskasjon av høvding- og stormannsgårder med tradisjoner tilbake til godsdannelser i romersk jernalder og folkevandringstid, så vel som styrt nyetablering av gårder i tidlig middelalder. Bildet er trolig et lignende i Norge, ikke minst dersom vi tar Steinnes' «usikre» Huseby-gårder med i beregningen.

Standardisert navngiving

I maritime sammenhenger har det vært vist at det finnes en del tilfelle av standardiserte stedsnavn (Westerdahl 2002). De fleste har forbindelse med sjøforsvaret i tidlig middelalder. I eldre tid var tilsvarende navn betydelig mer varierte og inneholdt dessuten andre termer. De avspeiler en mer fragmentert maktstruktur. Vi vil se de standardiserte navnene som utslag av en bevisst organisasjon gjennom en overgripende makt. Denne makt kan ikke være annet enn den spirende stabile kongemakten. En term som i Skandinavia har påfallende stor spredning, snekkja (*snekke, snäck, snekk*), opptrer på bortimot 300 lokaliteter, særlig i Danmark og Sverige – Finnland. *Snekkja* i denne sammenheng er et krigsskip (Malmros 1985). Disse lokaliteter kan dermed knyttes til det kognitive landskapet for *leidangen*, som plasser for vinterlagring av skip, havner for samling av mindre enheter eller hele flåter eller enkeltstående hendelser i forbindelse med *leidangen*. I Norge, der *Snekke*-navnene er noe færre enn i nabolandene, har trolig andre termer, spesielt *Skip*, delvis erstattet snekkens funksjon i navngivingen (Stylegar & Grimm 2003).¹⁴

Vi har videre sett på navn som vitner om funksjoner knyttet til tidlige signalsystemer. (Westerdahl 2002). Det ser ut til at vi også her skal regne med standardisert navngiving, men i dette tilfellet med ulike termer for hvert av de nordiske rikene. Men det interessante er at spredningsmønsteret synes å vise at systemene har blitt gjennomført først etter de respektive rikssamlinger, eller at det i et hvert fall dreier seg om relativt sene foreteelser. Visst er det slik at betegnelsene iblant har spilt over fra det ene til det andre territoriet som vi kjenner dem, men dette bør i hovedsak kunne forklares som uttrykk for allmenne kulturkontakter, all den stund slike «anomalier» gjerne opptrer i marginal- eller grenseområder. De tre terminologiene er i hovedsak kystbundne og viser i det svenske tilfellet med *Böte*-navnene til en fra historiske kilder kjent ekspansjon østover, som vanskelig kan tenkes forut for middelalderen. De danske har stor spredning innenfor det gamle danske riket, som *Bavn*- og avledete navn. Med visse avvik i navngivingen innordner også Halland og Blekinge seg i dette systemet.¹⁵ For Norge med Båhuslen er det *viti*-navnene (*vete, vetta, ve/d/de* etc.) som viser en konsekvent spredning langs kysten i eldre tid. Disse navn har fått utbredelse utenfor det norske området. I særdeleshet finner vi dem i det svenske Norrland. Slike varslingsystemer kan være tilfeldige i sin natur. Men for at de skal være effektive i krigstid må de gjennomføres konsekvent uten brudd i kjeden. Beskrivelser i Håkon den godes saga og Orkneyinga saga viser hvor galt det kunne gå dersom ikke ethvert ledd i kjeden av signalsteder var present. Vi vil mene at man når det gjelder dette systemet må regne med en mer eller mindre landsomfattende kongemakt som agerer helt ned på lokalplanet. Det vil altså igjen si tidlig nordisk middelalder.

Hva en mer presis datering av ordningen angår, tror vi det er fruktbart å knytte an til diskusjonen om *Huseby*-navnene. Vi tror at gjennomføringen av den sjømilitære *leidangen* i den danske historikeren Niels Lunds tapning kan være relevant rent kronologisk. Det vil si i den senere del av 1000-årene og begynnelsen av 1100-årene. Det er også i denne perioden vi har de eldste dokumentariske belegg for *herredet/häradet* og *hundaret*, omkring 1060 eller noe senere for Jarlabankes runeinnskrifter i Täby, Uppland, der *hundare* nevnes, og 1085 for Knut den helliges donasjon til S:t Laurentii domkirke i Lund når det gjelder *herredet*. I det senere dokumentet nevnes også termen *expedicio*, den alminnelig brukte latinske betegnelsen for *leidang*. En forfatter som har gjort et forsøk på å

kople *huseby*-institusjonen til den sjømilitære leidangen, er Mats G. Larsson (1987). Videre skal det gjøres oppmerksom på at akkurat denne sjømilitære ordningen som senere blir grunnlag for skattleggingen, bærer det samme navn i de tre nordiske land. De lokale inndelingene har vært benevnt *skibæn*, *skipreide* og *skeppslag*. I et europeisk perspektiv er forskjellene dialektale, slik som det meste har forblitt inn i vår egen tid.

Ovenstående betraktninger er ikke uproblematisk, og heller ikke uten kildekritiske konflikter. For eksempel har vi ikke nevnt muligheten for at vi i en del Huseby-navn kan ha å gjøre med oppkalling. Men vi mener ikke desto mindre at den rimeligste og enkleste forklaring på de standardiserte stedsnavnene er at en enhetlig nordisk organisasjon ble etablert i tidlig middelalder, og at denne har etterlatt de tydeligste sporene i Norge og Sverige.¹⁶

Samferdselens knutepunkter

Lokaliseringen av husebyene relateres av Steinnes gjennomgående til strategiske årsaker, til en viss grad behovet for beskyttelse mot fiender både til lands og til vanns. Det er fremdeles et rimelig utgangspunkt. Men det er stor forskjell på å se kartbildet og å gjøre studier i felt. En stor del av de norske husebyene har med sikkerhet en egnet plassering med tanke på samferdsel. Man kan også uten vansker se de fåtallige danske husebyenes beliggenhet ved Limfjorden, Lille Bælt og Roskilde fjord/Isefjord. Tanken på en maritim tilknytning har Gerhard Larsson og Mats G. Larsson utviklet i større detalj for Mellom-Sveriges del (Larsson 1986; Larsson 1987). Det gamle veinettet i området er inngående blitt rekonstruert av Gerhard Larsson (Larsson 1986), og de fleste husebyer viser ham direkte til omlastingsplasser mellom land og vann, altså til en lokal variant av overgangspunkter, *transit points*, mellom transportsoner (Westerdahl 1995).

Et argument for en annen og beslektet funksjon er sagaopplysningen om at Einar Tambaraskjelvar, som bodde på *Husby* i Skaun, lot skjære hærpil og sende i fire retninger (Heimskringla). Både enkelte landskapslover og Snorre bekrefter at husebyer har vært steder der bud om leidang eller alminnelig landevern gikk ut til mannskapene. Samlingen skulle skje ved skipet (Gulatingsloven 312) av «både tegn og trel». Denne samlingsplassen var det sted som skipreida hadde navn etter (Myhre 1985:50). Husebyen kunne ha vært den gård på hvis jord samlingsplassen fantes. Kongsjord skulle brukes til leidangsskipet dersom det ikke fantes andre muligheter (Gulatingsloven 305). Med andre ord foreslår Mats G. Larsson tre hovedfunksjoner for en «huseby» fra et militært ståsted:

- Oppbevaringsplass og hjemmehavn for leidangsskipet
- Samlingsplass for landevernet
- Utgangspunkt for bud om leidang og landevern

Det betyr att det i nærheten fantes naust, brygger, boder og oppbevaringsmuligheter for rigg, seil, årer, verktøy, eventuelt enkelte våpen og matforråd. Det burde også være bygninger som kunne gi overnattingsmuligheter i forbindelse med vedlikeholdsarbeider og før man gikk ombord, muligens også oppholdssteder for et større antall menn ved samling til landevern, samt beboelseshus og økonomibygninger for den som svarte for husebyen i den utstrekning han også bodde på stedet. Dessverre er det vanskelig å avgjøre så

spesifikke funksjoner for alle hus. En åpenbar mulighet ville jo være naust. En rekke av nausttuftene i Sør- og Vest-Norge ligger på gårder som var krongods i middelalderen. Oliver Grimms undersøkelse av nausttuftene på Vestlandet viser at det finnes nausttufter på halvparten av de 12 kjente lendmannsgårdene i Hordaland og Sogn og Fjordane (Grimm 2003, fig. D28). Noen entydig tilknytning til husebyer finnes imidlertid ikke. På Adelsø har nausttufter blitt påvist i nærheten av en kongsgård, men ikke på en huseby. Storgården nær Maglebrænde med det interessante stedsnavnet *Snekketofier* på Falster er et kongeleiv, men så langt er de naustene som navnet indikerer har vært på stedet, ikke påvist. Gerhard Larsson viser med hensyn til samferdselen til beliggenhet ved *Erikskatan*, den tradisjonelle legitimeringen av det svenske middelalderkongedømmet. Han beregner at 15-19 av de svenske lokalitetene befinner seg ved den. Disse husebyene kan ha fylt en provianteringsfunksjon for kongen og hans følge som et resultat av beliggenheten, også for tilførselen. Det virker sannsynlig at husebyene på lik linje med andre kongsgårder har sørget for underhold til kongen og hans menn.

Han tenker seg også at husebyene har kunnet fremme og beskytte handel og vareutveksling med de produkter som ble samlet på gården. Det er få – kanskje ingen – handelsplasser fra sen vikingtid eller tidlig middelalder som er påtruffet ved husebyer. Ved Huseby i Tjølling finnes visselig Kaupang, men navnet på gården var med stor sannsynlighet Skiringssal da byen ble anlagt omkring år 800 (Skre & Stylegar 2004). Med hensyn til denne antatte funksjonen skulle kjøpsteder ha etterfulgt husebyene. Ikke heller her finnes noe belegg å anføre, men interessante muligheter kan jo tenkes i tilfeller som f. eks. Husabø på Hundvåg – Stavanger. Muligens kan det ha eksistert en lett strukturell forbindelse, med overganger i stadier til et mer sentralisert utbytte.

Derimot finnes ingen indikasjoner på befestning eller noen forlegning av en fast militær styrke (Palme 1958). Det kan tyde på at en eventuelt politi-funksjon har vært nokså simpel. Man kan fra husebyen ha kunnet kontrollere de som beveget seg i landskapet. I denne betydningen finnes en tydelig føydal etterfølger. I 1200-årene opprettholdes den eventuelle funksjonen av lensborger, og fogder etterfølger i så fall husebymennene.

Ytterligere ett behov som husebyene kan ha fylt, er losji. Disse gårdene kan ha tjent som herberger og vern for andre reisende enn konge og kongsmenn. Nils Hallan har sett husebyen som en «gard som kan husa ferdafolk» (Hallan 1957:265). Det gjelder Trøndelag, der flere forfattere har pekt på at husebyene i senere tid er relativt mindre gårder enn de i øvrige deler av Skandinavia. Hva angår det enklere herbergevesenet nevnes et *sælohus* oppført av bonden Tore allerede på runesteinen fra Karberga i Funbo, Uppland (U 996), i midten av 1000-årene. Det var ifølge innskriften anlagt ved et sund, og kan ha hatt sammenheng med en ferjeforbindelse. Kanskje kan et slikt *sælohus* ha vært et av de *hus* som opprinnelig gav navn til en huseby? Kloster og prestegårder kunne i en senere tid ofte tjene som herberger for mer fornemme reisende. Kanskje kan det her være en sammenheng med geistlige institusjoners eiendomsrett til enkelte husebyer?

Skip kan ha blitt etterlatt for oppbevaring på husebyene, og hester kunne byttes, man kunne få båter, ferje og drahjelp ved et eid. Nettopp dette kunne være en undersøkelse verdt, ettersom tidligere tiders oppfatning av transportlandskapet gir så tydelige referanser i stedsnavn til *eid* og (båt-)drag (Westerdahl 1995; 2003a). I Mellom-Sverige finnes dessuten mange stedsnavn på *bor*, som viser til 'bæring,' trolig både av båter og last (Hesselman 1930/1935). Et eksempel på en huseby på et eid er Husby i *Byringe*, Rekarne,

Södermanland, der det opprinnelige navnet på hovedgården var *Bor* (Hellberg 1942).

Dessuten er det mulig at husebyen hadde en rolle når det gjaldt å få frem kongens bud, krigsbud og annet. Det var jo lensmannens senere funksjon, foruten den å ordne marker. Men det er kanskje ikke noe særtrekk ved husebyene. Björn Ambrosiani påpeker at både tingsted og markeds plass gjerne opptrer i forbindelse med de gamle kongsgårdene i Uppland, som Helgö, Birka/Adelsö, Fornsigstuna og Trosa. Sistnevnte lokalitet gir den eneste eventuelle sammenhengen med husebyer, en «dobbel-huseby» på begge sider av et vannløp, *Norra* og *Södra Husby* (Brink 2000a: 72). Forbindelsen mellom hundarets tingplass og husebyene virker derimot svak.

Tolkning

Danmark

Hvordan man kan tolke intensjonen bak fenomenet «husebyer» vises på en utmerket måte av Anders Andrén. Han har i sitt studium av Danmarks middelalderbyer påpekt den avgjørende overgangen til et nytt, middelaldersk eksploateringsmønster, som hvilte på overhøyhets- eller regalretten (Andrén 1985:73ff.). Vikingtidens fyrster baserte sin økonomiske makt på egne og nære alliertes jordegods. I krig ledet kongen den eksterne tilegnelsen i ledtog med stormennene. Det inntjente plyndringsgodset var nødvendig for makt, kontroll og gaver som kunne inngå i det kontinuerlige alliansevesenet med stormennene.

I middelalderen ser vi et nytt system. Den interne tilegnelsen i form av skatter blir systematisert og får langt større betydning enn tidligere. Men skattene kan bare utskrives i eksepsjonelle situasjoner. I brytningstiden mellom vikingtid og tidlig middelalder hviler kongemaktens økonomi på det jordegodset kongen disponerer. I kong Valdemars jordebok oppregnes krongodset, det vil si det som vi antar tilsvarer husebyene, under betegnelsen *kongeleiv* (*bona regalia*). Dette godset er i hovedsak samlet i Øst-Danmark – Skåne, Sjælland, Møn og Falster. Derimot er kongens private jordegods, slektsgodset av gammelt “fint” merke, med den da nye termen kalt *patrimonium*, konsentrert til Vest-Danmark, på Jylland og på Fyn. Kongen er dog ikke dårlige godseier enn at han har strøgods her og der også ellers i riket. Og det er tvilsomt om kongemakten var interessert i å opprettholde noe skille mellom *patrimonium* og *bona regalia*.¹⁷ Det er også tvilsomt om det faktisk var kjent hva slags opprinnelse de ulike delene av godset hadde. I et brev utstedt av Valdemar Sejr i 1233 brukes ordet *huseby* som betegnelse på landsbyer tilhørende konge eller biskop.¹⁸

Innenfor det tysk-romerske riket ble *patrimonium* kalt *Hausgut* og ble utlagt som “ad regnum not pertinens», altså det som ikke tilhører riket. De to kategorier av krongods var rettslig skilte allerede i 1020 under Henrik II. I 1065 ble det under Henrik IV talt om *proprie hereditates* (eget arvegods) respektive *res ad regnum fiscum pertinens* (Lexikon des Mittelalters). For den senere kategorien brukes også termen *bona regalia* (Andrén 1983, Brink 2000a).¹⁹

Men forskjellen mellom de østlige og de vestlige landslutene i det danske riket er dog slående. Andrén peker også på de danske husebyene, som merkelig nok er konsentrert til Vest-Danmark, særlig Jylland og distriktene nærmest Jelling, det vil si i nærheten av *patrimoniumgodsets* hoveddel. (Fig. 6). Enkelte husebyer ligger i de områdene på Jylland der

det finnes et kongelev pr. herred, i den nordligste og den sydligste delen av halvøya – altså lengst vekk fra det formodede senteret i Jelling. Det ser ut til å være en sammenheng mellom husebyene og sysselinndelingen på Jylland. Kron-godset i de østlige delene av riket har en annen struktur. Det kan være at betydningen av huseby-fenomenet i Danmark er at nettopp de av alle kongsgårder har kontrollert et område som tilsvarer større administrative nivåer, som sysler, eventuelt alt på det tidspunktet delt inn i herreder.

En tenkelig hypotese å undersøke er om *Huseby*-lokaliteter kan ha hatt en tilsvarende betydning på andre hold, altså at de i så fall har blitt etablert for å kunne utøve kontroll over et visst landområde, stort eller lite. Området kunne muligens presiseres til å være en opprinnelig administrativ enhet og kanskje også tingkrets, som da var ment å skulle stå for den juridiske maktutøvingen, foruten en del senere tilkomne kollektive prestasjoner. Også andre muligheter kan tenkes. Men verken sogn, herred, syssel eller skipreide peker seg entydig ut i så måte, og det er dessuten utelukkende i de landskap som er best forsynt med Huseby-navn (Uppland, Østfold, Trøndelag), at

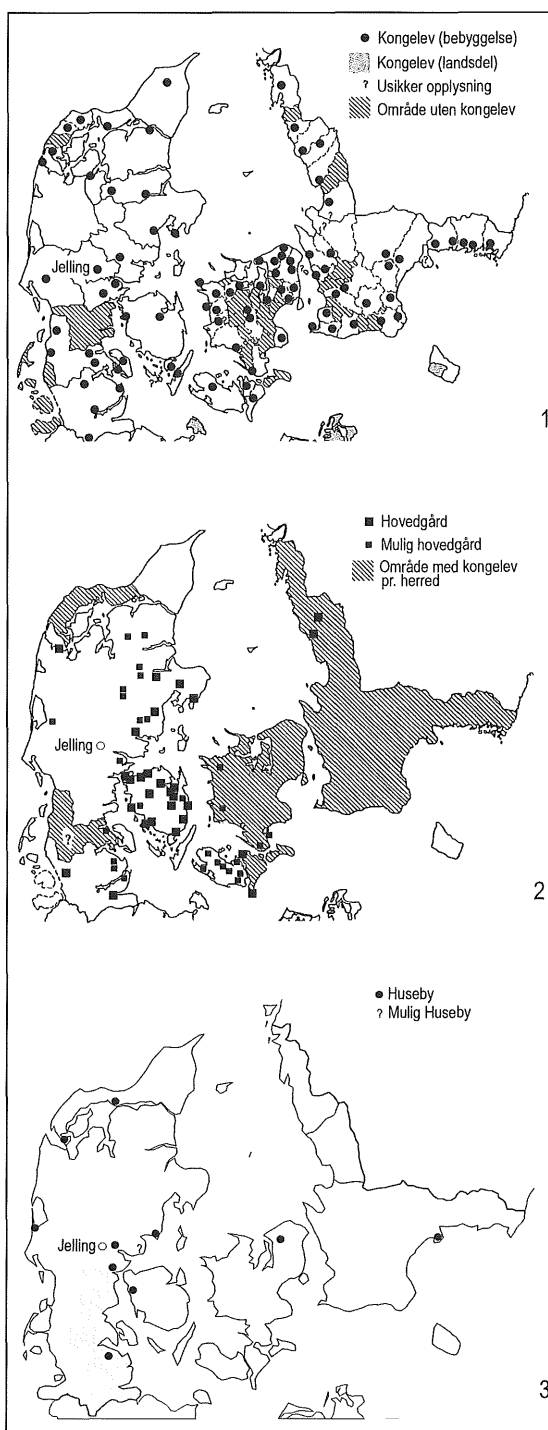

Fig. 6. Kongelev (1), patrimonium (2) og huseby-bebyggelser i Danmark (3). 1 og 2 modifisert etter Andrén 1983.

det er meningsfylt å gå så konkret til verks.

Har betegnelsen hus/e/by sin opprinnelse i Danmark? Det er bemerkelsesverdig at mens huseby-bebyggelsene både i Sverige og Norge samler seg i landskap som man antar *ikke* var det primære utgangspunkt for de respektive rikssamlinger (gitt et vestlandsk utgangspunkt i Norges tilfelle, og et västgötsk i Sveriges, jf. Lindkvist 1990, Krag 1991, P. Sawyer 1991; 1993), så er det motsatte tilfellet i Danmark. Det er rimelig å foreslå at de danske husebyenes konsentrasjon nettopp til Jylland og Jelling, altså til det som menes å være selve arnestedet for Harald Gormsson og hans etterfølgeres rikssamling, indikerer at det er i denne delen av Skandinavia at betegnelsen har oppstått – enten den nå har endret denotasjon før den ble spredt til det øvrige Norden, eller den faktisk viser oss et system av kongsgårder som på et nokså tidlig tidspunkt har vært etablert på hele eller deler av Jylland av en tidlig dansk/jysk kongemakt. Storskala byggeprosjekter som Danevirke (én av flere byggefaser dendrodatert til 737) og Kanhave-kanalen (726) synes å vise at et kraftfullt overregionalt herredømme er etablert nettopp her tidligere enn i Norden forøvrig (Hedeager 1992, Roesdahl 1999).²⁰ André (1983) daterer de danske husebyene til slutten av 900-årene, på bakgrunn av forekomsten av runesteiner i etter-Jellingstil. Dateringsforslaget har møtt kritikk (Petersson 2000:55).²¹

Et annet, men mindre sannsynlig scenario, er at huseby-ordningen ble innført til Danmark utenfra. Dersom Tyskland utelukkes, noe som er rimelig med tanke på den rent nordiske termen 'huseby', må det i så fall være tale om en skandinavisk inspirasjon. Den gåtefulle opplysningen om den svenske Eriks (Segersäll) innehav av den danske tronen i slutten av 900-årene kan knapt komme på tale. Da gjenstår bare Magnus Olavsson den godes tid på 1040-tallet. Slik kan et norsk husebyprogram ha gitt opphav til det danske, som et nivå som er lagt ovenpå de egentlige kongelever. Vi vil imidlertid understreke at vi finner et dansk utgangspunkt for systemet langt rimeligere.

Om husebyene i Øst-Danmark så tilhører Harald Blåtanns («han som vant seg alt Danmark») tid eller må tilskrives en senere tid, er et ikke uvesentlig spørsmål. Det er neppe noe til hinder for å anta en slik tidlig datering. Men trolig er det mer sannsynlig at en slik ordning først kan ha blitt landsdekkende gjennom en direkte til kongemakten knyttet literat gruppe av klerker innenfor en i landet konsolidert kirke. Et slikt samfunn har vi under enhver omstendighet tidligst å gjøre med i 1000-årene.

Det er lite sannsynlig at prosessen i de øvrige skandinaviske rikene har vært vesensforskjellig fra forholdene i Nordens mektigste statsdannelse. Det er i Danmark vi må anta at impulser til innovasjoner innenfor det administrative området først slo gjennom. Dette generelle forholdet behøver ingenlunde å bety at de øvrige rikene var mye senere ute. Forandringen kan i praksis tenkes å ha foregått i løpet av et par korte generasjoner, i regi av mektige konger.

Norge

Konsensus (?) i Norge synes i dag å være at det finner sted en rikssamling under den legendariske Harald Hårfagre omkring år 900 (Krag 1995). Det scenariet vi har skissert tidligere i artikkelen, med Viken og Trøndelag spekket med konfiskerte husebyer, passer bare så altfor godt til de nye forskningsresultatene som betoner Haralds erobringsspross fra Vestlandet østover og nordover. Men noen Harald kan dog ikke ses.²²

Trolig er fenomenet en del yngre enn Haralds rikssamling, hvor stor del av det senere

Norge den nå enn har omfattet (Stylegar 2001). Alternativt kunne man tenke seg at prosessen i Norge av en eller annen anledning har utgått fra Danmark. Et mulig alternativt scenario kunne være at tyngdepunktet på østsiden av Oslofjorden er et aspekt ved den leidangsordningen som kan ha blitt etablert her da området sorterte under danske konger (Bull 1920, Norseng 2003). Som vi skal se, finnes det i det minste visse indikasjoner på at husebyene i Mälardalskapene har vært knyttet til den sjømilitære ledingen (Larsson 1987).²³ Men den siste danske konge som kunne ha gjennomført dette er Knud den store, og tidspunktet må da ligge før 1030. Det virker i så fall som en vel kort tidsperiode. Dessuten kan det være vanskelig å passe et slikt hendelsesforløp inn i den fortsatte interne norske utviklingen.

Det mest slående er her den temmelig konsekvente inndelingen i en meget spredt forekomst av husebyer på Vestlandet og konsentrasjoner i Trøndelag og i Viken. Utgangen på den maktkamp vi ser i kongesagaene er i ekstrem grad avhengig av samferdselsens vilkår. Det man ønsket å få kontroll over, var «Nordveien», leden langs kysten. Med de fargerike sagaskildringene i minnet ser man for seg flere konger jage sine opponenter fra Bergen nordover mot Trondheim og sørover/østover mot Viken til sjøs. Er kongen i Viken, kan han ta veien over land mot Trondheim, ellers er det mest sjøveien som gjelder. Men sjøsettingen av skip og mønstring av menn og selve reisen kan ta lang tid, lang nok til at opprørerne rekker å ta kontrollen over en annen by, slik at kongens tilhengere der mister livet eller tvinges på flukt. Selv den hurtige sjøveien kan bli til et hinder. Man kan ligge innblåst i havner langs Sørlandskysten. Og motstanderne kan nå å slippe unna og innta Bergen eller et annet sentralt sted i mellomtiden. Kongens lemmenn må ha sittet på husebyene i Trøndelag og på Østlandet for om mulig å hindre at de regionale opprørerne ble for sterke. Tilsvarende forhold er ikke kjent fra Sverige eller Danmark, men vi må regne med at rikssamlingskampene også der har hatt et regionalt aspekt.

For så vidt minner fordelingen sterkt om Sverige når det gjelder husebyenes konsentrasjoner, og om Danmark med hensyn til oppdelingen i patrimonium og kongelev. Riktignok lar det seg ikke gjøre gjennom dokumentariske kilder å påvise et slikt skille i Norge.²⁴ Men etter den islandske sagatradisjonen fantes de opprinnelige (dvs. Harald Hårfages) kongsgårder på Vestlandet: *Alrekstaðir* (nå Årstad ved Bergen), *Avaldsnes*, *Fitjar*, *Utstein*, *Sæheim* (Sem i Alversund). Ingen kalles imidlertid *huseby*. Rent historisk tilhører de for øvrig legendenes verden.

En interessant *Huseby* er den som tilsynelatende ligger isolert på Agderkysten, og i så måte kan sammenlignes med *Husaby* i Västergötland. Den ligger på Lista, i den vestligste av landskapets tre deler i eldre tid. (Fig. 7). Vi siterer fra Steinnes (1955:22): «Huseby, Lista 2. Langt aust på Lista, 3 km sørvest frå Farsund. Gamalt krongods. Her stod i mellomalderen eit av dei 14 kongelege kapella, her budde i 1316 kongens systemann, her budde i seinare tid futane i Lista len, og her vart det haldi lagting (Dipl. Norv. I, nr 113 (jfr Norske Gaardnavne IX, s 204), II, nr 1108, III, nr 656, V, nr 1013, VI, nr 682, VII, nr 546, 560, IX, nr 233, XII, nr 676, XV, nr 121, XIX, nr 496, 512. Jfr Hist. Tidskr. XXXVI, s. 360.»

Det var til dette kystområdet, mellom Hundvåg ved Stavanger og Tromøy ved Arendal, at Steinnes (1952) la sitt hypotetiske småkongedømme, «utskyldsricket». Trolig er den tanken uaktuell i dag. Gjerløw (1988, 1990) har konstatert at selve utskylden er en kirkelig avgift, og under ingen omstendighet er av så høy alder som Steinnes tenkte seg. En arkeologisk analyse viser ikke noe enhetlig bilde og ikke heller noen spesielle østlige til-

knytninger for de 81 «utskyldsgårdene» (Larsen 1978). Steinnes antok som kjent at forbildene for «utskylden» skulle ha kommet fra Sverige, på samme måte som han tenkte seg at «husebyskipnaden» i sin opprinnelse var et svensk system. De husebyer som ligger nærmest Huseby på Lista, finnes i Egersund (Husabø) og på Hundvåg (Husabø). En kongsgård av gammelt merke, men uten *Huseby*-navn, har vi på Tromøy ved Arendal, der Egils saga forteller om en kongelig årmann på Harald Hårfagres tid.²⁵

Huseby på Lista er en del av det som må oppfattes som et omfattende og trolig opprinnelig sammenhengende kompleks. Nabogården *Lunde* kan oppvise et av de mest monumentale og funnrike gravfeltene fra eldre jernalder på Sørvestlandet, med prominente praktfunn først og fremst fra yngre romertid og folkevandringstid. Navnet *Lunde* kan i dette konkrete miljøet tyde på kultisk funksjon. En gang i tidlig middelalder synes en markert deling å ha funnet sted mellom Huseby og *Lunde*. Som et talende vitnesbyrd står fremdeles en grensestein med runeinnskrift i gårdsgrensen. Den kan trolig dateres til begynnelsen av 1100-årene. På dette tidspunktet har altså et større kompleks blitt splittet opp i minst to deler, hvorav en i dag bærer navnet Huseby. Det kan derfor være at betegnelsen *Huseby* oppstod nettopp da. Det er mulig å betrakte dette som en mulig tolkning av hendelsesforløpet da flere husebyer ble etablert (Stylegar 2001:29ff.). Til et slikt lokalt storgods på Øst-Lista skal i så fall regnes ikke bare Huseby og *Lunde*, men også Hauge og Torp. Slike komplekser kjennes også fra bl.a. det angelsaksiske England (Fleming 2003), og det er ikke urimelig å trekke sammenligninger med de vikingtids stormanns-

Fig. 7. Huseby på Lista i Vest-Agder har en monumental beliggenhet på toppen av en morenerygg like vest for Farsund by. Det heter seg om Huseby at gården kan sees både fra Lindesnes i øst og leden utenfor Jæren i vest. Det er felles for mange husebyer at de har en kommunikativ plassering, ikke sjelden ved overgangspunkter i transportlandskapet. Foto: Linn Knudsen.

gårder som C. A. Christensen behandler i flere arbeider (1982; 1990). I flere tilfeller kan navnet på det udelte gårdskomplekset rekonstrueres, men i dette tilfellet må man gi tapt – om det da ikke var Hauge, trolig en oppkalling etter den mektige bronsealdergravhau- gen Sverreshaug, som foruten å være gårdsnavn i middelalderen og senere, også var nav- net på det mantallet (en underinndeling av skipreidene/tinglagene i denne delen av lan- det) som blant annet denne kretsen av gårder inngikk i.

Kanskje runesteinen også ble et uttrykk for et symbolsk skille mellom fortid og nåtid? Det finnes flere symbolske innslag. På kongsgården Huseby lå i middelalderen på det høyeste punktet ved tunet en sterkt eksponert kirke, *ecclesia s:t laurentii de lista*. Det var et av de 14 konglige kapellene i Norge, der kongen selv hadde patronatsretten. Denne til- knytningen til konge og kirke som forbilde og utgangspunkt kan ha vært betydningsfull på flere vis. Det fantes likeledes en Lavranskirke som også den var et av de kongelige kapellene, på Husabø i Egersund. Situasjonen synes å gjenfinnes på flere husebyer i Sve- rige, selv om det der vanligvis dreier seg om ordinære sognekirker (Wijkander 1983).

Huseby på Lista lå dessuten sjeldent godt til for å kontrollere ferdselen langs kystle- den. En del interessante detaljer fremgår i et arbeid av Peder Holmesland (1933). Den alternative leden over båtdraget på Listeid kunde også kontrolleres, liksom det omfat- tende fjordsystemet på innsiden (nordsiden) av Lista. Husebys indre havn var ved *Lun- devågen*. I lengre avstand lå uthavnene Eikvåg og Loshavn, som likeledes hørte under Huseby. I synsavstand fra Huseby lå videre i den ytre, åpne skjærgården den vesle hol- men *Hummerdys*, som opptrer som *Unnardys* i Sverres saga. Her lå kong Magnus Erlingsson med sin flåte i mai 1184 på vei til slaget ved Fimreite i Sogn, der han skulle komme til å tape både kampen, riket og sitt eget liv. Sagaopplysningen er et signal om Huseby strategiske betydning. Kanskje var Huseby på Lista en av de første og viktigste husebyene i Norge? Kanskje er den å betrakte som et «etappemål» for en i utgangspunk- tet vestnorsk kongemakt på fremmarsj østover?

Denne kontaktflaten mellom land- og vannveier er typisk også for mange andre hus- ebyer i Norge. På Sørvestlandet gjelder det i like stor grad Husabø i Egersund og Husabø på Hundvåg, der forbindelsen til gode havner på en ellers utsatt kyststrekning synes åpen- bar. Den «ukekte» Husabø-gården på Ådnøya i Sandnes (Rogaland) kan, dersom den er gammel, ha spilt en rolle med hensyn til kontroll med trafikken mellom de indre deler av Agder/Setesdal og Jæren/Ryfylke, med en beliggenhet som muliggjør kontroll med så å si alle de sentrale ferdselsveier til lands mellom disse landskapene. I den østlige lands- delen er forholdet like tydelig når det gjelder blant annet Huseby i Eidsberg (beliggende ved Glomma på det stedet der de reisende mellom Østfold og Opplandene tradisjonelt gikk i land og over «eidet» til den sydlige bredden av Øyeren), Huseby i Lier og Huseby- gårdene i Skedsmo og Sørum. Det samme er påpekt når det gjelder husebyene i Mälär- dalen (Larsson 1987).

Det synes rimeligst å anta at systemet er jevn gammelt med det i Sverige. Kanskje kan man tenke seg at Olof Skötkonungs strid med Olav Haraldsson har gitt inspirasjonen? Mens Olof i Uppland med utgangspunkt i Sigtuna kan ha etablert de første konfiskerte Uppsala öd i landskapet og muligens kalt dem husebyar etter dansk mønster og/eller sin egen opprinnelige setegård i Västergötland, så pågikk kampen om Marker og i en viss utstrekning også Båhuslen for fullt. Steinnes påpeker det interessante faktum at vi har husebyar i to landskap som sannsynligvis hørte til Västergötland i tidlig middelalder,

nemlig Dalsland og Värmland. I Dalslands tilfelle er det uomtvistelig. Det gjelder *Huseby* i Torps sn., Valbo härad, Dalsland og *Husby* i Sunne sn. i Fryksdals härad, Värmland. Dessuten finnes *Huseby* i Morlanda sn. på Orust i Båhuslen. I denne tidsammenhengen kunne det tenkes å være anledning for Olav til å kalle opp sine nye erobringer etter disse omstridte grensegodsene.²⁶

Sverige

De enheter som husebyene «kontrollerer» i Uppland, er mindre enn på mange andre hold. I blant dreier det seg om flere husebyer pr. hundare, tilsvarende et herred. Derimot finnes det aldri mer enn én huseby i hvert kirkesogn. De ligger tett, tettere enn i noe annet landskap – foruten Trøndelag og deler av Viken, der et lignende mønster viser seg. Västergötland har derimot, som vist tidligere, en inndeling i større enheter, muligens av dansk type, i ni *bo*.²⁷ Disse boenes sentralbebyggelser svarer til kongelev og er altså en del av Uppsala öd, det svenske krongodset. Derimot har man der bara én eneste, men prominent *Husaby*, om man ikke da skal ta med den kryptiske og påfallende ubetydelige *Husby* i Forsby sn.²⁸

Én årsak til at Västergötland har så få husebyer, og kanskje også til at andre nåværende svenske landskap har færre enn Uppland, må vi tro er at det her har vært lettere enn i Øst-Sverige å oppnå kongelig kontroll og lojalitet. Det västgötske motstykket til husebyene er de kongsgårder som angis i boenes navn. Eventuelt kan de kalles *bogårdar*. Skatte- eller veitslesystemet hadde formodentlig på et nokså tidlig tidspunkt blitt etablert ved disse *bogårdar*. Den eneste (?) bebyggelsen som i Västergötland bar navnet *Husaby*, var også det stedet der den tidligste kongelige donasjon til kirken omtales. Det skal ha skjedd i Olof Skötkonungs tid (kongerekken fra ca. 1325 hos Lindquist 1941). Samtidig vet vi at kongen var på gjesting i området (Lundberg 2000, Quist 2004). Det heter seg i den eldre Västgötalagens kongeliste at Olof lot seg døpe i St:a Britas kilde i Husaby.

Det er en rimelig antagelse at Västergötland var et landskap der jorden ikke bare var beredt for effektiv økonomisk produksjon, men der forholdene også lå til rette for andre innovasjoner fra Europa. Västergötland ble tidlig kristnet, betydelig tidligere enn den legendariske dåpen i Husaby. Landskapet lå nær Danmark og kontinentet, men hadde dessuten tette forbindelser med Norge. I språk, stedsnavn og arkeologisk gjenstandsmateriale viser landskapet seg alt i eldre jernalder som en del av en «kulturkrets» knyttet til Skagerrak/Kattegat-området.

Olofs fremste motstandere synes å ha hørt hjemme i Uppland. Der ble hans brohode, Sigtuna, etablert (Sawyer 1994). Sigtuna var neppe utelukkende en klerikal utpost, men også sentrum for Olofs støttespillere i Uppland og et sentrum for maktutøvelsen. Motstanden mot den sterke kongemakten blir ikke knekket av husebyene. Fremdeles i begynnelsen av 1200-årene utgjør «folkungene», med forankring i Uppland, en formidabel maktfaktor i Sverige. Det er dermed en viss sannsynlighet for at Husaby i Västergötland var den opprinnelige navngiveren til de upplandske husebyene og dermed til «systemet». At inspirasjonen i siste instans tør ha kommet fra Danmark, er nevnt tidligere.

Östergötland inntar her en mellomposisjon, med både et antall husebyar og en inndeling i *bo*, av samme type som i nabolandskapet i vest, men med et noe mindre (seks) antall enheter (Schück 1914). Det er fristende å her se en påvirkning fra leidangen, i så

fall fra et annet nivå, i tilslutning til Mats G. Larssons idéer (1987). Leidangen fantes jo ikke i Västergötland. Sentralplassene i hvert bo er mindre kjente enn i Västergötland.²⁹

De opprinnelige bebyggelsene

Vi har nevnt *Husar*-gårdene tidligere. Det finnes også tidligere forløpere som sentrale bosetninger i *Tuna*-bebyggelsene, først og fremst i Upp-Sverige, men noen også i Norge – som *Tune* i Østfold, men i større antall kun på indre deler av Østlandet (Holmberg 1969, Stylegar 2003b). Det finnes ikke mindre enn drøyt 40 slike navn, hvorav 15 sognenavn, bare i Uppland. Med hensyn til *Tuna*-bebyggelser er konsentrasjonen i dette landskapet enda tydeligere enn hva husebyene angår. Gruppen må som helhet betraktet regnes for å være eldre enn *Huseby*-navnene (Ambrosiani 1964). Standardiseringen av navnet har trolig en annen bakgrunn enn husebyene. Dessverre gir ikke Karl-Axel Holmbergs undersøkelse av navnetypen noe klart svar, annet enn at *Tuna*-navnene eventuelt skulle skyldes oppkalling etter keltiske *dunum*-navn, hvilket fremstår som meget søkt (Holmberg 1969). Flertallsformen kan tenkes å skyldes at det dreier seg om bebyggelseskompleks heller enn enkeltgårder. Etter vår oppfatning er det rimelig at det plurale *Tuna*, enkelt tydet '(gårds-)tunene', betegner en landsby eller storgård med flere bruksenheter, *Landsbyen* eller *Gården par préférence*.

Birgit Arrhenius (2000:100) regner med at *Tuna* i Vendel tilhører tiden omkring 500, noe som ikke er urimelig når det gjelder en del andre mellom-svenske *Tuna*-lokaliteter heller. Trolig kan denne dateringen finne støtte også av filologisk analyse. For *Tune* i Østfolds del, er det meget som peker mot yngre romertid og folkevandringstid (Stylegar 2003b).

Det synes å være kildegrunnlag for å oppfatte *Tuna*-bebyggelsene, og i den grad de er vesentlig eldre enn husebyene også *Husar*-gårdene, som støttepunkter i regionale herredømmer forut for den egentlige rikssamlingstiden, helst i form av multifunksjonelle sentralplasser med funksjoner knyttet opp til en ambulerende maktutøvelse. (Fig. 8). *Tuna*- (*Tunir*-)navnene i det indre Østlandsområdet kan således tenkes å gjenspeile et tidlig regionalt herredømme på Opplandene.³⁰

Husebyene er en parallell organisasjon til andre kongsgårder. Det burde bety at de i sin opprinnelse eller i sin funksjon har vært konkrete svar på konkrete utfordringer. Med det menes etableringen av Uppsala öd og kongelev. Denne situasjonen kan naturligvis variere i ulike tolkninger, men det virker igjen tydelig at vi befinner oss i overgangstiden mellom forhistorisk og historisk tid. Den tolkningen vi går ut fra her knytter an til sentralmaktens etablering på lokalt og regionalt plan. Videre har det appellativistiske «huseby» tydeligvis erstattet andre, eldre og lokale navn. Disse har i noen tilfelle betegnet samme gård eller lokalitet som husebyen, men kan også ha hatt en videre denotasjon, helst på et større godskompleks med en navngivende bebyggelse i sentrum. (Fig. 9).

Alternative tolkninger har vært hevdet: «Det finns betydligt mer som tyder på det motsatta förloppet – att husabyen ursprungligen varit en större primärenhet, varifrån sekundärt nya byar avskiljts», skriver Björn Ambrosiani (1985b) om *Husby*-Markim i Uppland. Og husebyen kan ha hatt satellitter: «Vi måste även, menar jag, röra oss bort från bilden av kronogodset som en plats eller en gård i landskapet – exempelvis låg husabyen vid *Husby-Glanshammar* utanför Örebro antagligen lika mycket vid det här närbelägna *Rinkaby* som

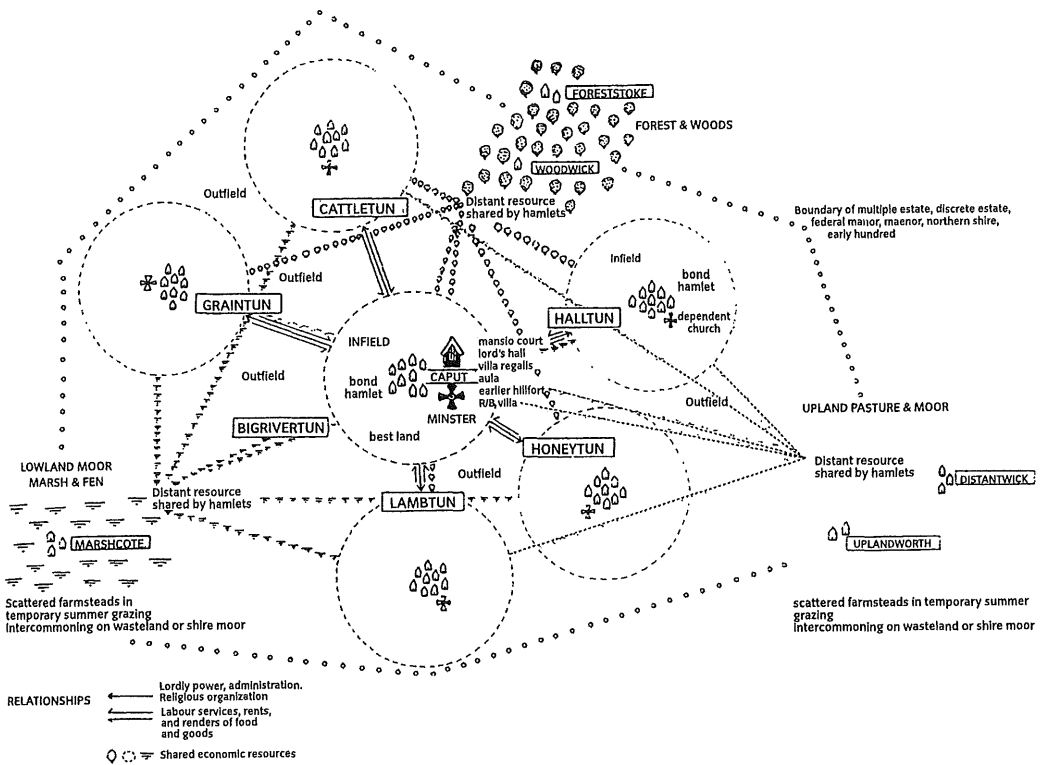

Fig. 8. Modell for angel-saksisk multiple estate. Mange av de nordiske husebyene må antas å ha en forhistorie som hovedgårder i tilsvarende godskomplekser i yngre jernalder. Etter Aston 1985.

vid den nutida fastigheten Husby» (Theliander 2000: 176). Det er ikke innlysende at Rinkeby hører til en sentralbebyggelse nettopp ved navn Husby, men Thelianders poeng er vel verdt å ta med seg. Viktig er likeledes Johan Bergs påminnelse om at sentra i store godsdannelser ikke nødvendigvis er markert gjennom monumentale fornminner eller ved stedsnavn av de typer vi ofte forventer. Eksemplene hans er delvis fra middelalderen, men poenget har trolig relevans også for forholdene i jernalderen (Berg 2000).

Stedsnavnet *husaby* er et funksjonsnavn som tyder på kongelig forvaltning, dersom vi skal dømme etter Huseby-lokalitetenes stilling som kongsgårder i middelalderen. Men de gårder eller gårdskompleks som senere kom til å kalles husebyer har en lang historie. Det er sannsynlig at mange, kanskje de aller fleste, kan påvises arkeologisk å ha vært storgårder langt før sen vikingtid/tidlig middelalder. Noen er alt pr. i dag kjent som det, og har blitt summarisk nevnt tidligere. Spørsmålet er hvordan *by* i Huseby egentlig er å forstå? Vi har tatt for gitt at det faktisk betegner en *gård* i overensstemmelse med eldre språkbruk. Men på denne tiden eksisterer unektelig også landsbyer. Kan det kanskje være en forbindelse med etablering av en særskilt huseby-gård i en større landsby under omorganisering?

Vår hypotese er at vi i flere av de tilfellene der husebyer har blitt anlagt på eldre storgårder eller lokale gods-kompleks, skal regne med at det har funnet sted en oppdeling og oppsplitting av godset. Idéen kommer blant annet fra Huseby på Lista, men kan vises

også i flere tilfelle (Stylegar 2001; 2003a). Forklaringen er maktpolitisk og strategisk, men også økonomisk. Kongemakten har delt opp konfiskerte gods på en slik måte at husebyen som kongsgård har inntatt den kanskje viktigste plassen, mens de øvrige delene har blitt selvstendige gårder. Denne hypotese ligger nær de tolkningene som har blitt fremført av blant andre C. A. Christensen for Danmarks vedkommende om oppsplitting av vikingtidens stormannsgårder i sen vikingtid og tidlig middelalder, iblant i ganske små enheter (f.eks. *torp*-navn) (Christensen 1983, 1990, Lund 1993, Callmer 2001). Paralleller til denne prosessen finnes likeledes på angelsaksisk område (Fleming 2003).

Den strikte geometrien i den sørvestnorske gårdsgrensestrukturen (Hovstad 1980) tyder på at oppdelingen skjer relativt sent, og at den foregår mer eller mindre som et engangsforetak (Rønneseth 2001). Dette er også i tråd med nyere bosetningshistoriske undersøkelser fra Agder, der det viser seg at gårder med antatt sene delingsnavn grupperer seg i områder der det arkeologiske materialet sladrer om stormannsseter i vikingtid (Låg 1999; Stylegar 2000). Dette forholdet – der lokale storenheter ser ut til å splittes opp en gang i vikingtid/middelalder og i dag kan gjenfinnes som rike arkeologiske funnmiljøer, ofte med en konsentrasjon av relativt unge bosetningsnavn (*-bø*, *-hus*, *-jord* osv.) – ser ut til å opptre langs store deler av norskekysten, ikke bare i Sørvest-Norge. Ofte er det gårder nettopp innenfor slike storenheter som blir kirkested i middelalderen.

Alternativt kan gården som nå blir kongsgård og kalles Huseby ha inngått i et spredt gods, som vi har små muligheter til å påvise arkeologisk. Kan hende kan det gjøres gjennom feltundersøkelser basert på Brinks inngående studier av «administrative sentralplasser» (eller *nodal places*; Hellberg 1975; 1979, Brink 1999). De enkelte gårder i slike kompleks skulle man kunne skille ut i de funksjonsnavn som omgir disse hovedgårdene, med eller uten *Tuna-*, *Husar-* eller *Huseby*-navn. Noen eksempel er *Smedby*, *Tegneby*, *Karleby* og *Rinkeby*. Navnetypene ser i hovedsak ut til å være knyttet til svensk område, men på det norske Østlandet finnes flere av typene representert (Stylegar 2003b). Men inntrykket er nok at funksjonsnavnene tilhører eldre storgårder, «mångmannagårdar» (Arrhenius 2000), enn husebyene. Således har det nylig blitt foreslått at to konsentrasjoner i Østfold av slike appellativistiske *-by*-navn kan knyttes til to forskjellige yngre jernalders sentra i denne regionen – ett omkring Tune i ytre Østfold og ett omkring Huseby i Eidsberg i det indre (Stylegar 2003b). Har funksjonene som kommer til uttrykk i disse spesielle navnetypene – «de mange menn» i form av (våpen-)smeden, karlen, tegnen og rinken – flyttet sammen i de mange (tømmer-)husene på en huseby? I et videre perspektiv vil det være nødvendig å følge utviklingen av hovedgårder i middelalder med deres relasjoner til kirke og landsby/gård (Andersson & Anglert 1989).

Gerhard Larsson forsøker å begrunne sin tidlige datering av husebyene med et retorisk spørsmål: «Är det inte sannolikare att centralmakten medvetet grundade sina stödjepunkter i strategiska lägen under en period som kännetecknas av expansion, nyodling och strukturell förnyelse än att systemet sekundärt lades över 1100-talets mera statiska kulturbygder?» (Larsson 1986). Han må ha misforstått situasjonen. Den tidlige middelalders «kulturbygder» var virkelig ikke statiske. De var utsatt for en dramatisk som både innebar kongelig maktpolitikk og en økonomisk omstrukturering på grunnplanet. På samme måte som i yngre romertid og folkevandringstid ledet den dessuten til en styrt kolonisering i skog og allmenninger.

Oppsummerende betraktninger

Husebyenes datering og opprinnelse i Norden har vært omdiskutert. Med unntak for et lite antall lokaliteters vedkommende, synes det å være enighet om at de tidlig har tilhørt krongodset i de respektive riker. Men hvor tidlig? Vi har pekt på at en del av de bebyggelsene som bærer navnet «Huseby» må være eldre, men også at den standardiserte benevnningen tyder på en hovedsakelig datering til sen vikingtid/tidlig middelalder. Bakgrunnen er en bevisst intensjon av både politisk og økonomisk art. Senere oppkalling etter et eller flere opprinnelige navn er tenkelig, og også sannsynlig. Intensjonene bak selve navngivingen er ikke helt klare. Men funksjonen har likevel hele tiden vært kjent og rimeligvis i hovedsak den samme i hele området.

Fordelingen av Huseby-gårdene tyder på en lignende prosess over store deler av Skandinavia. I løpet av rikssamlingen har energiske konger til sine slektsgods lagt storgods som av ulike årsaker har blitt konfiskert fra beseirede motstandere i ulike deler av landet. Disse har da eller på et senere tidspunkt blitt gitt navnet *Husaby*, *Huseby*, *Hoseby*, *Husabø* etc. til fvn. *Húsab?r*. De beslaglagte storgodsene kan i mange tilfelle ha blitt splittet opp, blant annet i den hensikt å forebygge en ny maktkonsentrasjon som kunne utfordre kongemakten. En del av storgodset har da fått navnet *Huseby*.³¹ Andre deler har fått beholde sine gamle navn. Selvsagt finnes det mange andre storgods og storgårder som har fortsatt å eksistere under sine gamle navn, av og til helt inn i vår egen tid. Men også flertallet av disse har blitt oppdelt i tidlig middelalder.

I Sverige og Norge viser det seg, tvert imot det man kanskje kunne forvente, at de fleste husebyer ligger i de landsdeler som senest ble lagt inn under rikskongedømmet. Disse er dermed de yngste innenfor navnesjiktet. Det må innebære at husebyenes spredning er nok et belegg for at rikssamlingen i begge tilfeller i prinsippet har foregått med utgangspunkt i et kjerneområde i vest. Et vestlig utgangspunkt har vi også å gjøre med i tilfellet Danmark. I Danmark er imidlertid husebyene konsentrert til den delen av riket (Jelling) som var utgangspunktet for rikssamlingen – altså det stikk motsatte forhold av nabolandene i nord. Det betyr trolig at «huseby-skipnaden» i utgangspunktet var en (tidlig) regional ordning på Jylland, kanskje knyttet til en ambulerende kongemakt med sentrum i Jelling, og at den derfra har blitt spredt til det øvrige Norden.

Interessant er det at ryttergravene fra vikingtid i Danmark (som i stor utstrekning tilhører det 10. århundre) ikke finnes innenfor kjerneområdet i den østlige del av Midt-Jylland, mens det er mange av dem i det øvrige Vest-Danmark, f. eks. omkring Limfjorden, i Sønder-Jylland og på Langeland (Lyngstrøm 1995; Pedersen 1997). (Fig. 10). Ryttergravskikken, og muligens bruken av kavaleri, ser ut til å ha fått innpass i deler av det nåværende Danmark som en følge av kontakten med det karolingiske og senere det ottonske riket (Pedersen 1997:132). Helge Braathen (1989) argumenterer for en sammenheng mellom husebyer og ryttergraver med hensyn til spredningsmønster. Vi kan ikke slutte oss til Braathens hypotese om det historiske forløpet, som bl.a. er betinget av et foreldet syn på Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen, men han har utvilsomt et viktig poeng hva angår den geografiske fordelingen av de to – forøvrig høyst ulikartede – fenomenene. I den grad ryttergravene kan knyttes til «kongsmenn» (Skre 1998:328ff.), kan det være signifikant at de både i Danmark og Norge i stor utstrekning grupperer seg i slike landskap som her er antatt å være sekundære i forhold til de respektive rikssamlingsprosessers forløp. De betydeligste konsentrasjonene av ryttergraver i

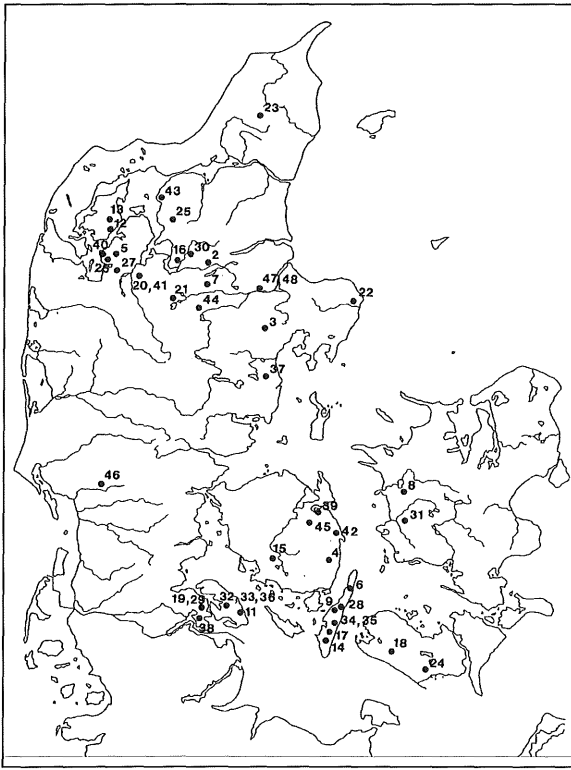

Fig. 10. Fordelingen av vikingtids ryttergraver i det nåværende Danmark. Etter Lyngstrøm 1995.

1974). Dermed kan dateringen av navnene til sen vikingtid/tidlig middelalder oppfattes som problematisk. Imidlertid er det ingen grunn til å at ikke navnebytter kan ha skjedd, særlig dersom *Husebyen* bare betegner en del av det opprinnelige storgodset. Navnene virker nemlig like standardiserte som andre administrative og maktpolitiske foreteelser i sen vikingtid/tidlig middelalder – så som navnet på administrative enheter, *herreder*; *härader*; det maritime militærsystemet, *leding*, *leidang*, *leding* med *skeppsredor*; *skibæn*, *skipreider* eller deres komponenter i stedsnavnene, konkretisert i fartøystermen *snekkja* eller i varslingsystemet, som dog har ulike termer i de forskjellige riker, men som ser ut til å ha vært temmelig konsekvent gjennomført, til *viti* (Norge), *bakæn/bavn* (Danmark) og *böte* (Sverige). Dermed påstår vi selvsagt ikke at vetesystemet og de øvrige foretelesene har oppstått av intet i 1000- eller 1100-årene, men at en ny-/omorganisering på denne tiden har gitt opphav til den standardiserte benevnningen. Det er etter vår oppfatning tilfellet også med husebyene. At de dermed også kan ha hatt en spesiell betydning innenfor mobilisering og leidang, som enkelte forfattere har hevdet, er selvsagt.

Ved siden av den rene standardiseringen sladrer disse termene om den påfallende overensstemmelsen innenfor Norden. Rikene har fulgt den samme utviklingen, men trolig gjennom hele den perioden vi her har konsentrert oss om, med Danmark som utgangs-

Norge finnes i Trøndelag, i søndre Vestfold, på Romerike og på Hedmarken – på Vestlandet dreier det seg bare om spredte funn (men dog flere enn det Braathen, som f. eks. ikke har med løsfunnene, oppgir). I et overordnet perspektiv er det altså stort samsvare mellom «huseby-områdene» og distriktene med mange ryttergraver. Bildet er ikke like klart i Danmark, men Midt-Jylland/Vest-Fyn synes å innta en særstilling ved å ha flertallet av husebyene, men mangle ryttergravene. Dette mønsteret kan styrke hypotesen om Jelling³² som utgangspunkt for «huseby-skipnaden».

Problemet for en del forskere har vært at flere av huseby-lokalitetene har vært gjenstand for arkeologiske undersøkelser og vist seg å ha en bakgrunn som storgårder i jernalder (Raddatz 1967;

punkt og modell. På kongelig nivå er den regjerende overklassen overalt i slekt. Bare slektstreffene bør ha vært nok til å formidle nyheter utenfra om hvordan man utøver makt og best beriker seg, og det endatil med guddommelig sanksjon. «Utenfra» innebærer for Skandinavias del to linjer: det frankiske og senere det tysk-romerske riket og før 1066 det angelsaksiske England. Noen forutsetning for import av selve betegnelsen 'huseby' finnes dog ikke. På Jylland og Fyn, i alle fall i traktene nærmest Jelling, kan både funksjonen som kongelige støttepunkter og selve navnegivingen gå noe lenger tilbake i tid (se f. eks. Nyberg 1985). Begrepet 'huseby' må regnes for en dansk/skandinavisk innovasjon – leddet –by finnes utelukkende i Norden og i de områder som ble kolonisert av norrøne mennesker i vikingtiden (Schmidt 2000).

Senest i årtiene omkring år 1100 bør prosessen, slik den kjennes fra skriftkilder, ellers ha vært avsluttet i de sentrale deler av Skandinavia. Da er oppsplittingen av storgods, herredsinndelingen, leidangsystemet og dermed kimen til stående skatter et faktum, og steinkirker er i ferd med å bli reist over store deler av området som etterfølgere til misjonstidens trekirker. Den nye kongemakten har kommet for å bli. Men rikene har fremdeles langt igjen til å bli stater i mer moderne forstand. En første forutsetning blant mange har vært husebyene. Men alt på 1200-tallet, om ikke tidligere, har noen av deres funksjoner blitt overtatt av byer og lensvesen med faste borger, gjennomført i større skala i alle fall i Danmark, Sverige og deler av Norge. I likhet med Orknøyene kan det svenske Norrland, i egenskap av periferi, være et sent unntak.

Noter

- ¹ Medregnet 5 norrlandske bebyggelser som betegnes som «huseby» i kilder fra middelalderen.
- ² Beklageligvis mangler disse «uekte» Huseby-gårdene fremdeles på kartet hos Brink (anf. arb.), som er det nyeste og mest pålitelige, mens det er avmerket en «huseby» der Bø i Idd ligger.
- ³ Vi skylder å gjøre oppmerksom på at det først og fremst er Lindkvists inter-regionale perspektiv vi her gir vår tilslutning til (se nedenfor). Det er liten tvil om at kontrollen over jord var viktigere i jernalderens og vikingtidens skandinaviske samfunn enn det Lindkvist synes å legge til grunn, og at den eksterne plyn-dringsøkonomien som er sentral i hans modell, har hatt kontroll over «hjemlige» jordressurser som en viktig forutsetning (jf. Callmer 2001).
- ⁴ Fremdeles i 1080-årene heter det om Knut den hellige i Knytlingasagaen at han slår ned på Blod-Egil, en sen villstyring og lite tidsmessig sjøkonge på Bornholm (Knytlingasaga 33-40). Knut samler for sin del et like arkaisk oppbud for å invadere England, men blir slått ihjel av bøndene, ikke minst på grunn av nye byrder som på det tidspunktet truer med å bli permanente.
- ⁵ Selv om Petrus Envall har andre tanker, som i visse tilfeller kanskje ikke helt skal avvises (Envall 1960). Se forøvrig Brink (1999; 2000) om navnets etymologi.
- ⁶ Dette er nødvendigvis et svært forenklet bilde av byggeskikken i vikingtid og middelalder – se f.eks. Finstad 1998, Øye 2002, Brekke, Nordhagen & Lexau 2003, Stylegar 2003
- ⁷ Et i middelalderen bevart *husar*-navn er også det merkelige *Høvdingajahusar* i Nord-Norge (jf. Vorren 1988).
- ⁸ Blant de mer interessante er polisiære oppgaver, kontroll av veier og leder, hjelp for andre reisende, både med logi, skyss, ferging, kanskje transport av varer og fartøyer over land og handel med overskuddet på «husebyen».
- ⁹ I en noe senere tid kunne klostre, og enda senere i noen utstrekning prester og lensmenn, utøve funksjonen som herberger for reisende. Det er muligens ikke tilfeldig at enkelte «husebyer» i løpet av middelalderen kom i klosterordeners eie. Handelen går siden direkte over kjøpstedene, som kan sies å oppleve sitt store oppsving i 1200-årene.
- ¹⁰ Det kan være grunn til å stille et lite spørsmål ved Hoels identifisering av *Oðinssalr* i Fagrskinna med Huse-

by i Onsey. Når den ukjente forfatteren av A-teksten knytter *Oðinssalr* til den mytiske kong Skjold, er det fristende å foreslå en sammenheng med Varna/Værne i Rygge, som i Heimskringla omtales som kong Skjolds hjemstavn. Værne klosters nabogård er Huseby. Man kan ikke utelukke at det er i dette gårdskomplekset at *Oðinssalr* skal søkes. Det skal forøvrig nevnes at også *Åre* er et tenkelig eldre navn for Huseby i Rygge (Johansen 1957). En interessant regional bakgrunn for Fagrskinna foreslås ellers av Storm (1875).

- ¹¹ F. eks. bør det i tilfellet *Husby* i Glanshammar, Närke, være *Edhmaedha*, som rimeligvis betegner det karakteristiske neset (eidet), og der navnet også betegner et tingsted på et senere tidspunkt. Denne huseby er vel den som så langt har vært gjenstand for de mest omfattende arkeologiske undersøkelsene av samtlige lokaliteter (Olausson i innledningen til Olausson (red.) 2000). Disse undersøkelsene etterlater i høy grad et komplisert bilde. Det er interessant at de har gitt en arkeologisk datering, men bare av akkurat denne bebyggelsen. Selve fenomenet må, som Brink og Lindkvist demonstrerer, samtidig ses i både språklig og historisk perspektiv for å kunne dateres.

Noen få andre husebyer har blitt undersøkt arkeologisk. Birger Nerman gjorde på et tidlig tidspunkt undersøkelser av gravfelt ved *Husby* i Trosa, Vagnhärads sn., Uppland (Nerman 1932). *Kungshusby* i Trögd, Uppland, har blitt beskrevet fra et middelalderhistorisk ståsted av Olle Ferm (1992). I de få tilfelle der faktiske arkeologiske undersøkelser av bebyggelser som er knyttet til kongemakten gjennom middelalderens skriftlige kilder har funnet sted, finnes gjerne levninger av aristokratiske bebyggelser eller hovedgårder fra yngre jernalder på eller nær ved *Huseby*-lokalitetene. Mindre undersøkelser har bekreftet karakteren av eldre sentralplasser hos de danske «kongelevene» *Store Heddinge* på Stevns, Sjælland, *Gårdstånga* i Skåne och *Varla* (Tölö) i Halland (Hedeager 1982, Söderberg 1995, Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998). I Norge har nylig undersøkelser vært utført på *Huseby* i Tjølling, Vestfold, trolig identisk med sagakildenes Skiringssal (Skre & Stylegar 2004).

- ¹² Men Husaby er ikke kjent som sentrum i noe *bo*. Den tilhørte i historisk tid Kinda eller Ökulls bo.
- ¹³ Merk at gjenstandene fra Onsey er tilveksført i UO som tilhørende henholdsvis 1100-årene og 1000-årene.
- ¹⁴ Dessuten har Norge et kildemateriale som i så henseende langt overgår alt hva Øst-Norden har å by på, i form av minst 850 forhistoriske *naust*. Og om bare noen hundre av disse var i bruk i tidlig middelalder, så må den første av de nevnte funksjoner for Snekke-lokalitetene, nemlig vinteropplag, mildt sagt sies å være godt dekket (senest Grimm 2003).
- ¹⁵ Et lite antall baune-navn på egnede lokaliteter i Sør-Norge kan kanskje ha sammenheng med den varige danske innflytelsen i de sørøst-norske kystlandskapene – og ikke med f.eks. *bauna* f. (gno. bønne)?
- ¹⁶ Ytterligere et problem er vi i deler av det nordiske området også har en annen, tilsynelatene standardisert navngiving, *Tima*-navnene. Men den må være en god del eldre en Huseby-navnene. Utbredelsen kan til en viss grad minne om disse. Konsentrasjonen til Sverige og til Uppland er påfallende (Holmberg 1969; kart figur 14, jf. 247f.).
- ¹⁷ Kanskje er det også derfor Bjørkvik ikke finner noe slikt skille mellom patrimonium og bona regalia i det norske krongodset i middelalderen (1995).
- ¹⁸ Rosén 1962:94.
- ¹⁹ Dikotomien kan ha oppstått noe tidligere, men er skriftbelagt da. Fenomenet krongods nevnes alt i det sene karolingerriket frem til de franske capetingene i år 987. I Italia nevnes det enda tidligere på romersk grunn av langobardene under dronning Theudelinde (589-626). Se videre Lexikon des Mittelalters.
- ²⁰ Man kunne kanskje tenke seg en forbindelse med den svenske kongen Olof Skötkonungs tid og hans etterfølgeres. En del av forklaringen ligger i hans tilnavn. Man har antatt at det betyr «skattkonge», det vil si en konge som er underordnet en annen. I dette tilfellet skulle det hense på en tidlig tribut til Knud den store i Danmark. Navneleddet 'skatt' kan muligens også vise til Olofs utmyntning i Sigtuna. De stedsnavn på *tegn* och *dreng* som i hovedsak har en vestsvensk (og, til dels, østmorsk) utbredelse bør ses i sammenheng med de danske av samme type, og bør på samme måte vise til stormenns personlige bånd til Knud. Etersom Knud den store etter slaget ved Helgeå kaller seg konge over Norge og «en del av Sverige» skulle det kunne vise til Västergötland, som er et det mest danskinfluert av de svenske landskapene, alternativt på Småland, eller begge (Gräslund 1986, B. Sawyer 1991). Det var jo her i Västergötland, og i Husaby – om det het så på den tiden – at Olof sies å ha residert. I forbindelse med den besværlige situasjonen som de norske og svenske alliansepartnerne, Olav den helige og Olof Skötkonungs sønn, Anund Jakob, befant seg i stilt overfor Knuds overveldende makt etter slaget ved Helgeå i 1027, kan med andre ord en opprinnelig syddansk betegnelse for en kongsgård ha blitt adoptert og gjennomført i begge riker. Det virker merkelig, men er kanskje ikke helt umulig.
- ²¹ Se även annan kritik av Andrés analys av Leegaard Knutsen (1988).

- ²² Det har vært positivt at maktens legitimering har blitt tonet ned i den nyere diskusjonen i Norge, slik som ynglingeætten og dens mytiske opphav i Uppsala. Det er ikke mindre velkomment at de mytiske elementene holdes adskilt fra den faktiske makutøvingen. Men det er et spørsmål om ikke det har vært en tendens til å skylle barnet ut med badevannet. At Harald i utgangspunktet var en Vestlandskonge, er rimelig (jf. Krag 1991). Men på (blant annet) det grunnlaget å avvise Ynglingatal som en middelaldersk konstruksjon, synes overilt (se senest Sundqvist 2002). At fyrstelige slekter i Viken har skaffet seg et guddommelig opphav på lik linje med f.eks. Ladejarlene, kan ikke være egnet til å forundre.
- ²³ Leidangen i Østfold (og muligens i hele «lideoområdet» på Sørøstlandet, jf. Bull 1920) skulle da kunne tolkes som en parallell til Upplands kollektive prestasjoner i Sverige, mens f. eks. Agder og Rogaland i likhet med Västergötland betalte personskatter, inklusive den såkalte «utskylden» (se f. eks. Stylegar 1998:116ff; 2001). Men hele denne konstruksjonen må anses som temmelig spekulativ, og det gjelder ikke minst utskyldens karakter og alder (Gjerløw 1988; 1990).
- ²⁴ Bjørkvik 1995.
- ²⁵ Steinnes gamla tanke om Oddernes ved Kristiansand som kongsgård kan ikke belegges i skriftkildene. Det arkeologiske miljøet her er spektakulært, men kongelig nærvær kan først dokumenteres i 1600-årene, da lensherresidensen flyttes fra Nedenes ved Arendal til nettopp Oddernes (se også Stylegar in press).
- ²⁶ Det eneste vi ellers kjenner fra norsk (islandsk) tradisjon om beslagleggelse av odel er den famøse passasjen om Harald Hårfagre. Antagelig er denne opplysningen å betrakte som en anakronisme i den grad den viser til ren konfiskasjon. Av og til kan det virke som om Ynglingasagas omtale av Braut-Anund ville passe bedre på den senere Anund, nemlig Anund Jakob, Olof Skötkonungs sønn. (Braut-)Anund stod for veinbyggeri og lot opprette kongsgårder i hver storbygd. Kan en på samme vis tenke seg at endel av det som tilskrives Harald Hårfagre faktisk gjelder *Harald Hårdråde* – eller *Harald Gormsson*?
- ²⁷ Det er mulig at et västgötsk bo tilsvarer et dansk syssel. Forøvrig skal nevnes muligheten for at syssel-inndelingen i Viken også kan tenkes å være eldre enn vanligvis antatt, og at også den kan gå tilbake på danske forbilder og eventuelt være innført samtidig med herredsinndelingen – uten at vi av den grunn vil mene at det enkelte herred eller det enkelte syssel, med det navn og den utstrekning det kjennes fra skriftkilder i middelalderen, går tilbake til vikingtiden (jf. Dahlerup 1972:649 om systemene på Jylland). Betegnelsen 'syssel' for administrative områder synes generelt å ha hatt større gjennomslagskraft på Østlandet enn i andre landsdeler, og i strøkene rundt Oslofjorden fikk syssel-navnene bred plass i den administrative geografi. I Olav den helliges saga i Heimskringla fortelles det, for hva det er verdt, at Olav jager de daner som hadde hatt sysler for danekongen der, fra Viken (kap. 60). I kap. 61 lar Snorre oss få vite at kong Olav slår seg til i Borg (Sarpsborg) for vinteren (dvs. vinteren 1016), og at han satte sine menn i alle systemene «der», underforstått øst i Viken. Enkelte tidligere forskere har med utgangspunkt i blant annet disse sagareferansene tenkt seg at sysselmannsombudet kunne gå tilbake til 1000-årene, enten i grensdistrikter og utkantområder (K. Lehmann) eller i riket som helhet (K. Maurer), se for øvrig Helle 1964:145.
- ²⁸ Kirken i Forsby, ifølge en innskrift datert til 1135, er anlagt direkte på en gravhaug. Sognet, beliggende i Kåkindis härad, har tilhørt samme *bo* som Husaby, nemlig *Kinda bo*. I dette er Husaby i det nåværende Kinnefjärdings härad et naturlig sentrum. Navnet Husby i Forsby kan virke eiendommelig, om man regner med at det bare har eksistert én Husaby i dette boet. På den annen side ble Husaby ifølge skriftkilder fra høy-middelalderen gitt til kirken, slik at man kanskje kunne tenke seg at man har funnet en erstatter til rollen som kongsgård. Kongsgården i området har dog senere vært Ökull, som nå ligger i Valle härad. Den stringente systematikken som Steinnes med flere har sett for seg med hensyn til husebyens fordeling på ulike administrative enheter, finnes ikke – heller ikke i Västergötland. Husaby i Husaby sn ligger i Kinnefjärdings härad. Herredets gamle navn var Vebofjärdingen. Det plurale Vebo(a) henspiller på 'de som bor ved kultplassene'. Som individuelt stedsnavn er dette Ve (Vä) nå forsvunnet. Det er ikke umulig at dette er det eldre navnet på den senere kongsgården Husaby, som synes å ha blitt etablert i romersk jernalder (Berglund 2000). Det danske kongeleivet Vä i Skåne har et identisk navn. Et litt merkelig forhold er at navnet Ve finnes igjen i Vedbo härad i Dalsland. Noe bebyggelsesnavn Ve (Vä) er ikke kjent her. Hvordan denne parallelliteten skal tolkes, er usikkert. Som vi har sett, finnes det en Huseby i naboherredet Valbo. Dalsland, trolig i likhet med en betydelig del av Värmland, ble regnet som tilhørende Västergötland i tidlig historisk tid. Middelalderens Västergötland hadde altså egentlig fire husebyer (mht stedsnavnene se Lundahl 1965, 1966).
- ²⁹ Gårder med navnet *Bos(s)gården* er det imidlertid for mange av, og de er for små, til at de kan jevnføres med (de fleste) husebyer. Bare i Västergötland finnes 60 slike navn. De har av Gösta Franzén på grunnlag

av fordelingen i nærrområdene til kirker og klostre blitt foreslått å ha vært «ett slags ekklesiastiske fogdegårdar» (Franzén 1937:107). En *Bossgården* i Östergötland har av Sten Tesch ad arkeologiske veier blitt vist å post-datere en *Husby* i nærheten, eventuelt som dennes etterfølger (Tesch 1987:273).

³⁰ Mens Husar-navnene, som har et klart sydøstlig tyngdepunkt i Norge, muligens viser oss et lignende herreredømme øst i Viken?

³¹ Det kan se ut til at det er en sammenheng mellom navn på -by, iallfall de som har personnavnforledd, og delingsprodukter av større enheter (Schmidt 2000).

³² Når vi flere ganger i artikkelen viser til Jelling, så er det egentlig *Jelling-området* i bredeste forstand vi har i tankene. Ut fra de foreliggende arkeologiske resultatene, synes selve senteret i Jelling, med de imponerende kongelige monumentene, å være en relativt kortvarig foreteelse – i motsetning til andre danske sentra som Uppåkra og Gudme, som ser ut til å ha vært i kontinuerlig bruk som lokaliteter med en særskilt status like fra romersk jernalder til vikingtid (se for eksempel Näsman 2000). Dette er videre forhold som – ut fra den argumentasjonsrekken vi her har lagt frem - gjør det vanskelig å tenke seg at husebyene, selv på Jylland, kan være vesentlig eldre enn fra første halvdel av 900-årene.

Summary

The Huseby farms in the Nordic countries

The dating and origin of the so-called Huseby farms in the Nordic countries has been the subject of much discussion ever since A. Steinnes' seminal work on the subject (1955). There are c.130 farms and villages with the name «Huseby» in Norway, Sweden, Denmark and Germany. The name is also represented in the Orkneys. With the exception of a small number of localities, the Huseby farms seem to have belonged to royal lands in Denmark, Norway and Sweden, respectively. But from what period do they date? In this paper we argue that while some of the settlements named Huseby must be older, the standardized name-giving indicates that these settlements belong mainly to the Late Viking Age/Early Medieval Period. This has its background in an intentional political and economic strategy. It is possible, even likely, that some of the Huseby farms have been named for these original settlements at some later date. The idea behind the original naming itself is uncertain, but we argue that their function as royal strongholds has been known, and most likely more or less identical in the Nordic countries at large. The distribution pattern of the Huseby settlements indicates that a similar process took place in greater parts of Scandinavia. During the processes of 'unification' that was to lead to the formation of the feudal states of Denmark, Norway and Sweden, energetic kings increased their royal lands by confiscating the estates of defeated opponents in different parts of what was to become the Medieval kingdoms. The central cores of these estates were, at a later point in time, renamed *Huseby*, *Hoseby*, *Husabø* etc (Oldnorse *Húsab?r*). In many cases the confiscated estates were split up, partly to prevent new concentrations of local or regional power which could potentially challenge the king's hegemony. In these circumstances only a part of the old estate was named Huseby, while other parts kept their old names.

In Sweden and Norway it seems that most Huseby settlements are found in the regions that were integrated into the 'national' kingdoms at a rather late date, and thus belong to the younger group of Huseby farms. This, we argue, suggests that the process of 'unifi-

cation' took place, in both cases, from a core area in the Western parts of the countries. In Denmark, we are also dealing with a Western point of origin. But here, the Huseby settlements cluster in the very part of the country (Jelling) where the 'unification' started, i.e. the opposite of the pattern found in Sweden and Norway. This probably means that the 'Huseby system' was originally a regional system in Jutland, perhaps linked to an ambulating royal power based in Jelling, and that the system has spread from Jutland to the rest of Scandinavia. The Huseby settlements appear to be as standardized as a number of other administrative and political systems in the Late Viking Age/Early Medieval Period – systems such as the names for administrative units (*herreder*, *härader*), the naval military system (*leding*, *leidang*, *leding* with *skeppsredor*, *skibæn*, *skipreider*), or their components in place names, specified in the boat term, *snekkja*, or in the military signalling system, which, even if the specific terms differ among the three countries, seem to have been rather thoroughly implemented, to *viti* (Norway), *bakæn/bavn* (Denmark), and *böte* (Sweden). This does not mean that the signalling system and the other 'national' systems do not have older precursors, nor that they were created in the 10th or the 11th century, but does indicate that sometime during this crucial period, a reorganization resulted in the standardized terms. We believe that a similar process gave rise to the 'Huseby system'.

Around 1100 AD at the latest, this process, which is known from written sources, was completed. By this time, the breaking up of the big estates had taken place and the judicial *herred* division and the royal levy system (and thus the beginning of regular taxation) were in place. Romanesque stone churches were being built in many places in Scandinavia, replacing the wooden churches of the missionary period. The new royal power was here to stay. One of the prerequisites was the Huseby settlements. But already in the 13th century, if not earlier, the Huseby settlements were, at least in some respects, replaced by towns and a feudal system with permanent castles, a process that was carried out on a larger scale in Denmark, Sweden and, at least, parts of Norway. Only the Swedish region of Norrland, where the Huseby settlements probably date from the 13th century, and perhaps the Orkneys, seem, as peripheral areas, to deviate from this pattern.

Litteratur

- Almgren, O. 1920: *Svenska folkets äldsta öden. Ett par inledningskapitel till vår historia*. Fordomtita 3. Uppsala.
- Ambrosiani, B. 1964: *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 1985a: Södermanland mellan forntid och medeltid. *Fornvännen* 80:1, pp. 24-39. Stockholm.
- Ambrosiani, B. 1985b: Aristocratic graves and manors in Early Medieval Sweden.

- M. Backe (red.): *In honorem Evert Baudou*. Archaeology and Environment 4, pp. 109-118. Umeå.
- Andersson, H. & M. Anglert (red.) 1989: By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 5. Stockholm. Umeå.
- Andersson, T. 1983: Hund, hundare och härad från språklig synpunkt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982, pp. 4. Stockholm.
- Andrén, A. 1983: Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49/1, pp. 31-76. Lund.
- Andrén, A. 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8 minor Nr 13. Lund.
- Andrén, A. 1999: Landscape and settlement as utopian space. C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape*, pp. 383-393. Århus.
- Arrhenius, B. 2000: Tuna och Husby i Vendel. M.Olausson(red.): *En bok om husbyar*, pp. 93-100. Uppsala.
- Aston, M. 1985: *Interpreting the landscape*. London.
- Augustsson, J.-E. 1996: Medeltida husbyggande i Västergötland. *Bygga och bo. 1000 år i Västergötland*. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift, pp. 9-35. Skara.
- Berg, J. 2000: Stormannamiljöer och landskap. M.Olausson(red.): *En bok om husbyar*, pp. 151-165. Uppsala.
- Berglund, A. 2000: Långt före Olof Skötkonung. M.Olausson(red.): *En bok om husbyar*, pp. 101-113. Uppsala.
- Bjørkvik, H. 1995: The Norwegian Royal Lands in the Middle Ages. *Collegium Medievale*, vol. 5 1992/1-2, pp. 7-26. Oslo.
- Brekke, N. G., Nordhagen, P.J. & Skjold Lexau, S. 2003: *Norsk arkitekturhistorie – frå steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret*. Oslo.
- Brink, S. 1999: Social order in the early Scandinavian landscape. C.Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape*, pp. 423-439. Århus.
- Brink, S. 2000a: Nordens Husabyar – unga eller gamla? I. Fuglestvedt, T. Gansum & A. Opedal 1999: *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, pp. 283-291. Stavanger.
- Brink, S. 2000b: Husby. I *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Göttingen.
- Braathen, H. 1989: *Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Universitetets Oldsakssamling Varia 19. Oslo.
- Bücker, C. & Hoepfer, M. 1999: First aspects of social hierarchy of settlements in Merovingian southwest Germany. C.Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape*, pp. 441-454. Århus.
- Bull, E. 1920: *Leding*. Kristiania.
- Buller, L. 1976: Ortnamn i Götene kommun. H.B. Hamilton, B. Carlsson & B. Lindroth (red.): *Kinnekullebygd*, pp. 21-41. Skara.
- Callmer, J. 2001: Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age. B.Hårdh (red.): *Uppåkra. Centrum och sammanhang*. Uppåkrastudier 3. Acta Archaeologica Lundensia ser. in 8o No. 34, pp.109-137. Lund.
- Christensen, C.A. 1983: Begrebet bol: et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund. *Historisk Tidsskrift*, pp.1-34. København.
- Christensen, C. A. 1990: Toftbegrebet: Vidnesbyrd om et oprindeligt stormandssamfund.

- Historisk Tidsskrift*, pp. 25-37. København.
- Christie, H. 1986: Leidangsmateriale i kirkeloftet. *Hikuin* 12, pp. 67-72. Århus.
- Dahlerup, T. 1972: «Syssel». *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* b. XVII, pp. 649-650. Malmö.
- Ekman, T. 2000: Item Husaby in Niericia. M. Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp.9-38. Uppsala.
- Elgqvist, E. 1966: *Vad ortnamn, bl.a. Husby och Odense, vittnar om. Omfattningen av det svenska Hedebyväldet*. Lund.
- Envall, P. 1960: *Husaby och Husum*. Ortnamn och kulturhistoria 1. Stockholm.
- Ferm, O. 1992: Kungs-Husby under medeltiden. C.G.von Ehrenheim(red.): *Kungs-Husby i Trögd. Kungsgård, kyrka och socken*. Riksantikvarieämbetet. Studier till det medeltida Sverige 6, pp. 58-83. Stockholm.
- Finstad, E. 1998: Hus på landsbygda i Sørøst-Norge i vikingtid og tidlig middelalder. En analyse med hovedvekt på konstruksjon, planløsning, funksjon og ildstedstype. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Franzén, G. 1937: *Vikbolandets by- og gårdsnamn*. Uppsala.
- Gjøløw, J. A. 1988: Utskylden. Funksjon – opprinnelse – avvikling. *Historisk Tidsskrift* 67, pp. 361-398. Oslo.
- Gjøløw, J. A. 1990: Litt mer om utskylden. *Historisk Tidsskrift* 69, pp. 214-215. Oslo.
- Gren, L. 1989: Platon mitt i byn. Kyrkosocknens oppkomst ur monumentologisk synpunkt. M.Burström(red.): *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*, pp.63-71. Stockholm.
- Grimm, O. 2003: Grossbootshaus, Zentrum, Herrschaft. Eine Studie zu maritimen Zentralplätzen im nordatlantischen und nordeuropäischen Gebiet unter besonderer Berücksichtigung der norwegischen Grossbootshäuser (1-15 Jh.). Upublisert doktoravhandling i arkeologi, Philipps-Universität Marburg.
- Grundberg, L. 2000: Husabyar i Norrland? M.Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp.75-91. Uppsala.
- Gräslund, B. 1986: Knut den store och sveariket. Slaget vid Helgeå i ny belysning. *Scandia* 52, pp. 211-238. Lund.
- Gulatingloven*: B. Eithun, M. Rindal & T. Ulset (utg.) 1994: Den eldre Gulatinglova. Riksarkivet. Nørrøne tekster nr 6. Oslo.
- Gurevitsj, A. J. 1979 (1970): *Feodalismens oppkomst i Västeuropa*. Stockholm.
- Hallan, N. 1957: Det eldste krongodset i Trøndelag. *Historisk Tidsskrift* 37, pp. 241-265. Oslo.
- Hedeager, L., Poulsen, B. & Tornbjerg, S.Å. 1982: Land og by – en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns. *Hikuin* 8, pp. 125-148. Århus.
- Hedeager, L. 1992: *Danernes land. Fra ca. År 200 f.Kr. – ca. 700 e.Kr.* Politikens Danmarkshistorie, bind 2. København.
- Heimskringla*: Norges kongesagaer I-IV. Oslo 1979.
- Hellberg, L. 1942: Ortnamn på Rekarne. Bidrag till belysning av Södermanlands äldsta indelning. *Namn och Bygd* 30, pp. 88-135. Uppsala.
- Hellberg, L. 1975: Ortnamn i den forna sveastaten. *Inledningar till NORNAs fjärde symposium Ortnamn och samhälle på Hanaholmen den 25-27.4.75*, pp. 92-110. Helsinki.
- Hellberg, L. 1979: Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I. Hammarström

- (red.): *Kalmar stads historia 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt*, pp.118-166. Kalmar.
- Helle, K. 1964: *Norge blir en stat, 1130-1319*. Oslo.
- Herschend, F. 1998: *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Occasional Papers in Archaeology 15. Uppsala.
- Hesselman, B. 1930: Långheden och Hälsingskogen. Namnstudier kring en gammal färdväg. *Namn och Bygd* 1930, pp.1-53. Uppsala.
- Hjärthner-Holdar, E., Lamm, K. & Grandin, L. 2000: Järn- och metallhantering vid en stormannagård under yngre järnålder och tidlig medeltid. M.Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp. 39-47. Uppsala.
- Hoel, K.: 1986. Huseby-garders gamle navn. Huseby-Tesal, Huseby-Odinssal, Huseby-Skiringssal. *Arsmelding 1985. Institutt for namnegransking, Norsk stadnamnarkiv, Universitetet i Oslo*, pp. 119-132. Oslo.
- Hoff, A. 1997: *Lov og landskab: landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Århus.
- Holmesland, P. 1933: Huseby, Vest-Agders kongsgård. *Bidrag til Agders historie XVI*, pp.7-37. Kristiansand.
- Hovstad, H. 1980: *Gårdsgrenser – et bosetningshistorisk hjelpemiddel?* Oslo.
- Hyenstrand, Å. 1974: *Centralbygd-Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North European Archaeology 5. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1980: *Mälaramrådets centralortsbildning i tids- och rumperspektiv*. Medeltidsstaden Rapport 18. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1989: *Sverige 989. Makt och herravälde*. Stockholm Archaeological Reports nr. 24. Stockholm.
- Imsen, S. 2000: Earldom and Kingdom. Orkney in the Realm of Norway 1195-1379. *Historisk Tidsskrift* 79:2, pp.163-180. Oslo.
- Ingebretsen, N. E. 1999: Middelalderbosetningen på Hanaland. *Frá haug ok heiðni*, pp. 3-99. Stavanger.
- Johansen, E. 1957: Landskapet og den eldste historie. L.Opstad (red.): *Rygge, b. II. Bygdehistorien inntil 1800*, pp. 7-151. Moss.
- Kaldal Mikkelsen, D. 1999: Single farm or village? Reflections on the settlement structure of the Iron Age and the Viking Period. C.Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and landscape*, pp.177-193. Århus.
- Kjørsvik Schei, L. 1998: Huseby- og Holland-gårdene på Orknøyene. *Historisk Tidsskrift* 77, pp.336-344. Oslo.
- Knytlinga saga*: Knytlinge Saga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt. Overs. af J.P. Egidius m. inl. og noter ved H.Bekker Nielsen og O.Widding. København.
- Kraft, J. 1993: Ledung och sockenindelning i Västergötland. *Fässingen. Från Borås och de sju häraderna* 4, pp. 25-41. Borås.
- Krag, C. 1991: *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder*. Oslo.
- Krag, C. 1995: *Vikingtid og rikssamling, 800-1130*. Aschehougs Norgeshistorie, b.2. Oslo.
- Langekiehl, A. S. 2000: Tune skipreides huseby, *Innhúsar på Kråkerøy. De fire Húsargårdene i søndre Vingulmark. *Historisk Tidsskrift* 79, pp. 471-493. Oslo.

- Langekiehl, A. S. 2003: De administrative Húsar-gårdenes opprinnelse og kronologi. *Collegium medievale*, vol. 16, pp. 67-134. Oslo.
- Larsen, J. H. 1978: Utskyldriket. Arkeologisk drøfting av en historisk hypotese. Upublisert magisteravh. i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Larsson, G. 1986: *Husabyarna – led i en forntida samhällsplanering*. Tekniska högskolan i Stockholm. Medd. från inst. för fastighetsteknik, sektionen lantmäteri 4:49. Stockholm.
- Larsson, M. G. 1987: *Hamnor, husabyar och ledung*. Univ. of Lund, Institute of Archaeology. Report Ser. No. 29. Lund.
- Leegaard Knutsen, A. 1988: Den danske konges gods i højmiddelalderen. En historio-grafisk undersøgelse af begreberne kongelev og patrimonium. *Historisk tidsskrift* 88/2, pp. 213-227. København.
- Lexikon des Mittelalters, 1-9 + reg, München & Zürich Lieferungen 1977-1999.
- Lindkvist, T. 1990 (1988): *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Uppsala.
- Lindkvist, T. 2000: Husabyar – en inledning. M.Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp.7-8. Uppsala.
- Lindquist, I. 1941: *Västgötalagens litterära bilagor. Medeltida svensk småberättelsekonst på poesi och prosa*. Skr. utg. av Vetenskaps-societeten i Lund 26. Lund.
- Lindquist, S. 1936: *Uppsala högar och Ottarshögen*. Stockholm.
- Lund, N. 1993: Rigssamlingen i Danmark. M.S.Vea (red.): *Rigssamlingen og Harald Hårfagre*, pp.118-130. Kopervik.
- Lundahl, I. 1961: *Det medeltida Västergötland*. Nomina Germanica 12. Uppsala.
- Lundahl, I. 1965: *Ortnamnen i Skaraborgs län, del V: Kinne härad, territoriella namn*. Uppsala.
- Lundahl, I. 1966: *Ortnamnen i Skaraborgs län, del VI: Kinnefjärdings härad, territoriella namn*. Uppsala.
- Lund, N. 1996: *Lid, leding og landeværn*. Roskilde.
- Lundberg, S. 2000: Olof Skötkonung och Husaby. M.Olausson(red.): *En bok om husbyar*, pp. 115-123. Uppsala.
- Lundquist, L. & Schaller Åhrberg, E. 1998: *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid*. Arkeologiska resultat. UV Väst rapport 1997/26. Kungsbacka.
- Lyngstrøm, H. 1995: Ketting – en vikingetidsgravplads med ryttergrave. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1993, pp.143-179. København.
- Lönnroth, E. 1959: De äkta folkungarnas program. *Från svensk medeltid*, pp.13-29. Stockholm.
- Lönnroth, E. 1977: *Scandinavians. Selected historical essays*. Å.Holmberg & O. Christensson (red.). Göteborg.
- Låg, T. 1999: *Agders historie, b. 1. 800-1350*. Kristiansand.
- Malmros, R. 1985: Leding og skaldekvad. Det ellefte århundredes nordiske krigsflåder, deres teknologi og organisation og deres placering i samfundet, belyst gennem den samtidige fyrstedigtning. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, pp.89-139. København.

- Mitlid, Å. 2003: Bygdeborgene – synlige spor fra forhistorien. En analyse av borgenes funksjon og plass i det tidlige jernaldersamfunnet med vekt på deres forsvarsrelaterte oppgaver. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Myhre, B. 1985: Boat-houses as indicators of political organization. *Norwegian Archaeological Review* 18, pp.36-60. Oslo.
- Myhre, B. 1992: Borre – et merovingertidssenter i Norge. *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400-1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, nr. 13, pp. 155-179. Oslo.
- Nerman, B. 1932: En kungsgård från Bröt-Anunds tid. *Arkeologiska studier tillägnade HKH kronprins Gustav Adolf*. Stockholm.
- Noreen, A. 1913: *Spridda studier. Populära uppsatser* 3. Stockholm.
- Norges kongesagaer I-IV.1979: Oslo.
- Näsman, U. 2000: Power and Landscape in Viking Age Denmark. *Beretning fra nittende tværfaglige vikingesymposium*, pp. 40-56. Århus.
- Nyberg, T. S. 1985: Nordiske territorialinddelinger og Nonnebakken. *Beretning fra fjerde tværfaglige vikingesymposium*, pp. 51-70. Århus.
- Olausson, M. 1998: 'Säg mig hur många djur du har...'. Om arkeologi och stallning. K. Viklund, R.Engelmark & J. Linderholm (red.): *Fåhus från bronsålder till idag: stallning och utgångsdrift i långtidsperspektiv*, pp. 28-56. Stockholm.
- Olausson, M. (red.) 2000: *En bok om husbyar*. Riksantikvarieämbetet. Avd. för ark. unders. Skrifter nr 33. Uppsala.
- Pedersen, A. 1997: Weapons and riding gear in burials – evidence of military and social rank in 10th Denmark? *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*, pp. 123-135. København.
- Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998: Järnålder, 500 f. Kr.-1000 e. Kr. *Jordbrukets första femtusen år*. Det svenska jordbrukets historia, bind 1. Stockholm.
- Pettersson, J. 2000: Husabyarna – en kritisk forskningsöversikt. M. Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp. 49-63. Uppsala.
- Palme, S. U. 1958: Hövitsmän och husabymän. *Scandia* 24. Lund.
- Quist, O. 2004: *Kungen kommer! Olof Skötkonung, dopet och Husaby*. Uppsala.
- Raddatz, K. 1967: *Das Wagengrab der jüngeren vorrömischen Eisenzeit von Husby, Kreis Flensburg*. Offa-Bücher, Neue Folge, 20. Neumünster.
- Raddatz, K. 1974: *Husby – ein Gräberfeld der Eisenzeit in Schleswig*. Offa-Bücher, Neue Folge, 30. Neumünster.
- Roesdahl, E. 1999: Vikingetid og trosskifte. P. Ingesman, U. Kjær, P. K. Madsen & J. Vellev: *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, pp.16-27. København.
- Rosén, J.: «Husaby». *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, b. VII, pp.94-96. Oslo.
- Rønneseth, O. 2001: *Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Stavanger.
- Sawyer, B. 1991: Viking Age Rune Stones as a Crisis Symptom. *Norwegian Archaeological Review* 24, pp. 97-112. Oslo.
- Sawyer, B. 1994: Sigtuna – A Border Town? J. Knirk (red.): *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway 8-12 August 1990*. *Runrön* 9, Inst. för nord. språk, Uppsala univ. Uppsala.

- Sawyer, P. 1991: *När Sverige blev Sverige*. Occasional Papers on Medieval Topics 5. Allingsås.
- Sawyer, P. 1993: Rikssamlingen i England og Sverige sammenlignet med den norske rikssamlingen. M.S. Veia (red.): *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, s. 31-146. Kopervik.
- Schmidt, T. 2000: *Norske gårdsnavn på -by og -bø med personnavnforledd*, b. I-II. Oslo.
- Schück, H. 1914: Uppsala öd. *Uppsala universitets årsskrift* 1914, pp. 3-36. Uppsala.
- Skre, D. 1998: *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr.* Oslo.
- Skre, D. & F.-A. Stylegar, 2004: *Kaupangen i Skiringssal, vikingenes by*. Katalog til Kaupang-utstilling ved UKM. Oslo.
- Steinnes, A. 1953: Utskyld. *Historisk Tidsskrift* 36, pp. 301-303, 370-383, 410-411. Oslo.
- Steinnes, A. 1955: *Husebyar*. Den norske historiske forening. Skrifter 32. Oslo.
- Steinnes, A. 1959: The Huseby System in Orkney. *Scottish Historical Review* 38, pp. 36-46. Edinburgh.
- Storm, G. 1875: Om Indskuddene i «Fagrskinna». *Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger for 1875*, pp. 81-108. Christiania.
- Stummann Hansen, S. 1999: I Jan Petersens fodspor på Oma. Nyt om vikingetidens gårdsanlæg. I. Fuglestvedt, T. Gansum & A. Opedal: *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, b. B, pp. 253-271. Stavanger.
- Stylegar, F.-A. 1998: Rikssamling, statsoppkomst og ujevn utvikling: Regional variasjon i tidlig middelalder. J.Goldhahn & P. Nordquist: *Marxistiska perspektiv inom skandinavisk arkeologi. Arkeologiska studier vid Umeå universitet*, pp. 111-131. Umeå.
- Stylegar, F.-A. 2000: «Knerrir kómu austan»: Stormenn og stormannsfølger i Vest-Agders vikingtid. B. Seland (red.): *Agder i fjern fortid*, pp. 97-157. Kristiansand
- Stylegar, F.-A. 2001: Kulturlandskap, gård og gjerde på Jæren. O. Rønneseth: *Gard og gjerde. Faser i utvilingen av Jærens kulturlandskap*, pp. 9-32. Stavanger.
- Stylegar, F.-A. 2002: Thorvald Thoresson, Sigrid Olaf's-daughter and the SW Norwegian connection. An alternative interpretation of the 1292 document from Kvinesdal. *Collegium Mediaevale*. Vol. 15, pp. 175-191. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 2003a: Plog og spade – gård og landsby. *Heimen* 40, pp. 83-104. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 2003b: E.A. Pedersen, F.-A. Stylegar, P.G. Norseng: *Østfolds historie bind 1. Øst for Folden*. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 2004: Central places in Viking Age Orkney. *Northern Studies vol. 38*, pp. 5-29. Edinburgh.
- Stylegar, F.-A. & Grimm, O. 2003: Place-names as evidence for ancient maritime culture in Norway. *Norsk Sjøfartsmuseum Årbok 2002*, pp. 79-115. Oslo.
- Sundqvist, O. 2002: *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*. Uppsala.
- Söderberg, B. 1995: *Gårdstånga – Boplats- och bebyggelselämningar från stenålder till nyare tid*. UV Syd Rapport 1995/7. Lund.
- Tesch, S. 1987: Söderköping. *Medeltidsstaden. Raä*. Stockholm.
- Theliander, C. 2000: Husaby-problemet – igjen. M.Olausson (red.): *En bok om husbyar*, pp. 167-176. Uppsala.
- Theuvs, F. 1999: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands.

- C.Fabech & J. Ringtved (red.): *Settlement and Landscape*, pp. 337-349. Århus.
- Thomson, W. P. L. 2002: *The new history of Orkney*. Edinburgh.
- Westerdahl, C. 1978: *Fornlämningar och fornfynd i Götene kommun*. Skara.
- Westerdahl, C. (manus): Muntlig traditionsforskning. Några personliga reflektioner.
- Westerdahl, C. 1995: Traditional zones of transport geography in relation to ship types. O. Olsen, J. Skamby Madsen & F. Rieck (red.): *Shipshape. Essays for Ole Crumlin-Pedersen*, pp.213-230. Roskilde.
- Westerdahl, C. 2002: The cognitive landscape of maritime warfare and defence. A. Nørgaard Jørgensen (red.): *Maritime Warfare. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD*. Publications from the National Museum. Studies of Archaeology & History. Vol. 5, pp.169-190. København.
- Westerdahl, C. 2003a: Eid och båtdrag. En översikt över ett nytt forskningsområde med utgångspunkt från Agder. *Agder Historielag Årsskrift* 79, pp. 44-64. Kristiansand.
- Westerdahl, C. 2003b: *Vänern – landskap, människa, skepp. Om en maritim inlandskultur vid Vänern. En studie kring människor, båtar, vattentransport och segelsjöfart från förhistorien till tiden före sekelskiftet 1900*. Skärhamn.
- Wijkander, K. 1983: *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid*. Södermanlands handlingar 39. Nyköping.
- Vorren, K.-D.: 1988. *Høvdingjahusar*. Tromsø, Kulturhistorie nr 15. Tromsø .
- Øye, I. 2002: Landbruk under press. *Jorda blir levevei – 4000 f.Kr.-1350 e. Kr.* Norges landbrukshistorie, bind 1, del 2. Oslo.

Jernvinna på Østlandet i yngre jernalder og middelalder – noen kronologiske problemer

Det er ikke enkelt å få oversikt over jernvinna på Østlandet. Det foreligger publikasjoner om noen områder som er intensivt utforsket, men områdene mellom vet vi lite om. Her er det foretatt få utgravninger, og disse er gjerne ikke publisert. Vi har derfor en lang vei å gå både når det gjelder systematiske registreringer og utgravninger for å få et representativt bilde av anleggene i de ulike områdene og i bearbeidelse av eksisterende materiale. Fordi kunnskapen er så ufullstendig, dreier jernvinneforskningen seg i stor grad fortsatt om ny empiri. Selv om denne forskningen har vært opptatt av både forholdet til bosetning, til sosial organisering og til jernvinnas økonomiske betydning i de siste årtier (Rundberget 2002, Stenvik 2003b), har en lagt vekt på studier av fornminnene og teknologien. Det kan ha sammenheng med at nyervervet kunnskap er et resultat av de store forvaltningsprosjektene. Innen prosjektets rammer har en bare kunnet publisere gravningsresultatene (Larsen 1991, Narmo 1997). I en slik sammenheng kan spørsmålsstillingene lett bli statiske og ikke stilt opp mot den teoretiske og metodiske utviklingen i faget (Rundberget 2002:3-4, 27-28, 102-103).

I denne artikkelen vil jeg fortsette den empiriske tradisjonen og forsøke å sammenfatte noen problemer og aspekter ved utforskningen av jernvinna. Den lavtekniske jernvinna kan følges gjennom omkring 2000 år. Materialet forteller om utvikling over tid og om regionale forskjeller. De kronologiske spørsmålene står sentralt når vi skal studere jernvinna. Vi har langt over 1000 radiologiske dateringer av jernvinneanlegg og kullgroper her i landet. Dateringene gir grunnlag for en kronologi, men tolkningen av dateringene er svært ofte problematisk. Dette gjelder ihvertfall for den eldste jernvinna på Østlandet (Larsen 2003b). Nå ønsker jeg å se om dette også gjelder for yngre jernalder og middelalder. Her vil jeg legge vekt på utviklingen av ovnstyper/teknologi, vikingtidsproduksjonen, kullgropenes datering, produksjonstopper og nedleggelsen av jernvinna.

Undersøkellesområdet er det indre Østlandsområdet med fokus på Østerdalen, Gudbrandsdalen, Valdres og Hallingdal med Numedal. Det rike materialet finnes både i hoveddalførene men også i utmarksområdene, selv om dette er utforsket bare i begrenset grad. Det viktige materialet fra Møsstrand i Telemark (Martens 1988) og Hovden i Aust-Agder (Bloch-Nakkerud 1987, Rolfsen 1992) vil også bli trukket inn.

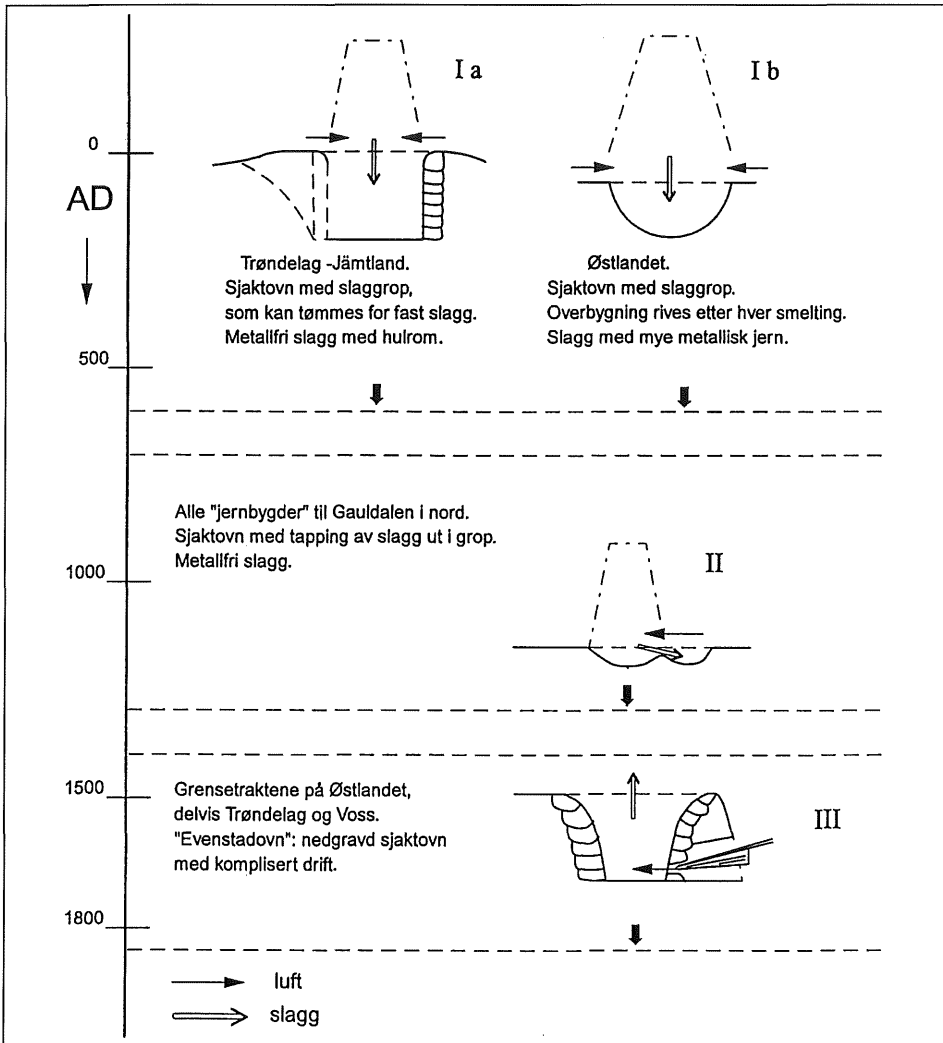

Fig. 1. Skjematisk fremstilling av de tre teknologiene for jernfremstilling av myrmalm. Etter Espelund 1999a:87.

Tre teknologier

Fremstillingen av jern basert på myrmalm har så langt vi kan se i dag, foregått i sjaktovner bygd av leire som er brent. Unntaket, hellegryta på Møsstrand, er omdiskutert som gropovn, og jeg skal komme tilbake til denne senere. Ut fra hvordan utskilling av avfallsproduktet har foregått, kan vi skille mellom tre teknologier som følger hverandre i tid. (Fig. 1). Tidfestingen vil bli diskutert i artikkelen.

Fig. 2. Ovn til jernutvinning med slagdrop på anlegg DR 223 ved Dokkfløy. Ytre diameter er 1,6 m. Målestaven er 0,5 m lang. Ovnene er datert til yngre romertid. Foto: Jan Henning Larsen.

Fase I

Ovnene med underliggende slaggroper og sjakt av leire over gir hovedsakelig datering til eldre jernalder med en hovedvekt til romertid. Ovnstypen opptrer i tre varianter som gjennomgående kommer fra tre geografiske områder. I Agder og Rogaland forekommer «små» groper med slag, som er tolket som rester etter sjaktovner av kontinental type. Disse 0,5 m store gropene har bare vært benyttet en gang (Nakkerud og Schaller 1979, Haavaldsen 1997, Larsen 2003a). På Østlandet finnes langt større enkeltliggende eller parvise groper som har vært brukt mange ganger. Gropene kan ha et tverrmål på opptil 1,6 m. (Fig. 2). Slaggropa kan være steinforet eller leirforet. Rundt ovnene finnes utkastet slag; ofte store slaggblokker med tydelig treavtrykk (Larsen 1991; 2003b). Arne Espelund (1999a) kaller dem «Østlandsovn» fordi de dominerer funnbildet i det indre Østlandsområdet. Den siste kalles «Trøndelagsovnen». 0,8–0,9 m store slaggroper formet som en hestesko kan finnes sammen i «batterier», gjerne 4–6. Slaggropa har hatt en luke slik at sjakten kunne brukes flere ganger i motsetning til Østlandsovnen.

Fase II

Ovnene fra yngre jernalder og middelalder har sjakt av leire som er plassert i en ramme av heller eller reiste steiner. Sjakten har indre diameter 0,3–0,5 m, men den ytre rammen kan være mer enn 1 m bred. (Fig. 3). Ovnene har både luftinntak fra blåsebelg og en åpning for sideavtapping av slag; den kan avsluttes med en renne. Største bevarte høyde ved Dokkfløy var 0,7 m. Slaggen har rennestruktur på oversiden og avtrykk av undergrunnen

Fig. 3. Ovn til jernutvinning med sideavtapping av slagge på anlegg DR 1 ved Dokkfløy. Sjakten er 0,35 m i diameter. Anlegget er datert til 1200-/1300-tallet. Foto: Esten Øversjøen.

på undersiden. Med unntak av mindre forskjeller i fundamentering, tverrmål og slaggeavtapping er ovnen ensartet i Oppland, Buskerud, Telemark og Aust-Agder (Martens 1988, Larsen 1991, Rolfsen 1992). Undersøkelsene på Rødsmoen, Åmot kommune i Østerdalen viser en tilsvarende ovn av samme dimensjon som har stått på en plattning og hvor ovnen er tappet i større høyde (Narmo 1997). Gråfjellprosjektet som startet sine utgravninger i 2003, vil ventelig gi bedre opplysninger om denne typen (Rundberget 2004).

Fase III

Anleggene ble beskrevet av Ole Evenstad i 1782 (Espelund 1999a). Ovnene er gjerne intakt og finnes enkeltvis sammen med én slagghaug. Sjakten er bygd av stein i eller under bakkenivå, og tverrmålet kan ofte være 0,7-1 m (Fig. 4), mens Evenstad oppgir en vidde på 2½ alen (vel 1,5 m) (Ibid:35). Både ovner og slagghauger er gjerne godt synlige. Slaggen er porøs, og det er gjerne mye trekull innblandet. En antar at de er etterformatoriske, men en hypotese er at de kan være eldre (Espelund 1997; 1999a).

Historikk

Det er utarbeidet flere oversikter over jernvinnereforskningen, dels generelle, dels mer problemrettede (Larsen 1991, Narmo 1996, Rundberget 2002, Stenvik 2003a; 2003b). Jeg

Fig. 4. Ovn av «Evenstadtypen» i Sudndalen, Hol kommune, Buskerud. Diameter ca 0,75 m. Ovnen er datert til 1310-1430 e.Kr. Foto: Jan Henning Larsen.

har valgt å se på den delen som gjelder kronologi selv om fremstillingen også må bli noe generell for sammenhengens del.

Peder Clausson Friis skrev allerede omkring 1600 om gammel jernutvinning i Tinn prestegjeld i Telemark: «Udi denne Ort have de i gammel Tid veldet Jern og haft Jernhytter, hvilke nu er øde» (etter Olafsen 1916:19). Presten Hans Wille mener i sin Seljordsbeskrivelse fra 1784 at dette gjelder Seljord og spesielt Møsstrond med alle sporene etter ødegårder og jerntilvirkning (Ibid:25). Flere sagn forteller også om denne gamle virksomheten. Det var klart at virksomheten var eldre enn svartedauden.

Utover på 1700 og 1800-tallet finner vi opplysninger om gamle jernvinneanlegg i beretninger til topografer og antikvarer (Ibid). Disse kildene er lite utnyttet. Fordi lavteknisk jernfremstilling i enkelte områder ble drevet helt opp på 1800-tallet, må de kronologiske forholdene ha vært uoversiktlige. Likevel viser kildene at det var en klar forestilling om at jernfremstillingen var gammel. Prost Hugo Fredrik Hiorthøys beskrivelser fra 1785-1786 kan tjene som et eksempel. Her er det ikke bare opplysninger om jernutvinning som ble drevet på gamlemåten på denne tiden, men det finnes også spor etter eldre fremstilling: «Paa adskillige Steder sees endnu Slaghøie eller Hobe og dybe Grave i Myrene, til Beviis paa at, Indbyggerne i Gulbrandsdalen have i de ældre Tider forarbeidet meget Myrjern, og derved søgt sin Næring» (Hiorthøy [1785] 1990:24). Gerhard Schøning nevner at han i Sødorp i Fron ble fortalt at Gudbrandsdalen tidligere het Smidsdalen på grunn «af de mange smaae Jærnværke, som her da overalt vare, og hvorefter

endnu allesteds, omkring paa Fiældene, sees en Mængde Jærn-Slag», men han hadde ikke sett navnet brukt i sine eldre kilder (Schøning [1775] 1980:105). Schøning var opp-tatt av fornminnene på Hundorp i Sør-Fron som han kobler til Dale-Gudbrand, og Snor-res beskrivelse av Olav den helliges kristning av dølene, bør ha ment at Smidsdalen må ha vært et førkristent navn, og at jernutvinningen var av høy alder.

Den første arkeologiske undersøkelsen av en ovn og en slaggrøp ble utført av Haakon Schetelig i 1909 på Grindheim i Etne, Hordaland (Schetelig 1913). Undersøkelsen viste at jernet ble fremstilt i eldre jernalder. Det var imidlertid ikke arkeologer som startet jernvinne-forskningen. Sogneprest Olaf Olafsen foretok den første sammenstillingen av materialet, særlig sagaberetninger og topografiske kilder. Han påpeker viktigheten av registreringer og undersøkelser av «saadanne Levninger af vore Forfædres Kultur» (Olafsen 1916).

I årene før og etter første verdenskrig får vi flere arbeider om den gamle jernvinna i Gudbrandsdalen (Kleiven 1912, Helland 1913, Holme 1920). De var naturlig nok preget av Ole Evenstads «oppskrift» for jernfremstilling fra 1782 (Espelund 1999a). Forskning-en ble drevet av interesserte «amatører», og blant annet foretok overlærer T. N. Holme utgravninger rundt Lillehammer. Han viser til at de fleste steder fikk jernvinna en bratt avslutning da bergverkene kom, og han gjør forsøk på å datere et anlegg på Ulvenengen ut fra myrtilveksten over en malmkilde han mener er benyttet og kommer til at blester-bruket i det minste er fra jernalderen, helst fra eldre jernalder (Holme 1920:43, 52-53).

Innenfor arkeologenes rekke på 1920-tallet ble jernvinna sett på som et sentralt forskningsområde. A. W. Brøgger vier et helt kapittel til jernet i sin tankevekkende bok *Det norske folk i oldtiden* (1925:135-155). Han mener at jernvinna ikke var alminnelig før i 4. og 5. århundre. Et av argumentene er at det er først da vi finner smedverktøy, og etter den tiden blir slikt verktøy vanlig i gravene. Brøgger viser en beundringsverdig kunnskap om utbredelsen av den gamle jernvinna. Han ser en kobling mellom jernvinna og det selv-forsynte bondesamfunnet; et syn som var gjengs i lang tid.

Etter at Brøgger utformet mål for forskningen som blant annet omfattet jernvinna på det første norske arkeologmøtet i 1927, er det ikke arkeologene, men naturviterne som blir toneangivende i denne forskningstradisjonen (Hagen 1997, Rundberget 2002). Geologen Rolf Falck-Muus hadde allerede startet sitt arbeid. Han gikk aktivt ut og ba om opplysninger. Han samlet et betydelig materiale og publiserte et par artikler om forholdene på Hedmark (Falck-Muus 1927; 1931). Slaggrøp i en grav ble brukt til å vise jernproduksjon i Solør i vikingtiden, han trakk frem Håkon VI's brev fra 1358 som bekreftet øster-dølenes rett til å vinne jern i kongens almenning, og han brukte alderen på trær som var både 400 og 600 år gamle på slagghauger til datering. En del slaggrøp på Finnskogene mente han var fra finnebosetning på 1600- og til dels på 1700-tallet (1931:64-65, 68).

T. Dannevig Hauge, leder for konserveringslaboratoriet ved Universitetets Oldsaksamling, fulgte opp arbeidet med to artikler i *Viking* hvor han presenterte sine undersøkelser i Gudbrandsdalen (1940) og i Valdres (1944), og deretter kom hans doktoravhandling i 1946. Han bygde opp en kronologi av ovnstyper fra førromersk jernalder til nyere tid på grunnlag av registreringer og undersøkelser av 103 jernvinneanlegg. Han presenterte samtidig de få gjenstandsfunn fra slike fornminner og ga en oversikt over slaggrøp og ovnsdeler fra graver. Hauges undersøkelse var fra Gudbrandsdalen, Valdres, Hallingdal, Numedal og Telemark, og i dette arbeidet benyttet han dessuten Falck-Muus' arbeid fra

Hedmark (Hauge 1946). Senere fortsatte han å kartlegge jernvinna i Land (1952).

Sigurd Grieg utarbeidet allerede i 1939 en oversikt over jernvinna i Norden, og han benyttet samme metode som Hauge ved å tidfeste jernvinna ut fra funn i graver i Nordisk Kultur, og han kommer frem til at utnyttelsen av myrmalmen er kommet i gang i førromersk jernalder slik som i Danmark og Sverige (Grieg 1953:179-181).

Både Falck-Muus og Dannevig Hauge hadde vanskeligheter med å datere anleggene. Det ble funnet få daterbare gjenstander ved undersøkelsene av jernvinneanleggene. Funn av slagg og ovnsforing i gravminner var heller ikke enkelt å bruke som dateringsgrunnlag, men likevel bygget de opp en typologisk ovnsutviklingen. Det er interessant at Hauge kom frem til at det hadde vært et kraftig oppsving i jernvinna i sen romertid og i folkevandringstid, som fortsatte inn i merovingertid og vikingtid. Han hevdet at dette gjelder også for middelalderen (Hauge 1946: 204-217). I tillegg til disse to studerte naturviteren Isak Undås jernvinneanlegg og kullgroper ved Ustevatn ovenfor Geilo i Buskerud. Selv om han så muligheten for at produksjonen begynte i eldre jernalder, måtte hovedbruksfasen være i vikingtiden ut fra de mange gjenstandsfunnene, og det så ut «som om jernvinna tok slutt med vikingetid og hedendom» (Undås 1961:287).

Når arkeologene behandlet jernvinna i dette tidsrommet, var det som en del i bredere anlagte (bosetnings)studier, som Brøggers *Det norske folk i oldtiden* (1925) og Hougens *Fra seter til gård* (1947). Lars F. Stenvik (2003b) har foreslått at arkeologenes manglende engasjement kunne ha sammenheng med at denne fornminnetypen var så vanskelig å datere. Kanskje kan vi også legge til at fokuset på gjenstander gjorde at det var mer interessant å grave ut boplasser og gravminner.

Irmelin Martens oppsummerte situasjonen slik: «Vi vet foreløpig svært lite om hvilke ovnstyper som har vært brukt i de forskjellige perioder, og om den utvikling av teknikken som må ha foregått i løpet av det lange tidsrommet. Ved fremtidige undersøkelser må vi sette vår lit til C-14-dateringer, og det er få arkeologiske objekter som er bedre egnet for datering ad denne vei» (Martens 1968:2). Hun hadde da startet sine utgravningene på Møsstrand i Telemark, og de første C14-dateringene forelå allerede.

Med utgravningene fra midten av 1960-årene (Martens 1972; 1988) økte interessen for jernvinna. I årene som fulgte, ble det utført målrettede undersøkelser med bruk av moderne naturvitenskapelige metoder. Et satsingsområde var C14-dateringer av jernvinneanleggene (Martens 1979). Ved hjelp av denne dateringsmetoden ble det etter hvert utarbeidet en kronologi for forskjellige ovns- og anleggstyper. Jernproduksjonen hadde startet i hellegrøter ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder, mens sjaktovner med sideavtapping av slagg (leirovner) ble tatt i bruk omkring 800. Anleggene var enkle og åpne gjennom jernalderen, mens blestertufter ble mer komplekse i middelalderen (Martens 1988).

Arne B. Johansens undersøkelser på begynnelsen av 1970-tallet i Sysendalen i Hordaland viste at jernproduksjon her gikk tilbake til tiden omkring Kr. f. til forskjell fra østsiden av Hardangervidda (Møsstrand) der en ikke hadde tidligere dateringer enn til 500-tallet (Johansen 1973). På slutten av tiåret ble *Jern og jernvinne* tema på Det Norske Arkeologmøtets symposium. Det viser indirekte den økende interessen for denne forskningen. De ferske utgravningsresultatene fra Eg ved Kristiansand i 1977 ble presentert. Her hadde en funnet 7 slaggroper som viste jernproduksjon i romertid. Slaggropene ble tolket som rester av sjaktovner av europeisk type (Nakkerud og Schaller 1979). Kullgroper hørte med i en senere jernvinnefase og startet rundt merovingertid (Johansen 1979:82).

Utover på 1980- og 1990-tallet har det vært en rivende utvikling innen denne forskningsgrenen, mye som følge av forvaltningsarkeologien. Det er utført hundrevis av radiologiske dateringer som gir oss basis for å bygge opp et kronologiske system. Martens (1988) har fullført sine undersøkelser fra Møsstrand, og en rekke nye områder er undersøkt. Det er blant annet avdekket spor etter en stor jernproduksjon i eldre jernalder på Heglesvollen i Trøndelag (Farbregd, Gustafson og Stenvik 1985, Espelund 1999a). Egil Mikkelsens undersøkelser på Grundset i Elverum viste at kullgropene hadde kvadratisk bunnplan i vikingtid og middelalder (Mikkelsen 1986). Tom Bloch-Nakkeruds jernvinneundersøkelser på Hovden, Setesdal i Aust-Agder, ga dateringer av kullgropene til vikingtid og middelalder (Bloch-Nakkerud 1987), mens Perry Rolfsen har vist at jernvinna strekker seg over mer enn 500 år, fra omkring 900 til 1450 i dette området øverst i Setesdal (Rolfsen 1992).

Gjennom Dokkaprojektet i 1986-1989 ved Dokkfløy i Gausdal Vestfjell, Oppland, vant en ytterligere kunnskap om jernvinna på Østlandet. Her ble det undersøkt mer enn 30 anlegg som stammet fra omtrent 100 e. Kr. til omkring 1400. Dette var første gangen man fant eldre jernalders jernvinneanlegg på Østlandet. De store, systematiske utgravningene med over 60 C14-dateringer avdekket anlegg fra en meget lang periode, og det var mulig å følge utvikling av ovner og anlegg nærmest kontinuerlig, selv om det var få anlegg som stammet fra yngre jernalder (Larsen 1991).

Samtidig med Dokkfløyundersøkelsene foregikk det en intens registrering i Hallingdal. Gjennom dette prosjektet registrerte lokale medarbeidere under veiledning av arkeologer kulturminner i utmarka i regionen. Det ble ikke foretatt utgravninger, men det ble tatt ut prøver for C14-dateringer. 46 prøver fra jernvinneanlegg og kullgroper er datert (Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994). Jernvinna har tydeligvis eksistert i det samme tidsrommet i Hallingdal som i Dokkfløy. De ovns- og anleggstypene som er gravd ut senere ved Geilo, har også klare paralleller til materialet fra Dokkfløy (upublisert).

Gjennom Rødsmoprojektet i 1994-1997 ved Rena, Åmot kommune, Hedmark, fikk en ytterligere kunnskap om utmarksminnene som blant annet omfattet jernvinna og kullgroper. For første gang ble det funnet utmarkssmier på Østlandet (Narmo 1997; 2000). Det var overraskende at ovnene, anleggene, men også sannsynligvis organiseringen av arbeidet, avvek fra det en hadde funnet i Dokkaprojektet. På grunnlag av over 70 C14-dateringer kan det slås fast at en startet med jernproduksjon ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder og vedvarte inn på 1200-tallet, mens kullbrenning i liggmiler er fra etterreformatorisk tid.

I det samme tidsrommet (1993-1997) undersøkte man en rekke kullgroper og en smie i Gardermoprojektet, Akershus. 25 kullprøver viser datering av kullgropene til yngre jernalder, middelalder og nyere tid, mens smia er fra tidlig middelalder (Helliksen 1997).

I Hedmark foretok Åkerprosjektet på begynnelsen av 1990-tallet registrering av utmarksminner og fikk utført en rekke dateringer av slagghauger til eldre og yngre jernalder og i sær til middelalder. Hedmark fylkeskommune fortsatte med store utmarksregistreringer som et sysselsettingsprosjekt fra 1994. Åkerprosjektets dateringer og deler av registreringsmaterialet benyttet Line Bårdseng (1998) i sin hovedoppgave om jernproduksjon på Hedemarken.

I siste halvdel av 1990-tallet har vi foretatt dateringer av jernvinneanlegg i Øvre Snertingdal i Gjøvik kommune, Oppland. Her er det fra lokalt hold utført omfattende regi-

streringer og samlet inn midler til dateringer og pollenanalyser. Aktiviteten ser ut til å ha vært svært omfattende i eldre jernalder (Larsen 2003b).

På slutten av 1990-tallet utførte Espelund brede studier av jernvinna, ikke bare i Trøndelag, men også på Østlandet. Han har fått utført en rekke radiologiske dateringer, både fra eldre jernalder og fra middelalder (Espelund 1999a). Hans interessefelt har særlig vært den sene jernvinna som ble beskrevet av Ole Evenstad i 1782. Ut fra en rekke dateringer mener han at denne teknikken er førreformatorisk (Espelund 1997; 1999a). I de siste årene har han studert jernvinna i Fyresdal i Telemark. Selv om ingen anlegg er gravd ut, foreligger en rekke dateringer som korrigerer det bildet vi fikk gjennom Møsstrandundersøkelsene. Jernutvinningen har startet tidligere – i eldre jernalder – og den har pågått til etter svartedauden (Espelund 2004).

Det pågående Gråfjellprosjektet som startet i 2003, har blant annet som målsetning å undersøke om kulturminnene i utmarka i Åmot kommune, Hedmark, viser det samme bildet som det en fant ved Rødsmoen. Selv om områdene ligger relativt nær hverandre, har man allerede påvist en større variasjon innenfor jernvinneanleggene, men anlegg fra tiden 950 til 1250 dominerer her slik som ved Rødsmoen (Rundberget 2004).

Selv om kunnskapen om jernvinna har økt enormt de siste 20 årene, gjenstår mye arbeid. Gjennom de store utgravningsprosjektene har det vært mulig å arbeide systematisk med bruk av naturvitenskapelige metoder. På grunn av alle de radiologiske dateringene har vi kunnet etablere kronologiske system. Samtidig har vi fått undersøkt en rekke kullgroper på Østlandet. Ser vi derimot på utgravninger av jernvinneanlegg *utenfor* prosjektene, er det i snitt bare blitt gravd knapt ett pr år siden 1990 slik at i mange viktige områder med tallrike spor er det aldri foretatt undersøkelser.

Det er oppsiktsvekkende at vi har så mange spor etter jernutvinning fra eldre jernalder, mens vikingtiden er dårligere representert. Dette er et brudd med den hevdvundne oppfatningen at jernfremstillingen her i landet ble skikkelig utviklet og skjøt fart i yngre jernalder - «I sen folkevandringstid og i merovingertid, altså 6.-8. årh., kom så den hjemlige jernhåndteringen til full utfoldelse. ... Vikingtidens indre landnåm og den veldige ekspansjonen utad er utenkelig uten den store jernproduksjonen som satte enhver fri mann i stand til å skaffe seg redskaper til nyrydding og våpen til utferd» (Marstrander 1972:41). At de aller fleste jernvinneanleggene på Østlandet er fra middelalderen, burde ikke overraske noen, men tidligere arkeologer arbeidet lite med denne perioden på landsbygda. Når de berørte jernproduksjonen, ble den oftest vurdert ut fra innholdet av jerngjenstander i gravene fra jernalderen.

Radiologiske dateringer

De kronologiske vurderingene i denne artikkelen bygger på radiologiske dateringer, og jeg har hatt tilgang til 617 C14-dateringer fra Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud og Telemark. Omkring halvparten av dateringene stammer fra kullgroper, resten fra slagg-hauger, ovner og malmlag. Nærmere halvparten er datert i forbindelse med prosjekter. Her kan nevnes 61 dateringer fra Dokkaprojektet (Larsen 1991), et antall som var svært høyt på slutten av 1980-tallet. Rødsmoprojektet har publisert 74 (Narmo 1997), Åker-

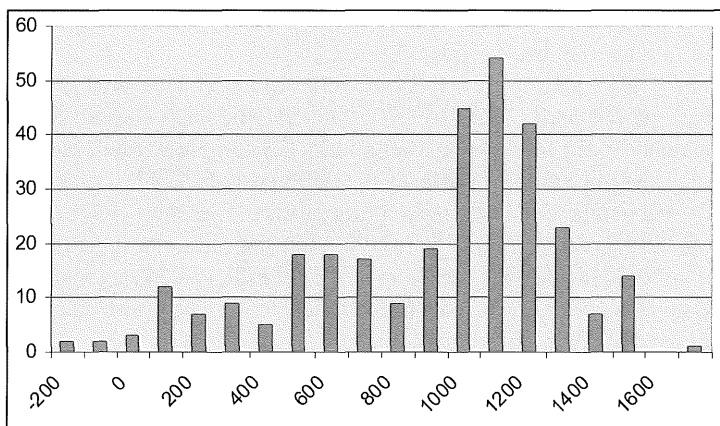

Fig. 5. Dateringer av slagghauger, ovner, malmlag og kullag fra Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud og Telemark fordelt på århundre. Det er tatt utgangspunkt i sentrumsverdi for kalibrert datering. Grunnlagsmaterialet er 309 dateringer.

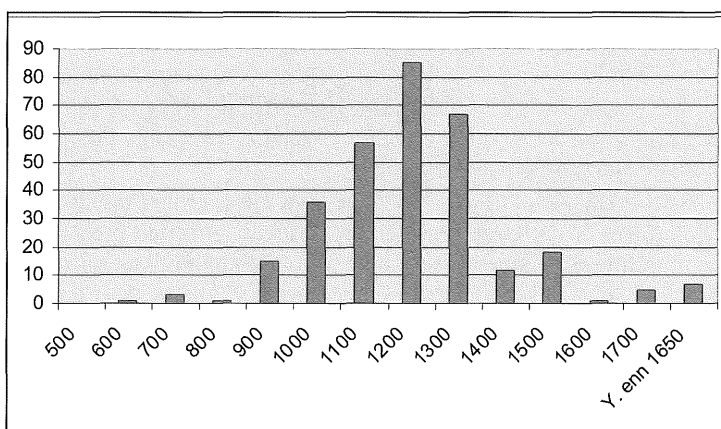

Fig. 6. Diagrammet viser dateringer av kullgroper fra Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud og Telemark fordelt på århundre. Det er tatt utgangspunkt i sentrumsverdi for kalibrert datering. Grunnlagsmaterialet er 308 dateringer og omfatter både groper som er brukt til produksjon av trekull til jernutvinning og til smiing.

prosjektet 22 (Bårdseng 1998), Gardermoprojektet 25 (kullgroper og smie) (Helliksen 1997) og Hallingdalsprosjektet 46 (Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994). Martens har publisert 48 fra Møsstrand (Martens 1988:162), og fra Hovden i Setesdal skal det foreligge omkring 250 dateringer (Rolfesen 2002), men bare 39 er publisert (Bloch-Nakkerud 1987). At så mange dateringer foreligger i områder hvor det har vært foretatt systematiske undersøkelser, burde medføre at et representativt utvalg fornminner er datert.

Jeg har fordelt dateringene på hundreår ut fra midtverdien på den kalibrerte datering-

en (takkt til sivilingeniør Steinar Gulliksen, Laaboratoriet for radiologisk datering, NTNU, for råd i dette arbeidet). Det store antallet dateringer berettiger bruk av en slik enkel metode. I diagrammene er det antall dateringer som er vist, og ikke antall fornminner. Mange av dem har flere bruksfaser, og det vil være feil å bruke bare en verdi. Dateringer fra slagghauger, ovner og malmlag er vist i et diagram (Fig. 5) og kullgroper i et annet (Fig. 6). Det er ikke gjort forsøk på å skille mellom kullgroper til jernutvinning og kullgroper for produksjon av smikull. Årsaken er at det er vanskelig å skille de to groptypene fra hverandre ut fra rapporter, og det kreves en mer detaljert gjennomgang av registreringene for de enkelte områdene enn jeg har hatt anledning til å foreta.

Jernvinna i eldre jernalder

Det var fra Dokkfløy vi fikk de første C14-dateringene til eldre jernalder på Østlandet, og det var her vi fikk forståelse av hva anlegg med store slaggblokker representerer. Produksjonen må i hvert fall ha vært i gang omkring 100 e. Kr. (Larsen 2003b). Karakteristisk for den eldste fasen ved Dokkfløy er *store sjaktovner med slaggrup* med diameter inntil 1,6 m, mens sjaktene kan ha hatt indre diameter inntil 1,2 m (jfr. Fig. 2). I gropene er det veid opp fra 240 til 450 kg slag. Selv om det er funnet mange deler av sjaktene, vet vi ikke hvor høye de har vært. Tydeligvis har slaggroupene vært brukt en rekke ganger. Rundt ovnen er det funnet stolpehull etter en konstruksjon, bygning eller tak, med størrelse omkring 5 x 5 m. I dette området har vi ikke data som tyder på at slike anlegg har vært i bruk lenge etter 600 e. Kr. Hovedtyngden av dateringene ligger i romertid. Alle anleggene ligger i nær kontakt med seterområdene.

Anleggstypen fins over hele det indre Østlandet (Larsen 2003b med anf. litt.). Det dreier det seg om en rekke anlegg med stor geografisk spredning, slik at vi nå ser at det er en alminnelig fornminnetype. Det finnes vel 50 radiologiske dateringer som viser produksjon tilbake i eldre romertid. Dateringer til førromersk jernalder er beheftet med usikkerheter. Ovnstypen blir brukt inn i yngre jernalder (Larsen 2003b).

Det kan finnes andre elementer som stolpehull og veggvoller, leirlag, malmlag og kullag i tilknytning til anleggene (Larsen 1991; 2000), mens bosted eller ildsted ennå ikke er kjent. Det er viktig å ha klart for seg at undersøkelser utenfor Dokkfløy er av meget beskjeden karakter; for det meste enkel dokumentasjon eller prøveuttak for datering.

Vi kjenner til en *mindre sjaktovn med slaggrup* fra Agder og Rogaland, som sannsynligvis tilsvarer den kontinentale sjaktovnen (Haavaldsen 1997, Larsen 2003a). Funnene fra Eg ved Kristiansand (Nakkerud og Schaller 1979) er mest kjent, men antagelig er den langt mer utbredt enn tidligere antatt. Den er også fremkommet på Østlandet. Ole Risbøl (1997:10ff) påviste slike på By i Løten, Hedmark, ved maskinell flateavdekking. Én er datert til førromersk jernalder, mens en annen til omkring 100 e. Kr.

En tredje type finner vi i Trøndelag (jfr. Stenvik 2003a; 2003b). Det mest kjent anlegget er Heglesvollen i Levanger (Farbregd, Gustafson og Stenvik 1985). Selve ovnen er også her en *sjaktovn med underliggende slaggrup*. Den er mindre enn «Østlandsovnen». Dateringene går tilbake til eldre jernalder. Slaggunn tyder på at også «Trøndelagsovnen» er kjent på Østlandet, og funnet fra Gryta i Gausdal er datert til romertid (Espelund 1999a:125 fig. 24b, 130).

På overgangen mellom eldre og yngre jernalder kjennes en *mindre oven med slaggrøp* i Østerdalen (Narmo 1997). Vi må derfor være åpne for at det kan finnes flere varianter av sjaktovnen med slaggrøp på Østlandet (Larsen 2003b). Dateringene er for det meste utført på trekull av furu som kan ha høy egenalder. Enkelte steder er det åpenbare misforhold mellom stratigrafi og dateringer, for eksempel ved at stratigrafisk yngste prøve har gitt eldst datering.

Jernvinnas utbredelse i yngre jernalder og middelalder

Hovedutbredelsen av jernvinna har vært kjent lenge. Brøgger gir et godt bilde av den allerede i 1925, og Dannevig Hauge bygger videre på hans opplysninger og supplerer dem.

Irmelin Martens hevder at ut fra registreringer har følgende områder har vært sentrale i jernproduksjonen (intensivområder) i vikingtid og middelalder:

- Bykle-Vinjeheia, Aust-Agder og Telemark
- Møsstrond, Telemark
- Ossjøen, Dagali, Buskerud
- Ustedalen, Hallingdal, Buskerud
- Golsfjellet (mellom Hallingdal og Valdres), Buskerud og Oppland.
- Øystre Slidre, Valdres, Oppland.

Dette er de «klassiske» områdene i den forstand at man lenge har hatt kjennskap til at her ligger anleggene tett. Hun karakteriserer Bykle-Vinjeheia, Møsstrond og Ustedalen som spesialiserte jernvinnebygder, og muligens kvalifiserer også Ossjø-området og Golsfjellet til betegnelsen. Møsstrond og Ustedalen har fortsatt fast bosetning, og det finner vi også i deler av Bykle-Vinjeheia og Golsfjellet (Martens 1982:39). Den gangen hadde en bare foretatt utgravninger i Bykle-Vinjeheia og på Møsstrond, men etter hvert kjenner vi en rekke nye områder som vil fanges opp av hennes definisjon som jernvinnebygd.

I de senere årene er det blitt publisert flere kart som viser utbredelsen av jernvinneanlegg. De store avvikene mellom dem skyldes at stadig nye jernvinneområder erkjennes. Heid Gjøstein Resi (1995:136) har i tillegg til de intensive jernproduksjonsområdene til Martens, fått med Dokkfløy og Hedmark. Enda lenger går Espelund (1999a) og Narmo (1997) som i sine utbredelseskart avmerker store sammenhengende områder slik at det ikke lenger bare dreier seg om spredte punkter. Nå ser vi et nærmest sammenhengende belte som går gjennom det indre østlandsområdet, Telemark og ned Setesdal til indre strøk av Agder. I tillegg til dette finnes det et stort jernvinneområde i Trøndelag.

Det er viktig å ha klart for seg at det sjelden finnes anlegg nede i dalene. Det ubrudte bildet som kartene viser, kan gi et fortegnert bilde. Mange av anleggene ligger i øvre dalbygder og lavere fjellstrøk, og arkeologer har lenge sett jernvinna som en lokaliseringsfaktor for bosetningen i marginalområder (Johansen 1973, Martens 1982:29). Etter hvert har en nå også funnet anlegg i utmarksområdene ned mot flatbygdene, og både her og nede i dalene finnes det store mengder med kullgroper for produksjon av smiekull.

I motsetning til Narmo som ikke oppgir hvor stor produksjon som er tilstrekkelig for at et område avmerkes, presenterer Martens sine kriterier. Hun mener at et intensivområ-

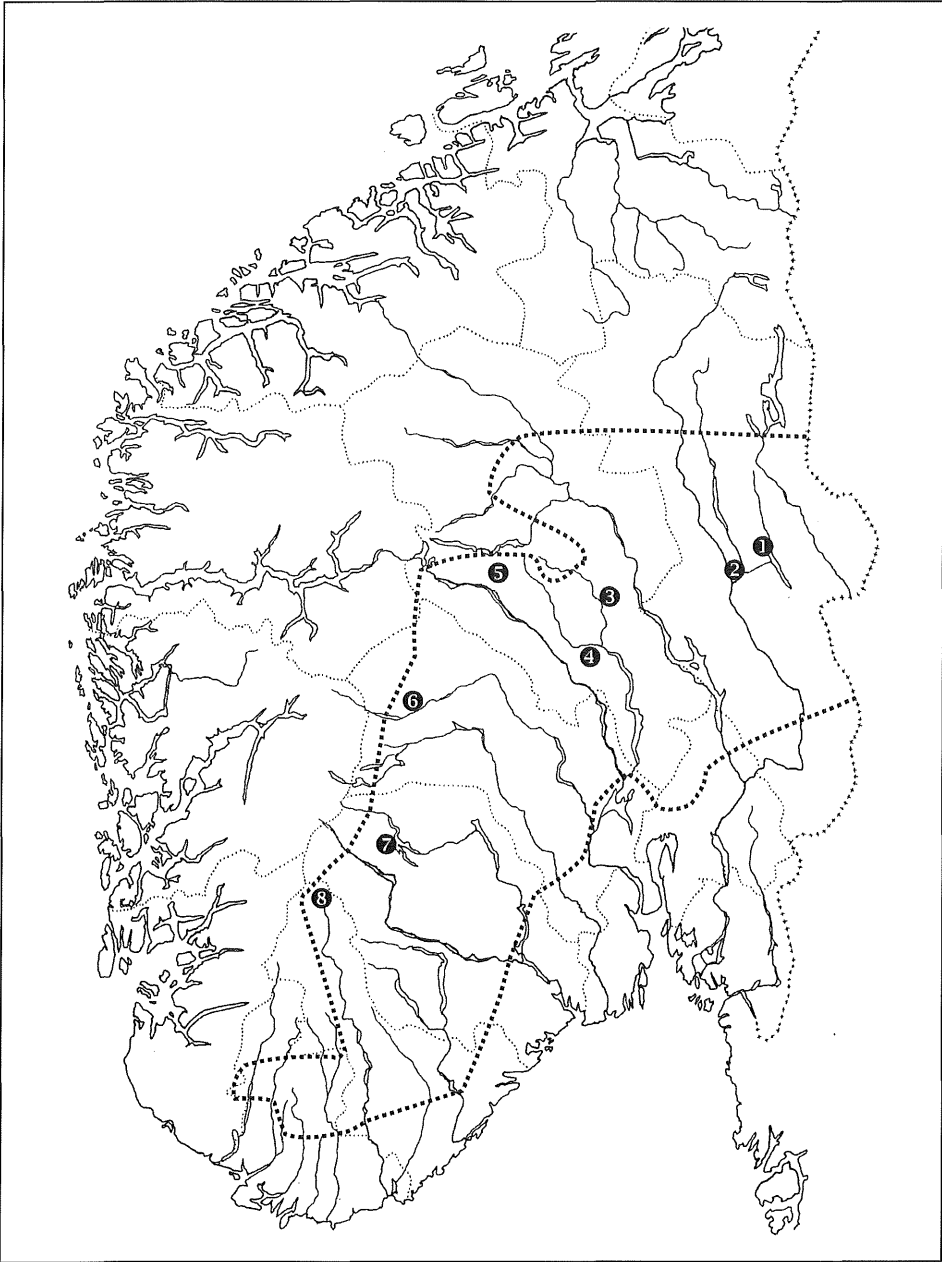

Fig. 7. Kartet viser områder med mange jernvinneanlegg på Østlandet og Sørlandet. Viktige steder omtalt i teksten: 1) Gråffellet, Åmot k., Hedmark, 2) Rødsmoen, Åmot kommune, Hedmark, 3) Dokkfløy, Gausdal k., Oppland, 4) Sneringdal, Gjøvik k., Oppland, 5) Beitostølen, Øystre Slidre k., Oppland, 6) Ustedalen ved Geilo, Hol k., Oppland, 7) Møsstrond, Vinje k., Hedmark, 8) Hovden, Bykle k., Aust-Agder.

de karakteriseres hvis det har minst 5 jernvinneanlegg eller 50 kullgroper per km². Jeg mener det er utilstrekkelig, fordi slaggmengden er proporsjonal med produksjonen. Når det oftest er 2-5 tonn per anlegg i Oppland og Buskerud, kan det i Hedmark være 30-45. I arbeidet med å utarbeide kart må vi forta testregistreringer, men også gjennomgå og kontrollere eksisterende data. Jeg har utarbeidet forslag til et kart som bygger på Narmos (Fig. 7), men hvor jeg også har tatt med Gudbrandsdalen og noe mer av flatbygdene. Agderfylkene er også vist på kartet hvor jeg har utvidet med Setesdalsheiene, Tovdal og indre deler av Vest-Agder. Kartet viser utbredelse og ikke intensivt utnyttede områder. Ved ytterligere studier vil kartet ventelig måtte justeres.

For forskerne er registreringssituasjonen bekymringsfull. Registreringene for Økonomisk kartverk (ØK) er stoppet opp. Bortsett fra noen unntak som enkelte fylkeskommuner har utført, har en ikke foretatt slike registreringer i det siste tiåret på Østlandet. I Hedmark ble mange fornminner først registrert på 1990-tallet gjennom Åker-prosjektet og gjennom «Utmarksprosjektet». Bevilgningene til ØK-registreringene var dessuten så lave at en tok med bare de utmarksfornminner man fikk påvist. Registratorene hadde og har fortsatt meget liten kunnskap om jernvinna. Mange kullgroper er registrert som fangstgroper. For tiden foretas de fleste registreringene i forbindelse med reguleringsplaner, ofte dreier det seg om hytteutbygging. Dette betyr at registreringene bare foretas i områder som det er økonomisk interessant å bygge ut i vår tid. I Fornminneregisteret finner vi bare opplysninger om 244 jernvinneanlegg og 731 lokaliteter med kullgroper i Oppland (2003-tall). Dette må tilsvare en forsvinnende liten del av det som virkelig finnes.

Kullgroperne

Med *kullgrop* forstår jeg en grop som er beregnet på kullproduksjon (Bloch-Nakkerud 1987). De har en vid utbredelse og er vel den mest vanlige typen synlige fornminner på Østlandet. Mål og utforming kan variere. Vanligvis er de sirkulære eller kvadratiske, men de kan også være rektangulære eller ovale. Gropene er gjerne omgitt av en voll. En kullgrop kan være 2,5 – 7 m i indre diameter (som måles mellom toppunkt på vollen) (Bloch-Nakkerud 1987), og de er sjelden mer enn 1,2 m dype (Narmo 2000:77).

Kullgroperne kan være integrert i jernvinneanlegg slik som kjent fra Dokkfløy, Hedemarken, Østerdalen, Gudbrandsdalen, Valdres og Hallingdal. På Rødsmoen og Gråfjellet kan de danne en punktsverm rundt anleggene, mens de ved Dokkfløy ligger i rekke eller i trekantformasjon.

Gropene kan også finnes nær innmarka nede i dalene og på flatbygdene der det ikke er påvist spor etter jernutvinning. Vi antar at disse gropene er laget for produksjon av kull til smiing (Narmo 1997:134). En *smiekullgrop* defineres ut fra mangel på jernvinneanlegg i området; en definisjon som ved begrensede undersøkelser gjør at det ofte hersker tvil om man står overfor en grop knyttet til jernutvinning eller smiing. Smiekullgroper finnes også i utmarka slik som på Rødsmoen der det ble påvist system med utmarkssmie og tilhørende kullgroper. Narmo konstaterte at smiekullgroper i utmarka og groper knyttet til jernvinna på Rødsmoen er utformet etter forskjellig tradisjon (Ibid:143).

Gjenbruk av groper forekommer. Ved Dokkfløy er kullgroper ombygd til fangstgro-

Fig. 8. Kullgrop DR 57 ved Dokkfløy, delvis utgravd, har sirkulær bunnplan og er datert til 1200-tallet. Foto: Magne Thorleifsen.

per, mens fangstgroper er gjenbrukt som kullgroper på Rødsmoen.

Allerede Falck-Muus (1931) var klar over at kvadratiske kullgroper er et østlig trekk, og det er ikke kjent at sirkulære groper er undersøkt i søndre del av Hedmark (Narmo 1997:102; 2000:143). Hvor langt nord de kvadratiske gropene går, er usikkert, men de jeg har sett i Stor-Elvdal virker sirkulære, og Mikkelsen synes å se det samme i Atnavassdraget (Mikkelsen 1980). Det er ikke foretatt utgravninger i denne kommunen.

I områdene vest for Mjøsa/Gudbrandsdalen og videre til Hallingdal ligger både sirkulære, rektangulære og kvadratiske groper, men de sirkulære dominerer. De undersøkte kullgropene som er integrert i jernvinneanlegg i Gausdal Vestfjell, Valdres og Hallingdal, har alle vært sirkulære. (Fig. 8). Når det gjelder smiekullgroper, finnes det også eksempler på kvadratiske, rektangulære og ovale groper vest for linjen Mjøsa/Gudbrandsdalen.

Sidegroper er mindre groper som ligger ved siden av en enkelt kullgrop. De er ofte så små at de anses som uaktuelle for kullproduksjon. Størrelsen kan gjerne være 1-2 m meter, og de kan være sirkulære, ovale eller uregelmessige. Hva de egentlig representerer, er et uløst spørsmål. Så vidt jeg kan se, er sidegroper knyttet til de sirkulære gropene og er dermed et vestlig trekk. De opptrer sparsomt på Gråfjellet og Rødsmoen, mens ved Dokkfløy hadde nærmere en fjerdedel av gropene sidegrop og på Hovden vel en tredjedel (35,6%) (Bloch-Nakkerud 1987:117).

Bloch-Nakkerud kom til at kullgropene stammer hovedsakelig fra vikingtid og middelalder, 900-1400 e. Kr., ut fra sitt materiale fra Hovden i Setesdal (Ibid). Jeg har i tillegg sett på fordelingen av 308 dateringer fra Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud

og Telemark (jmf. Fig. 6). Bildet er fortsatt entydig. Vi har ingen sikre dateringer fra eldre jernalder. Riktignok er det en vesentlig feilkilde at kullgropene kan ha vært brukt mange ganger, og at det vi som regel daterer, tilsvarer siste bruksfase. Det er forsøkt å se hvor mange bruksfaser en grop kan ha ved å studere vollen som omgir dem, men som regel finner vi ikke målbare forskjeller når vi skal forsøke å datere lag i vollen. Mest tydelig forskjell fikk jeg ved undersøkelse av en kullgrop på Randgård i Lillehammer i 1993. Her var det kull av bjerk i gropen, datering AD 1305-1425 (T-11287) mens et lag i vollen bestod av furukull med alder AD 785-985 (T-11286). Så markerte utslag er sjeldne.

Det finnes svært mange dateringer fra 1000- til 1300-tallet, mens det derimot er få fra tiden før 900. Når vi skal vurdere alderen på ovnstypene fra yngre jernalder og middelalder, blir de tidlige dateringene av kullgropene viktige i drøfting av sammenhengen. Datering på furu kan gi for høy alder fordi den kan ha høy egenalder. Dette ble spesielt viktig i tolkningene av dateringene fra eldre jernalders jernutvinning (Larsen 2003b). I et par tilfeller (Rødsmoen i Hedmark og Bøven-Ellingseter i Sør-Aurdal, Oppland) er det datert både på furu og på gran/bjerk fra samme grop. Dateringene falt ikke nevneverdig forskjellig ut. Sannsynligvis ble det benyttet ungt trevirke med liten stammetykkelse. I kullgroper finner vi gjerne stokker med diameter inntil 10 cm. Har stokken vært grovere, synes de å være kløvd.

Den tidligste dateringen har vi fra Svatum i Gausdal: 540-660 (Ua-480). Vedart er ikke kjent. De tre andre gropene som lå tett inntil er også datert. Prøvene er tatt ut ved enkle prøvestikk, og de fem dateringene er 1230-1510. Fordi alle gropene ligger på samme lokalitet, er det naturlig å tro at de ble brukt samtidig. Det er derfor rimelig å tro at den ene tidlige dateringen kan være feil.

Andre tidlige dateringer har vi fra Gardermoprosjektet. Her er to dateringer henholdsvis på kull av gran til 645-785 (Beta-78794) og på kull av furu til 660-785 (T-11614) (Helliksen 1997:129). Videre er en kullgrop på Eggemoen ved Hønefoss, Buskerud, datert (på furu) til 680-790 (T-13042), mens to andre dateringer lå innen 875-1025. I tillegg finnes en datering fra Sokna til 450-615 (Beta-77889) som er meget usikker fordi vi mangler dokumentasjon av prøveuttaket og av selve gropa. For en datering til 535-645 (T-16345) fra Snerthingdal er det usikkert om det virkelig dreier seg om en kullgrop. Disse to dateringene er ikke tatt med i oversikten.

Vi har derimot en rekke dateringer med tidligste kalibrerte alder fra slutten av 800-tallet, så når vi kommer ut på 900-tallet, er vi på langt sikrere grunn. Jeg mener at vi foreløpig bør være forsiktige med å bruke de meget få dateringene vi har fra merovingertiden til å slutte at kullgropene er så gamle.

Vi bør også se på de mange dateringene vi har fra etterreformatorisk tid. De samsvarer bra med de skriftlige kildene der vi finner opplysninger om bruk av kullgroper (Bloch-Nakkerud 1987). Riktignok er noen utført på trekull med dårlig kontekst. I mange tilfelle vet man ikke om en har datert kullbrenning eller skogbrann.

Ut fra dagens materiale kan vi konkludere med at kullgropenes hovedbrukstid har vært fra 900 til 1450/1500 med tyngdepunkt på 1200-tallet. Materialet gir ingen indikasjoner på at det er en kronologisk forskjell på runde eller firkantete groper, eller om gropa har eller ikke har sidegrop. Derimot er situasjonen mer uklar når vi ser på groper som ligger nær jernvinneanlegg og på smiekullgroper. I oversikten (Fig. 6) er det ikke skilt mellom disse to groptypene. Det ser ikke ut til å være noen betydelig forskjell i dateringene, men trolig er mange kullgroper yngre enn 1400-tallet for produksjon av smiekull.

Ovnstyper og datering

Det er foretatt undersøkelser av jernvinneanlegg fra yngre jernalder og middelalder en rekke steder i Øst-Norge, og utviklingen er langt bedre klarlagt enn for eldre jernalder. Her kan det særlig vises til utgravninger på Rødsmoen og Gråfjellet i Hedemark, ved Dokkfløy og Beitostølen i Oppland, Ustedalen ved Geilo i Buskerud, Møsstrand i Telemark og Hovden øverst i Setesdal, Aust-Agder (jmf. Fig. 7).

Ser vi på de forskjellige ovnstypene som har vært benyttet, fortsetter en å bruke «Østlandsovn» fra eldre jernalder inn i yngre jernalder, i hvert fall på 600-tallet. På grunnlag av resultatene fra Dokka-undersøkelsene kunne det være grunnlag for å hevde at teknologien med de store slaggblokkene hadde sin brukstid bare i eldre jernalder. Samlet sett viser alle utmarksaktivitetene i dette området en nedgang ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Jacobsen og Larsen 1992). Viktig er at vi i vurderingen av dateringene tar i betraktning at de både for eldre og yngre jernalder hovedsakelig bygger på materiale av furu som kan ha høy egenalder. Først i yngre vikingtid og middelalder er dateringsmaterialet i hovedsak treslag med kortere levealder som bjerk og gran. At furu i et par sammenhenger i kullgroper fra middelalderen har gitt sammenfallende alder som bjerk/gran kan ikke tillegges vekt i denne sammenheng. Espelund hevder at det er tilfells av tørr ved som ga trekk i de store ovnene med slagggrop, og til dette var den gamle, tørre furuveden best egnet. Vi må derfor gjøre regning med at dateringene fra disse ovnene kan vise for høy alder.

Noen få dateringer fra slike anlegg antyder en senere brukstid. Fra Hedemarken foreligger to dateringer av interesse; en fra Furnes almenning til 420-635 (Beta-79591) og en fra Løten almenning til 650-770 (Tua-729) (Bårdseng 1998:28). Ved Dokkfløy er de seneste dateringene 450-630 fra DR 222 (T-7710) og 460-640 fra DR 75 (T-7943). Fra Snertingdal har vi dateringene 635-680 fra R41 (T-15840) hvor det ikke er påvist store slaggblokker, men mange større slaggstykker med vedavtrykk som tyder på «slagggrop-teknologi» og dateringene 680-785 (T-15838) fra R2 hvor det ligger store slaggblokker. Den sistnevnte er spesielt sen, og det er tatt ut ytterligere materiale her for å få bedre forståelse av anleggets brukstid. Fra et stort anlegg med slaggblokker ved Smådøla i Nore og Uvdal foreligger dateringer til henholdsvis 555-650 (T-10034) og 440-645 (T-10035).

Hallingdalsprosjektet har fått datert 5 slaggblokker hvor dateringsmaterialet er tatt ut inne i hulrom i slaggen. Av disse er 4 interessante i vår sammenheng: 450-635 fra Å77 (Ua-3778), 560-665 fra F21 (Ua-3776), 560-710 fra N7 (Ua-3777) og 590-670 fra He104 (Ua-3750) (Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994:38). Endelig har jeg undersøkt del av et anlegg ved Ustedalsfjorden i Hol hvor vi har de to følgende dateringene: 545-620 (T-13880) og 610-685 (T-13779).

Ser vi disse dateringene i sammenheng, er det klart at denne ovnstypen må ha vært i bruk gjennom hele 600-tallet. (Fig. 9). Tar vi i betraktning at dateringene nok er for gamle på grunn av dateringsmaterialets alder, er det grunnlag for å fremsette en hypotese om bruk inn på 700-tallet.

At den store «Østlandsovn» etterfølges av *ovn med sideavtapping av slag* fremgår klart av stratigrafiske iakttagelser. Ovn med slaggtapping og tilhørende slagghaug er funnet oppå anlegg med store slaggblokker. Klarest er forholdet på DR 75 på Dokkfløy, men vi kjenner det også fra Hedemarken, Valdres og Hallingdal.

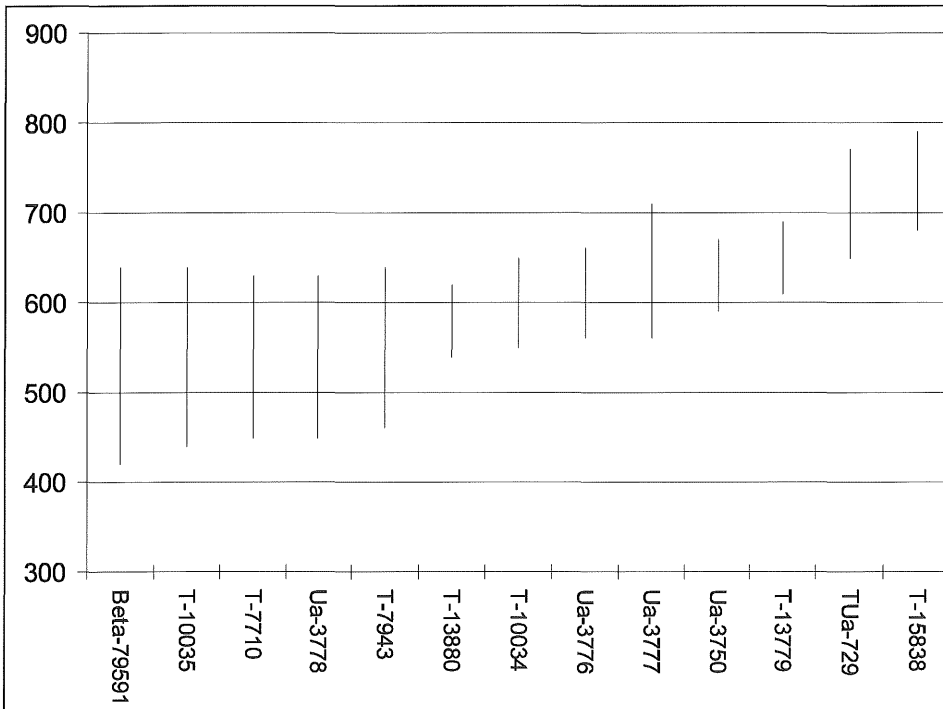

Fig. 9. De yngste dateringene av «Østlandsovnen» som er omtalt i teksten.

Disse ovnene er sirkulære eller ovale og har diameter omkring 0,4 m (0,3-0,5 m) på Dokkfløy. Vikingtidsovnene er ovale med tverrmål 0,5 m, mens middelalderovnene er sirkulære med diameter 0,3-0,4 m. Mens vikingtidsovnene står på en platting av småstein og leire, er ovnene i middelalderen skåret inn i slakt skrånende bakke og er bygd direkte på undergrunnen. Høyden har vært minst 0,7 m viser et heldig funn av en godt bevart ovn i en slagghaug. I vikingtiden står de innen en ramme av store steiner, mens middelalderovnene har en ramme av kantstilte skiferheller som fører til at de gjennomgående er godt bevart (Fig. 3). I bunnen er det åpning for slaggtapping ut i en renne. Antagelig har det vært åpning for blåstinntak i 90 graders vinkel på denne kanalen. Driftsprinsippet er godt klarlagt (Jakobsen, Larsen og Narmo 1988).

Tilsvarende ovner er kjent fra Valdres, Hallingdal, Møsstrand og Hovden, men det er forskjeller i rammene som omgir ovnen. (Fig. 10). I eldre litteratur kalles den leiroyv (Hauge 1946, Martens 1972). Ved Møsstrand er ovnene omgitt av heller på 2 eller 3 sider og indre tverrmål ligger på 0,3-0,5 m (Martens 1988; 1992:63; 1997:13), på Hovden er indre diameter 0,35-0,45 m, og den står i en ramme av reiste steiner (Rolfsen 1992:82).

Slike ovner kjennes også i en østlig variant, foreløpig bare undersøkt i Hedmark. Her har ovnen stått på en platting over bakken, og slagget har rent vertikalt og dannet slaggekjegler («planfotslag») slik vi kjenner den fra Rødsmoen (Narmo 1997; 2000) og fra Gråfjellet. Denne varianten ser ut til å ha utbredelse øst for Mjøsa. I prinsippet er dette

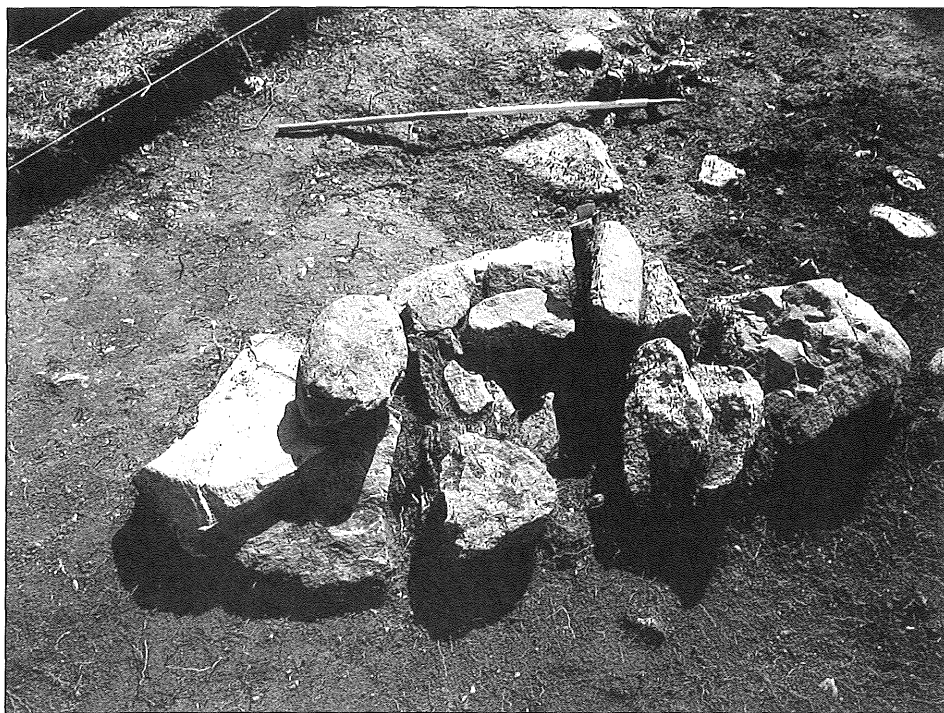

Fig. 10. Utformingen av oppbygningen rundt ovnene fra vikingtid og middelalder kan variere. Ovnene er bygd inn i en konstruksjon av steiner og er gravd ut på Tuftelia i Ustedalen, Hol kommune. Anlegget er fra 1300-/1400-tallet. Foto: Jan Henning Larsen.

samme ovn, men slaggtappingen har ligget i forskjellig nivå. Den østligste varianten er langt dårligere bevart, og vi ser den som en flekk brent jord og en konsentrasjon av ovnsforing. Det er slaggstudier som forteller om de to variantene. Ovner som er langt bedre bevart, er undersøkt av Gråfjellprosjektet (Rundberget 2004), og vi vil få et langt bedre bilde av denne varianten når utgravningene her er ferdigstilt.

Når tok man i bruk den mindre sjaktovnen? Det må ha vært en glidende overgang, og kanskje har en benyttet de to teknikkene samtidig over lang tid. Overgangen kan ha skjedd til forskjellig tid i de forskjellige områdene. Narmo hevder at overgangen skjer 600-700 e. Kr. (Narmo 1997:111). Ovnene synes å bli tatt i bruk på 800-tallet på Møss-trond (Martens 1988:85), og den avløser da hellegryta. Ved Dokkfløy er den nokså sikkert belagt i vikingtiden, men antallet sikre dateringer før 900-tallet er meget få. Hallingdalsprosjektet har 10 dateringer til yngre jernalder hvor det ikke foreligger tilstrekkelige opplysninger om slaggtipe, noe som heller ikke er å forvente fra denne typen undersøkelser gjort på 1980-tallet. Også fra Modum i Buskerud foreligger to tilsvarende dateringer. Det er nødvendig med feltkontroller for å kunne dra nytte av disse 12 dateringene som kan være nøkkelen til forståelse av overgangen.

Fra Dokkfløy har vi bare en datering fra slagghaug med renneslagg til 650-780 (T-8386) fra den sekundære bruksfasen på DR 75 og fra slagghaug på DR 262 til 790-970

(T-8667). I tillegg finnes en datering fra et atypisk anlegg DR 224 til 720-960 (T-8097). Noen flere dateringer foreligger fra 800-/900-tallet. Fra Hedemarken foreligger to tidlige dateringer fra Vang almenning ved Hamar; 595-690 (T-11126) og 650-680 (T-10385). De to dateringene står isolert; først ut mot 900-/1000-tallet blir det mange dateringer.

Spørsmålet blir hvor stor vekt man skal bygge på enkeltdateringer, særlig når de er basert på trekull av furu. Prøver tatt ut ved enkle prøvestikk hvor man ikke har tilstrekkelig klarhet i stratigrafi, kan også være usikre (Larsen 2003b).

Jeg har nylig hevdet at tidligere syn om overgang mellom de to ovnstypene i tiden 600-700 e. Kr. (Narmo 1997:111) synes å kunne opprettholdes ut fra dateringene fra Østlandet. Ut fra det noe større materialet som er presentert her, mener jeg at overgangen helst bør trekkes ut på 700-tallet eller opp mot 800. Det er stort behov for nye målrettede undersøkelser, fornyete kontroller i felt og flere dateringer.

Lars Erik Narmo hevder at en teknologisk forutsetning for innføringen av sjaktovnen med sideavtapping av slag er tilgang på kull – altså kullgrope (Narmo 1996). Jeg deler denne oppfatningen, men det er vanskelig å se en kronologisk forbindelse i materialet. Ved å trekke teknologiskiftet opp mot 800 nærmer vi oss en kronologisk kontakt.

Hellegryta på Møsstrand kom i bruk fra omkring 550 e. Kr. og er omdiskutert. Narmo (1996) foreslår at den egentlig er en slagrop, og Espelund (1989; 2004) stiller spørsmål ved tolkningen av den. Hellegrytene er ikke ensartet og kan representere ulike strukturer. Så langt kjennes denne ovnstypen bare fra Møsstrand. Også Dannevig Hauge opererer med begrepet hellegryter på Østlandet, men her ser det ut til at dreier seg om slagropen som er foret med heller. Det er behov for nye undersøkelser av hellegryter av den typen som finnes ved Møsstrand, naturlig nok siden det er 30 år siden undersøkelsene ble foretatt.

Endelig finnes på Rødsmoen og i Gråfjellet sjaktovner med små slagropen gjennom hele yngre jernalder og inn i middelalderen. En tilsvarende ovn med middelalderdatering er utgravd ved Hurdal kirke i Akershus (Bergstøl 2000). Kanskje kan undersøkelser av anlegg hvor det finnes slaggstykker med treavtrykk, avdekke tilsvarende ovner lenger vest på Østlandet. Det har vært diskutert om ovnene med slagrop fra yngre jernalder og middelalder representerer en kontinuitet fra eldre jernalders ovnen til Evenstadvovnene (Narmo 1997:112, Bergstøl 2000), en tolkning Espelund har reservert seg mot (1999b).

Disse ovnene finnes også i slutten av vikingtiden og i middelalderen på Rødsmoen og Gråfjellet på anlegg hvor den vesentligste delen av produksjonen har foregått i ovner med sideavtapping av slag. Narmo mener det dreier seg om produksjon for selvforsyning i slagropovnene. Selv har jeg vanskelig for å forstå nødvendigheten av å ha egne ovner til dette. Før vi går videre med slike problemstillinger, er det viktig at vi får grundige arkeometallurgiske vurderinger som viser at det virkelig dreier seg om selvstendige ovner, og som utelukker at det kan være konstruksjoner for testing av malm, etterreduksjon av jernet eller produksjon av spesielle jernkvaliteter for å nevne noen andre muligheter. Interessant er at på Gråfjellet ligger det slike groper under ovnene med sideavtapping (Rundberget 2004). Vi må avvente resultatene fra utgravningene som pågår til 2005.

Enda en ovnstype må nevnes her: den steinbygde «Evenstadvovnen», godt beskrevet av Evenstad i 1782 (Espelund 1999a). Anleggene kjennes på Østlandet hovedsakelig fra nordre del av Østerdalen (fra Stor-Elvdal og nordover) med Atnadalføret (Sollien). Denne teknologien finnes også i områdene i øst i Sverige og i Trøndelag. Selv om vi har skriftlig belegg for sen blestervirksomhet både i Gudbrandsdalen og Valdres, er ikke sikre

anlegg kjent her, med unntak av Sollien som nå hører til Hedmark og muligens Sjødalen i Vågå. Kan det være slik at jernproduksjon av myrmalm har foregått kontinuerlig fra tiden omkring Kr. f. og helt ut på 1800-tallet?

Espelund drøfter alderen på Evenstad-teknologien (1997; 1999a). Han mener at det tilsynelatende er brudd på omkring 100 år ved hvert teknologiskifte, fra ovner med slag-grop til ovner med sideavtapping av slag og igjen videre til Evenstadtypen. Det presenteres 25 C14-dateringer fra 22 anlegg med spredning fra 1000-tallet og utover til etter 1675. Hele åtte dateringer har en sentrumsverdi før 1500 (1997:116). Særlig viser Espelund til anlegget ved Sandnesbekken i Tolga hvorfra det er tre C14-dateringer, alle meget tidlige. Den ene, fra omkring 1180 (1090-1250), tilskrives tørrfuru, mens han mener at de to øvrige fra 1380-1390 (1310-1435 og 1320-1445) viser reell alder; «Vi kan med rimelig grunn konkludere med at *kildeskrevet til Ole Evenstad fra 1782 står for en smeltemetode, som var utviklet så tidlig som like etter Svartedauden*. Det er nokså enestående fordi boka dermed dekker et tidsrom på ca. 400 år for denne teknikken» (Ibid:120).

Vi må for det første merke oss at alle dateringene er utført på materiale av furu, og helst er det vel brukt tørrfuru slik Evenstad selv anbefalte (Espelund 1999a:40). Bare i seg selv representerer dette en betydelig usikkerhet da veden kan være flere hundre år gammel. Det er bare foretatt en mindre utgravning av anlegget ved Sandnesbekken ved at toppen av slagghaugen og ovnen er avdekket. Det fremgår ikke om alle prøvene er fra denne utgravningen. Heller ikke foreligger det publisert dokumentasjon av prøvested i form av plantegning og profiltegninger, noe som gjør at det må stilles spørsmål om prøvematerialets kontekst. Det kan følgelig være slik at det er samme stoff som er datert siden det har vært liten produksjon på stedet.

Hele 21 av de 25 dateringene har en sentrumsdatering før 1600. Siden teknikken er så godt dokumentert på 1700-tallet, også i lokalhistorisk litteratur fra Østerdalen, skulle vi forvente at langt flere dateringer skulle vise til tiden etter 1650. Riktignok skriver Evenstad at ingen hadde drevet slik virksomhet i hans distrikt på mer enn 60 år, men man måtte til naboprestegjeldet hvor bare noen fattige bønder langt til fjells vedlikeholdt kunnskapen (Espelund 1999a:62). Evenstad bodde langt syd i Østerdalen, ikke langt fra grensen til Åmot, og etter alt å dømme var det omfattende virksomhet nordover i dalen og i Atnadalføret på 1700-tallet. Det er derfor et misforhold som må skyldes bruk av gammel furu. Det må derved trekkes den slutningen at det er uvisst om anleggstypen er så gammel som fra før 1537 (førreformatorisk tid).

Det er nødvendig med systematiske utgravninger for å løse dateringsproblemet. Det er også viktig å datere anlegg som vi vet er relativt unge for å få grep på den usikkerheten alderen på dateringsmaterialet utgjør. Siden denne typen anlegg er nært knyttet til gårdsbostetning, må også historikere trekkes inn. Enkelte områder, som Sollien, har angivelig ikke vært bosatt etter svartedauden før på 1600-tallet. Her kan det også oppnås prøve av dateringers relevans ved å vurdere bosetningens alder.

Overraskende er en steinbygd ovn som er funnet i Sudndalen i Hol (jmf. Fig. 4). Espelund mener den er av Evenstad-type (1999a:140), en oppfatning jeg deler. Han har fått en C14-datering til 1310-1430 e. Kr. på materiale av furu, men mener dateringene er for tidlige. Dateringene tilsvarer dem vi har fra Ustedalen med sjaktovn med sideavtapping. Så langt er dette en enslig svale i daler og bygder på Østlandet vest for Østerdalen.

Problemene med tolkningene av dateringene på furu kan i noen grad avhjelpes ved

bedre arkeobotaniske undersøkelser. I Sverige utføres analyser der det kan påvises om materialet består av tørrfuru eller av gammelt storvokst trevirke.

Vi må anta at vi har god kjennskap til ovnstypene på Østlandet i yngre jernalder og middelalder, men man må være åpen for at andre varianter kan bli erkjent ved fortsatte utgravninger. De to viktigste ovnene synes å være den store «Østlandsovnen» med rot i romertidens jernproduksjon og den mindre sjaktovnen med slaggtapping. Overgangen mellom disse er som det fremgår, langt fra avklart. Siden vi bare har utgravde ovner fra Dokkfløy, må vi være åpne for at det vi under et samlenavn karakteriserer som «Østlandsovnen» kan ha en annen utforming andre steder enn i Dokkfløy, og at den undergår en utvikling i løpet av brukstiden, for eksempel med hensyn til gropens størrelse.

Jernvinna i vikingtiden

Fra perioden 600 til 1100 e. Kr. er det funnet få anlegg i det undersøkte området ved Dokkfløy. Sjaktovner med slaggtapping kommer inn i denne perioden. I det minste er denne ovnstypen belagt omkring år 800, men den kan godt ha blitt tatt i bruk noe før. Anleggene fra denne tiden er enkle med en ovn og en slagghaug. Ovnene i eldre jernalder og i vikingtid ble drevet ved hjelp av brensel av furu. I vikingtiden tas i bruk store groper, kullgroper, til kullproduksjon.

Enkelte av anleggene fra eldre jernalder vitner om stor aktivitet, mens det i den påfølgende tiden synes å være mindre utvinning. Anleggene fra yngre jernalder og fra tidlig middelalder synes å være nært knyttet til seterområdene. Hvor gamle setrene er, vet vi lite om på Østlandet, men de ligger gjerne på optimale steder i terrenget, noe som sikkert også er vektlagt ved bygging av jernvinneanlegg.

Tradisjonelt har arkeologer antatt at jernproduksjonen var særlig stor i vikingtiden på grunn av mengdene med jern i gravene: «The large amounts of iron buried with the dead during the Viking Age make it clear that iron production had reached a peak during this period, a fact of which one has long been aware» (Martens 1982:29).

Både Narmo og jeg selv har pekt på at sporene etter jernvinna på Østlandet i vikingtiden er beskjedne. Narmos materiale viser tydelig en nedgang i aktiviteten omkring 700 som vedvarer til omkring 950, og han hevder at dette er felles for de studerte områdene i Norge og Sverige (Narmo 1997:189 m. anf. litt.). På Rødsmoen var anleggene fra merovingertiden og fra vikingtiden små og med lite slagg, noe som innebærer liten produksjon. Anleggene fra denne tiden på Dokkfløy markerte seg lite i forhold til anleggene med store slaggblokker datert til eldre jernalder og de tallrike anleggene fra middelalderen hvor også kullproduksjonen trekkes inn på anleggene. Det er svært få dateringer fra perioden 600-900 fra Hedmark og Oppland.

I Valdres er ennå ingen anlegg datert til yngre jernalder, mens det foreligger en rekke dateringer fra Hallingdal. Som vist til, er nok en del av merovingertidsdateringene fra anlegg med store slaggblokker. Bloch-Nakkerud (1992:90) hevder først at «the Viking Age seems to have been a period of a rather widespread and large-scaled iron production in Hallingdal». Senere kommer han frem til at det ut fra C14-dateringene ser ut til å ha vært en oppgang i virksomheten i merovingertiden; fra vikingtiden er det bare halv-

parten så mange dateringer. Det blir hevdet at det kan være større produksjon på hvert enkelt anlegg, eller at virksomheten er trukket nærmere gårdene, som mulige forklaringer (Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994:89).

Martens deler produksjonen ved Møsstrond inn i fire faser: initialfasen (550-800), mellomfasen (800-950), intensivfasen (950-1150) og nedgangsfasen (fra 1150). Det dreier seg om en beskjeden produksjon frem til omkring 950 sett i forhold til den voldsomme aktiviteten i intensivfasen (Martens 1988; 1997:15). Likevel er det mange dateringer fra yngre jernalder fordi de eldste anleggstypene ble prioritert.

På Hovden synes jernvinna å ha startet omkring 900 (Rolfsen 1992:83). Heller ikke i Rogaland ser det ut til å ha vært noen omfattende jernproduksjon i yngre jernalder ut fra de publiserte dateringene (Haavaldsen 1997). På Vestlandet er det eldre jernalder som dominerer (Bjørnstad 2002). Tilsvarende er det i Trøndelag: «It is very surprising that the Viking period (AD 800-1000) was almost absent in the diagram for the 14C-dating. There were, in fact, more datings from the Pre-Roman period than from the Viking Age. ... The diagrams presented above show the number of datings. Here we must remember that the production (phase I) was perhaps 10 times larger than in younger phases» (Stenvik 1991:103). Stenvik konkluderer med at intensivperioden var i romertid.

Forutsetningene for vikingtidens skip, våpen og redskaper er jernvinna, og flere generasjoner arkeologer har forutsatt stor jernutvinning i vikingtiden. Ovenstående gjennomgang kan tyde på liten jernproduksjon siden sporene er så få. Eller er det bare tilsynelatende? Er det de mange anleggene fra middelalderen som får vikingtidens anlegg til å bli ubetydelige? Er det systematiske feil i C14-dateringene på grunn av høy egenalder på furu? Middelalderanleggene er gjerne knyttet til kullgroper som er enkle å finne, mens slagghauger vest for Mjøsa/Gudbrandsdalen erfaringsmessig er lave, utflytende og vanskelig å se i skogsterreng. Er det derfor vi har påvist så få av disse anleggene? Eller kan det være at de ligger nærmere bygdene slik det er antydning for Hallingdal?

For det første må det legges vekt på at den store «Østlandsovnen» var i bruk langt inn i merovingertiden, kanskje gjennom det meste av den. Avfallshaugene er store, men inneholder mye jord, leire, kull og ovnsforing. Det er ikke foretatt sålding og veining av massene i slike avfallshauger, og det er derfor lett å overdrive slaggmengdene. Slagghaugene til sjaktovnen med sideavtapping av slagg består av langt større andel slagg.

Ved Dokkfløy så det ut til at de eldste anleggene var knyttet til gamle seterområder, og vikingtidsanleggene var lokalisert i samme områder. Siden reguleringsgrensen bare i beskjeden utstrekning nådde opp mot setervoller, undersøkte vi få anlegg fra jernalderen. Høy middelalderens anlegg er langt mer tallrike og har en langt videre spredning i terrenget, og tilknytningen til kullgroper gjør det enkelt å påvise dem. Mye taler derfor for at mange anlegg fra vikingtiden kan ligge i seterområder som ikke ble undersøkt ved Dokkfløy. Mellom Dokkfløy og Møsstrond er utgravningene etter Dannevig Hauges tid så få at de ikke kan tillegges signifikans. Likevel må pekes på de mange dateringene fra Hallingdal hvor man har kunnet velge dateringsobjekter ut fra forskningsmessige kriterier.

Et annet forhold er at yngre jernalders dateringer hovedsakelig bygger på kull av furu, mens bjerk dominerer i middelalderen. Vi kan forvente at flere furudateringer viser for høy alder i forhold til aktiviteten på grunn av vedens høyere egenalder. Kan dette skiftet av dateringsmateriale medføre en lakune, at vi får opphopning av dateringer i merovingertid og yngre vikingtid, mens eldre vikingtid blir underrepresentert? Når man i yngre del

av vikingtiden i større grad gjør bruk av bjerke eller gran, ligger dateringene nærmere den reelle. Ved en slik overgang kan det oppstå et tomrom i dateringene.

Problemet med jernproduksjonen i vikingtiden kan være kompleks, men det kan også være så enkelt at den står i forhold til befolkningstallet. Økningen utover i middelalderen, både når det gjelder folketall og jernproduksjon, er formidabel. Endringer i samfunnet med kirkebygging og byetableringer medfører et relativt høyere jernbehov. Uansett er det ikke mulig å løse problemet om jernvinna i vikingtiden i sammenheng her. Siden vikingtiden er så sentral i vår forhistorie/historie, er det viktig med en grundigere vurdering av jernvinna som grunnlaget for ekspansjonen.

Når sluttet produksjonen i intensivområdene?

Vi kan ikke spore sjaktovnen med sideavtapping av slagg utover middelalderen. En ny ovnstype – «Evenstadvn» – finnes, og de fleste dateringene er fra etterreformatorsk tid, men dateringer til 1300- og 1400-tallet foreligger også. Siden denne senere ovnstypen bare opptrer i begrensede områder, er det egentlig ikke tale om skifte av ovsteknologi. I område etter område ser vi at blestervirksomheten legges ned for aldri å bli tatt opp igjen. Er det svartedauden som gjør at det ikke lenger er folk til stordrift i lavfjell og skogsområder? Er det en ressurskrise hvor det blir snaut med malm? Eller er det rimelig jern fra masovner fra den andre siden av Kjølén som gjør sin entré?

Jeg skal her bare vurdere de kronologiske spørsmålene. Når legges produksjonen ned? Skjer det samtidig i hele det området vi behandler her? Kullgroper knyttet til jernutvinning er viktige da det oftest er siste bruksfase som dateres.

Vi skal se mer detaljert på en del områder. Rødsmoen med Gråfjellet (foreliggende dateringer per 1. februar 2003) og Hedemarken utgjør en enhet. Dokkfløy har mange dateringer fra middelalderen. I Øystre Slidre med Beitostølen er det utført utgravninger, og det foreligger tilstrekkelig antall dateringer. Videre vil jeg se på Ustedalen ved Geilo, Hol i Buskerud, hvor det er foretatt utgravninger. Materialet fra Møsstrand ligger til rette for studium. Endelig foreligger opplysninger fra Hovden.

Anleggene på Rødsmoen går i liten grad utover 1200-tallet, i et par tilfelle holdes det åpent at anlegg kan gå inn på 1300-tallet, hvor virksomheten opphører (Narmo 1997:191). Dette bekreftes også av de dateringene som foreligger fra Gråfjellet per januar 2003. Flere dateringer fra slagghauger i Åmot peker mot annen halvdel av 1200-tallet, og smiekullgroper er datert til 1300-tallet, noe som kan gi en antydning om jernproduksjon. Bare en av dateringene fra Hedemarken viser jernproduksjon på 1300-tallet. Dataene kan neppe tolkes slik at det er stopp i jernvinna fra midten av 1200-tallet; snarere må virksomheten ha foregått gjennom hele 1200-tallet, mens aktiviteten på 1300-tallet er usikker. Her må vi avvente nye serier med dateringer fra det pågående Gråfjellprosjektet, men tendensen er så langt den samme (muntlig meddelelse ved Bernt H. Rundberget).

Fra Dokkfløy har vi så mange dateringer fra 1200-/1300-tallet at det er på det rene at det har vært intensiv jernutvinning til midten eller i siste halvdel av 1300-tallet (med et par dateringer til 1400-tallet).

I Valdres ser det ut til å ha vært en stor produksjon på 1100- og i sær på 1200-tallet, men det foreligger også noen dateringer som viser virksomhet på 1300-tallet. Generelt

finnes det langt større andel 1300-tallsdateringer fra Oppland enn fra Hedmark.

I Hallingdal pekes det på nedgang i aktiviteten omkring 1300, ikke bare for jernvinna, men for hele utmarksbruken. Dateringene fra slagghaugene til Hallingdalsprosjektet gir grunn til å regne med at jernutvinningen sluttet på 1300-tallet (Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994:43, 92). Nå er Hallingdalsprosjektet basert på mindre prøveuttak og ikke regulære utgravninger. Her kan det ligge en betydelig feilkilde. Dateringer av utgravde slagghauger og kullgroper i Ustedalen tyder på virksomhet inn mot eller på 1400-tallet. Fra tre jernvinneanlegg med tilhørende kullgroper foreligger åtte dateringer, alle innen tidsrommet 1285-1445. (Fig. 11). I tillegg er en kullgrop til et anlegg datert til 1440-1630. Aktiviteten på 1300-tallet bekreftes også av dateringer fra Hallingdalsprosjektet i dette området.

Sluttfasen på Møsstrond i Telemark ligger tidligere; det regnes med nedgangsfase fra midten av 1100-tallet, men Martens (1997:14) viser til at det er få dateringer fra den avsluttende fasen. På Hovden synes virksomheten å ha vært i gang inn på 1400-tallet, og Rolfsen (1992:84) viser til at den store forskjellen mellom områdene (som bare ligger 40 km fra hverandre) kan ha sammenheng med datering av ulike fornminnetyper; på Møsstrond er det ikke datert kullgroper. Martens gjør bruk av Masca-kalibrerte dateringer. Etter omkalibrering til dagens standarder mener jeg at det også må ha vært betydelig virksomhet inn på 1200-tallet, selv om de fleste dateringene er fra 1000-/1100-tallet. Når man så tar i betraktning at de fleste dateringene er fra bunnen av slagghauger, og at kullgroper med ett unntak ikke er datert, må vi se bort fra Møsstrond inntil nye dateringer er foretatt. Det kan legges til at mer kompliserte blestertufter er utilstrekkelig datert. Espelund (2004) har senere dateringer fra Fyresdal, og undersøkte kullgroper i Tinn er datert til 1300-/1400-tall.

I Bykle, Aust-Agder, og tilliggende område av Vinje mot Haukeligrend anslår Rolfsen (1992) at det er omkring 1000 jernvinneanlegg og hustufter og 14 000 kullgroper knyttet til jernvinna i slutten av vikingtiden og fra middelalderen. C14-dateringer tyder på at virksomheten startet på 900-tallet og avtok på 1400-tallet, med den mest intensive bruken på 1100-, 1200- og 1300-tallet. Han stiller spørsmål om det er en forbindelse mellom 1400-tallets jernutvinning og de første bergverkene. Senere viser han på bakgrunn av over 250 dateringer til at virksomheten foregikk fra omkring 800 til 1450, med størst aktivitet på 1200-tallet (Rolfsen 2002:257).

I de fleste områdene på Østlandet synes nedgangen å passe med tiden for svartedauden – den store mannedauden – 1349/50 og påfølgende pester. Hedmark er spesielt ved at det er få dateringer til 1300-tallet, mens Møsstrond-materialet kan ikke tillegges avgjørende vekt før det er foretatt nye undersøkelser. Men det kan også spores produksjon inn på 1400-tallet i enkelte områder. Dersom nedgangen henger sammen med pestepidemiene, er det ingen grunn til å vente at produksjonen opphørte totalt rundt 1350.

Hvorfor er kronologi så viktig?

I all arkeologisk forskning er kronologi et viktig grunnlag for tolkninger, og er det da noen grunn til at det nå skal settes spesielt lys på jernvinna? Som for andre fornminner knyttet til ressursutnyttelse i utmarka er vi henvist til radiologiske dateringer i kronologidiskusjonen, og det er først de siste 30 årene det er blitt noen mengde av dem. Særlig har

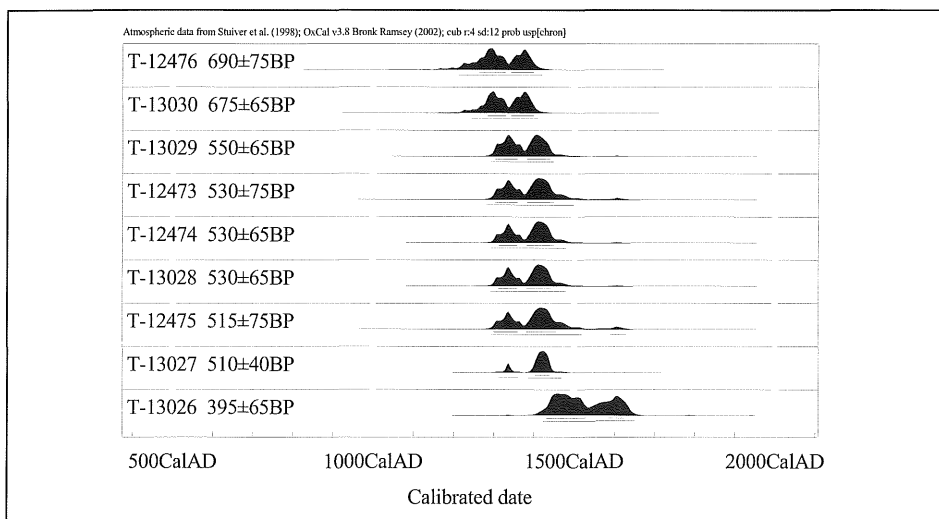

Fig. 11. Dateringer fra tre utgravde jernvinneanlegg ved Ustedalsfjorden, Hol kommune, Buskerud vist i programmet OxCal. Dateringene er fra ovner, slagghauger og kullgroper knyttet til disse anleggene.

man fått utført mange dateringer de siste 20 årene. Sett i forhold til de delene av arkeologien som arbeider med gjenstander, er dette en svært kort periode, og man har ikke gjennomført de samme diskusjoner og vurderinger. Det er bare 17 år siden vi fikk de første dateringene av jernvinna til eldre jernalder fra det sentrale Østlandsområdet. Som arkeologer skal vi ikke sette oss til doms over dateringene – for de er oftest riktige nok – men våre uttak av prøver og vurderinger av feilkilder er det grunn til å se med kritiske øyne på. Dette er utgangspunktet for de vurderingene jeg har gjort her. Jeg har også begrenset diskusjonen til noen avgrensede problemområder.

Vi kan vanskelig tenke oss de siste vel 2000 års utvikling uten jernet. Hougen pekte på at «bronsealderens råstoffproblemer [er] i de fleste land et spørsmål om mellomfolkelig handel, jernalderens derimot et mer lokalt produksjonsfenomen» (Hougen 1946:39). Ressursene finnes her i landet i mange områder slik at forholdene har ligget til rette. Vi har store utmarksområder hvor anleggene ligger slik de ble forlatt for hundrer av år siden uten at annet enn tidens tann har påvirket dem. Jernvinna i Norge er derfor i internasjonal sammenheng av særskilt betydning (Stenvik 1992:24). Siden fornminnene i utmarka fortsatt ligger intakt, er de godt egnet til å kartlegge konjunktorene i samfunnet (Stenvik 1991, Jacobsen og Larsen 1992, Prestvold 1994). Når det gjelder å forklare import og rikdom i sentralområder, gripes det gjerne til varer fra utmarka som forklaring. I bronsealderen vises det til huder og pels, i jernalderen kommer jernet til. Det er ut fra landets forutsetninger logisk at det virkelig er slik, men det kan i perioder og områder være vanskelig å vise (Larsen 2003a). Det er også gjort få analyser av en slik sammenheng. En av grunnene er åpenbart at det foreligger få synteser av det arkeologiske materialet om bruken av utmarka. Det dreier seg hovedsakelig om publikasjoner av funnkomplekser hvor presentasjonen står i sentrum. Et av problemene er at det har vært vanskelig å finan-

siere forskning i etterkant av de store forvaltningsprosjektene.

Et av spørsmålene er sammenhengen mellom det rike romertidsmaterialet fra sentralområdene på flatbygdene på Østlandet og intensivering av jernvinna. Kronologisk er det mye som tyder på et sammenfall (Larsen 2000), men vi mangler analyser av utbredelse av jernvinna, kvantifisering av produksjonsmengder og grundige vurderinger og etterprøvinger av dateringene. Løslige anslag av digre slagghauger slik man finner i litteraturen, er neppe tilstrekkelige. I Trøndelag er det utført flere analyser hvor man har sett på sammenhengen mellom samfunn og jernvinne (Stenvik 1991, Prestvold 1994), men her har studiet av jernvinna i eldre jernalder vært et satsingsfelt.

«Merovingertidsproblemet» er gammelt og velkjent innen norsk arkeologi. De mange ødegårdene fra folkevandringstiden og de få gravene fra tidlig merovingertid har fått flere til å stille spørsmål om en krise har rammet samfunnet; for eksempel er den justinianske byllepesten trukket frem som forklaring. En vurdering av utmarksbruken i merovingertiden vil også kaste lys over bosetning og samfunn. Materialet fra utmarka, både fangst og jernvinne, må vurderes i sammenheng med pollenanalyser. Slik det nå ser ut, spriker materialet. På Møsstrand (Martens 1988) og Rødsmoen (Narmo 1997; 2000) ser jernproduksjonen ut til å starte på overgangen til yngre jernalder, mens det ut fra de samlede resultatene av undersøkelsene ved Dokkfløy er trukket konklusjonen at det har vært en sterk nedgang i aktiviteten på denne tiden (Jacobsen og Larsen 1992:180). Espelund har i flere arbeider (f. eks. 1999a) hevdet at det er et brudd på hundre år i jernutvinningen mellom fase I og II. Materialet jeg har lagt frem her tyder heller på en overlapping mellom teknologiene på Østlandet, slik at bruddet må gjelde for Trøndelag.

Vikingtiden er regnet som oppgangstid med så vel ytre som indre ekspansjon, og jernet har vært ansett som forutsetningen. Foreliggende materiale tyder ikke på noen stor produksjon i eldre vikingtid, men at oppsvinget kommer i yngre vikingtid fra omkring 950. Sett i forhold til den vanlige oppfatningen av vikingtiden, er det åpenbart et misforhold. Jeg har i det foregående pekt på noen løsninger på problemet. Det er imidlertid behov både for nytt empirisk materiale ved systematiske undersøkelser og fornyet vurdering av foreliggende data. I en slik sammenheng er forståelse av de enkelte elementene i jernvinna som kullgroper og ovner viktige.

Middelalderens byer har hatt behov for varer fra utkantområdene. Samfunnsmaktene, konge, adel og kirke, har vært avhengig av slike leveranser, og det må ha vært nødvendig å sikre og å styre forsyningene. Virksomheten i utmarka har trolig vært for viktig til at det har vært opp til noen sauebønder som fór til fjells av og til å styre virksomheten. Historikere har tradisjonelt vært opptatt av jordbruket som økonomisk faktor og som bærende for samfunnsøkonomien. Det er viktig å sammenstille foreliggende materiale og foreta nye vurderinger, helst i tverrfaglig samarbeid. Materialet fra det pågående Gråfjellprosjektet vil kunne være godt egnet fordi et stort område er intensivt registrert, fordi det vil være mulig å beregne slaggmengdene forholdsvis enkelt i de store, ruvende slagghaugene og fordi det vil bli utført grundige metallurgiske analyser som forteller om utbytte, og det vil dessuten bli utført et stort antall radiologiske analyser.

Martens har i flere arbeider (f. eks. 1990:80) pekt på det økonomiske systemet i middelalderen med den store vareproduksjonen i marginalområdene, og hun stiller spørsmålet om ikke grunnen til at virkningene av pestepidemiene fra midten av 1300-tallet ble så alvorlige og langvarige i vårt land, var at dette økonomiske systemet brøt sammen. Det

er viktig at også historikere i større grad tar opp hansken, og ikke bare konsentrerer seg om endringer i jordbruksproduksjonen. Følgelig må vi evaluere intensiv- og nedgangsperioder. Så langt ser det ut som om virksomheten i store områder avtar sterkt etter 1350 slik at testing av hypotesen til Martens bør være et satsingsområde i skjæringsområdet mellom arkeologi og historie hvor også naturvitenskap vil være viktig.

Den sene jernvinna – «Evenstadsfasen» – er ikke i den grad interessant ved slike økonomiske betraktninger siden alle kilder tyder på produksjon for et naturallushold i avgrensede strøk. For forvaltningsarkeologene er det viktig å få klarlagt om anleggene kan være eldre enn 1537 og som sådanne automatisk fredet.

Selv om utfordringene er mange, er det all grunn til å glede seg over alt som er oppnådd på relativt få år. De mange resultatene er i hovedsak en følge av forvaltningsarkeologien hvor det i enkelte områder er friggitt mange anlegg og hvor det er gjort utgravninger av høyverdig kvalitet, også internasjonalt sett. Problemet er at virksomheten blir konsentrert til de områdene det er økonomisk interessant å utnytte i våre dager, og at det er vanskelig å finansiere forskning i de mellomliggende områdene.

Summary

The production sites, and the results from the examination of traces from the production in Eastern Norway in this period, represents a very extensive material. As only the larger excavation projects have been systematically discussed, it is difficult to get an overview of the problems. Chronology is one of the central questions, and the present paper presents opinions and efforts to determine the age of the iron production; towards the end a few straightforward chronological problems are presented. Before the C14-dating system became common, archaeologists tended to take little interest in iron production, and scientists dominated the research until the 1960s.

By now it is clear that the number of production sites is very large, and distributed over a nearly continuous belt in the inner East Norwegian area, not only, as was believed, in the areas bordering on the mountain areas, but also, as has later been shown, in the forests bordering the lowland agricultural area (Fig. 7).

From the older Iron age are variants of furnaces with slag pits, mostly large, with exterior measurements up to 1.6m (Fig. 2). This type is registered over the whole East Norwegian area, but more concrete information is based on the excavations near Dokkfløy in Gaustad Vestfjell, Oppland. About 50 C14-dates from this area shows that the Roman Iron Age from c.100 was an important period, but the type was still in use in the later Iron Age, perhaps up to the 8th cent. These dates are however based on the charcoal of pine, which may itself be of greater age, thus resulting in a deceptively late date.

In the later Iron Age other types of furnaces appear. A smaller shaft furnace with a slag outlet at the side and a diameter of 0.3-0.5m (Figs. 3 and 10) appears all over South Norway. Pre-Viking age dates are few, thus confirming that the large slag-pit furnace may have lived on later than was assumed. A large number of C14 dates suggests no break in production.

A frequent type of archaeological site in East Norwegian forest- and mountainous

areas are coal pits for iron extraction or forging. The pits are normally 2.5-7m in diameter, rarely more than 1.2m. deep, and may be round, oval or rectangular. The main period for these appears to be c.900-1450, with the highest frequency in the 13th cent. East of Lake Mjøsa only square-shaped pits have been registered, while on the west side round pits dominate. The introduction of such pits has convincingly been seen as related to the smaller shaft furnace; however, at present the difference in time is a problem.

In 1782 Ole Evenstad wrote an «instruction book» on the subject of furnace blasting. Sites related to such activity are known only from a few areas, notably Østerdalen. The stone furnaces are so rare outside this area that there can have been no main change in the technology. Many datings of these appear to be 16th cent. or earlier, and may be related to some use of older drywood.

There are few dates from the 9th cent.; this is true also for slag pits, furnaces and metalliferous layers. (Fig. 5)

Graves from the Viking period contain many iron objects; this has resulted in a common idea that a great many iron extraction sites must date from this period. In large parts of the area however, Viking Age dates are absent. Answers to this have been suggested: the sites may be situated in other parts of the landscape, there may have been fewer but larger sites, or a change from pine to birch/spruce may have lead to faulty datings.

The many C14 datings give a basis for estimating the end period of this iron production. The dates from coal pits (fig.6) are often from the last phase. In Hedmark this begins before the 14th cent. At Møsstrand, new investigations are needed; elsewhere in the relevant area the production continues into the 14th or early 15th cent. Chronologically, this corresponds with the period of the Black Death 1349 and consecutive pestilence periods.

In evaluating the importance of the iron extraction activities, chronology is important. Does the emergence of minor chieftain domains around lake Mjøsa coincide with the flourishing of iron production? Can exploitation of outlying hill- or forest pastures explain the relatively few finds from the Merovingian period? Is there any correlation between the considerable expansion in the Viking period and the iron extraction? Is the decrease in the 14th cent. related to the pest periods, and what were the consequences for the society economy?

New knowledge is needed. The problem is, however, that archaeological activities today, because of the present public regulations, tend to concentrate on such geographical areas as will give immediate economical dividend, and that independent research in other areas is difficult to finance.

Litteratur

- Bergstøl, J. 2000: En gropsjaktovn fra middelalderen. 600 år for sein eller 300 år for tidlig? *Nicolay* nr. 80, pp.14-17. Oslo.
- Bjørnstad, R. 2003: Teknologi og samfunn. Jernvinna på Vestlandet i jernalder. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Bergen.
- Bloch-Nakkerud, T. 1987: *Kullgropen i jernvinna øverst i Setesdal*. Varia 15. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

- Bloch-Nakkerud, T. 1992: Iron production in Hallingdal. A. Espelund (red.): *Bloomery Iron production during 2000 Years. «In Honorem Ole Evenstad»*. Volume II, pp. 89-92. Trondheim.
- Bloch-Nakkerud, T. og Lindblom, I. 1994: *Far etter folk i Hallingdal. På leiting etter den eldste historia*. Gol.
- Brøgger, A.W. 1925: *Det norske folk i Oldtiden*. Oslo.
- Bårdsgeng, L. 1998: Jernproduksjonen på Hedemarken. Spesialisering i jernvinna. Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Oslo.
- Espelund, A. 1989: Review. Jernvinna på Møsstrand i Telemark. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 22, pp.131-133. Oslo.
- Espelund, A. 1997: Ole Evenstad og den yngre jernvinna i Norge. *Viking*, pp.109-132. Oslo.
- Espelund, A. 1999a: *Bondejern i Norge*. Trondheim.
- Espelund, A. 1999b: Jernvinne, smie og kullproduksjon i Østerdalen. *N.A.R. nr. 32. No 2*.
- Espelund, A. 2004: *Jernet i Vest-Telemark – der tussane rådde grunnen*. Trondheim.
- Falck-Muus, R. 1927: Fra noen jernvinneplasser i Åsnes-Finnskog. *Norsk Geologisk Tidsskrift*, pp. 358-397. Oslo.
- Falck-Muus, R. 1931: Grensetraktenes jernsaga. Et fragment. *Den norske turistforenings årbok*, pp.56-72. Oslo.
- Farbregd, O., Gustafson, L. Stenvik, L.F. 1985: Undersøkelsene på Heglesvollen. Tidlig jernproduksjon i Trøndelag. *Viking*, pp.103-129. Oslo.
- Grieg, S. 1953: Jernvinna i Norden i Oldtid og Mellomalder. *Nordisk Kultur*. Bind 14-15, pp. 155-186. København-Oslo-Stockholm.
- Hagen, A. 1997: *Gåten om kong Raknes grav*. Oslo.
- Hauge, T. D. 1940: Jernbrenning i Gudbrandsdalen i gamle dager. *Viking*, pp. 42-84. Oslo.
- Hauge, T. D. 1944: Valdresjern. *Viking*, pp.43-56. Oslo.
- Hauge, T. D. 1946: *Blesterbruk og myrjern. Studier i den gamle jernvinna i det østenfjelske Norge*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter. Bind III. Oslo.
- Hauge, T. D. 1952: Jernframstilling i Land i gamle dager. *Boka om Land*. Bind II, pp.458-479. Oslo.
- Helland, A. 1913: *Norges Land og Folk. V. Kristians Amt*. Topografisk-statistisk Beskrivelse over Kristians Amt. Anden del. Den almindelige del. Kristiania.
- Helliksen, W. 1997: *Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.-1400 e.Kr.* Varia 45. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Hiorthøy, H. F. [1785] 1990: *Physisk og Ekonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalen Provstie i Aggershuus Stift i Norge*. Første Deel. [København]. Ny utgave. Espa.
- Holme, T. N. 1920: Litt om blæstervirksomheten i Norge. *Oldtiden*. Bind VIII, pp.41-57. Kristiania.
- Hougen, B. 1946: Omkring jernvinna. *Stavanger Museums Årbok*, pp.39-46.
- Hougen, B. 1947: *Fra seter til gård*. Oslo.
- Haavaldsen, P. 1997: Lavteknologisk jernframstilling i Rogaland i jernalder og middelalder. *Fire fragmenter fra en forhistorisk virkelighet*. AmS-Varia 31, pp. 69-92. Stavanger.
- Jacobsen, H. og Larsen, J.H. 1992: *Dokka-undersøkelsene. Dokkføy fra istid til kraftmagasin*. Gausdal bygdehistorie bind 6. Lillehammer.
- Jakobsen, S., Larsen, J.H. og Narmo L.E. 1988: «Nå blestres det igjen jern ved Dokkføy». Et forsøk på eksperimentell arkeologi. *Viking*, pp. 87-108. Oslo.

- Johansen, A. B. 1973: Iron Production as a Factor in the Settlement History of the Mountain Valleys Surrounding Hardangervidda. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 6, No. 2, pp. 84-101.
- Johansen, A. B. 1979: Livbergingsmåter i fjelldalene. *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge*. AmS-Varia 4, pp. 82-90. T. Løken (red.). Stavanger.
- Kleiven, I. 1912: Jønnblaasing og myrsmalm. *Syn og Segn*, pp. 323-330.
- Larsen, J. H. 1991: *Jernvinna ved Dokkfløyvatn*. De arkeologiske undersøkelsene 1986-1989. Varia 23. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Larsen, J. H. 2000: Den eldste jernvinna i Valdres. *Årbok for Valdres 2000*, pp. 38-50. Leira.
- Larsen, J. H. 2003a: Utmarksbruk i Vest-Agder i eldre jernalder. *Snartemofunnene i nytt lys*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 2, pp. 167-190. P. Rolfsen og F. A. Stylegar (red.). Oslo.
- Larsen, J. H. 2003b: Lokalt initiativ og jernvinneforskning i Snertingdal, Gjøvik kommune i Oppland – bidrag til forståelsen av jernutvinningen i eldre jernalder på Østlandet. *Viking*, pp.79-104. Oslo.
- Marstrander, S. 1972: Trekk av jernets historie. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Forhandlinger 1972*, pp. 33-44. Trondheim.
- Martens, I. 1968: Jernvinna i Norge. *Teknisk ukeblad nr. 17*, pp. 2-10.
- Martens, I. 1972: Møsstrand i Telemark – en jernproduserende fjellbygd før svartedauen. *Viking*, pp.83-114. Oslo.
- Martens, I. 1979: Øverst i Tellemarken have de i gammel Tid veldet Jern. *Fortiden i søkelyset*, pp.121-129. Trondheim.
- Martens, I. 1982: Recent Investigations of Iron Production in Viking Age Norway. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 15, Nos 1-2, pp. 29-44.
- Martens, I. 1988: Jernvinna på Møsstrand i Telemark. En studie i teknikk, bosetning og økonomi. *Norske Oldfunn XIII*. Oslo.
- Martens, I. 1997: Jern fra Vidda til kongens skip. *Hardangervidda som råstoffkjelde – ein seminarrapport*, pp. 9-20. S. Carlstrøm (red.). Hallingdal Folkemuseum.
- Mikkelsen, E. 1980: *Kulturminner i Atnavassdraget, Hedmark-Oppland*. Varia 4. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Mikkelsen, E. 1986: Fangst- og kullmilegroper – vanligste fornminner i Hedmark. *Alfarheim. Årbok for Elverum*. Nr. 1, pp.14-29. Elverum.
- Nakkerud, T. B. og Schaller, E. 1979: Slaggroper på Eg, Kristiansand, Vest-Agder. *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge*. AmS-Varia 4, pp. 8-18. T. Løken (red.). Stavanger.
- Narmo, L. E. 1996: *Jernvinna i Valdres og Gausdal – et fragment av middelalderens økonomi*. Varia 38. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Narmo, L. E. 1997: *Jernvinne, smie og kullproduksjon i Østerdalen. Arkeologiske undersøkelser på Rødsmoen i Åmot 1994-1996*. Varia 43. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Narmo, L. E. 2000: *Oldtid ved Åmøtet. Østerdalens tidlige historie belyst av arkeologiske utgravninger på Rødsmoen*. Rena.
- Olafsen, O. 1916: *Myrsmalmsmelting i Norge i ældre tid*. Tilleggsbok til Norsk Folkekultur. Risør.

- Prestvold, K. 1994: Trøndelag i støpeskjeen. Jernproduksjon og sosial organisasjon i Nord-Trøndelag mellom 350 f. Kr. og 500 e. Kr. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi. IAKN. Universitetet i Oslo.
- Resi, H. G. 1995: The Norwegian iron bar deposits: have they most to tell about production or consumption? A recent discovery at Gran in Oppland provides fresh evidence. *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e. Kr.* Universitetets Oldsaksamling. Varia 30, pp.131-146. H. G. Resi (red.). Oslo.
- Risbøl, O. 1997: Arkeologi i vegen – om de nyere arkeologiske undersøkelsene på Engelaug og By i Løten. *Lautin* 1997, pp. 7-23.
- Rolfsen, P. 1992: Iron production in the upper part of the valley of Setesdal, Norway. A. Espelund (ed.): *Bloomery Ironmaking during 2000 Years. «In Honorem Ole Evenstad»*. Volume II, pp.79-88. Trondheim.
- Rolfsen, P. 2002: Tjæremiler i Norge – med utgangspunkt i en tjæregrop på Hovden i Bykle. *UKM – en mangfoldig forskningsinstitusjon. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 1*, pp. 255-265. E. H. Hofseth (red.). Oslo.
- Rundberget, B. H. 2002: *Teknologi og jernvinne. En teoretisk og metodisk tilnærming til jernvinna som kilde for menneskelig kunnskap og handling*. Hovedoppgave i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). Trondheim.
- Rundberget, B. H. 2004: Utgravningsobjekter knyttet til jernframstilling. *Gråffellprosjektet. Årsrapport 2003*, pp.58-90. K. Stene (red.). Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.
- Schetelig, H. 1913: En «blæsterhola» for myrjernsmeltning. *Naturen*, pp.288-290. Bergen.
- Schøning, G. [1775] 1980: *Reise som giennem een Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskrevet*. Gudbrandsdalen og Hedemarken. Trondheim.
- Stenvik, L. F. 1991: Iron Production and Economic «Booms» during 2000 Years. *Bloomery Ironmaking during 2000 Years. «In Honorem Ole Evenstad»*. Volume I, pp.100-115. A. Espelund (ed.). Trondheim.
- Stenvik, L. F. 1992: *Skogsdrift og kulturminner*. FOK-programmets skriftserie nr. 4. NAVF. Oslo.
- Stenvik, L. F. 2003a: Recent results from investigations of iron production in northern Europe. L.C. Nørbaek (ed.) *Prehistoric and Medieval Direct Iron Smelting in Scandinavia and Europe. Aspects of Technology and Science*. Acta Jutlandica LXXXVI:2. Aarhus.
- Stenvik, L. F. 2003b: Iron Production in Scandinavian Archaeology. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 36, No. 2, pp. 119-134.
- Undås, I. 1961: Den gamle jernvinna i Ustedal. *Norsk Geografisk Tidsskrift*. Bind XVII, pp. 278-289.

Laftebygninger i middelalder – Bergen

Tømmerhus fra middelalderen har fascinert forskere og lekfolk i generasjoner. Eilert Sundt (1862) var den første som nærmet seg dem mer profesjonelt, og siden har flere fulgt etter. En av dem var Nicolai Nicolaysen. Han ga i 1890 et skissemessig bilde av middelalderens bygninger i en lengre artikkel i *Historisk Tidskrift*. Selv om han kunne bygge på de første arkeologiske undersøkelsene fra Oslo, var utgangspunktet hans likevel de skriftlige kildene, kombinert med stående bygninger. Johan Chr. Koren-Wiberg undersøkte tidlig på 1900-tallet deler av bygrunnen i Bergen. Resultatene sine, knyttet både til den geografiske utstrekningen av byen, bygningenes utforming og bruken av bygningene presenterte han i to bind om Bergens kulturhistorie (Koren-Wilberg 1908, 1929).

Senere har forskere med bakgrunn i etnologi og historie, samt arkitekter befatet seg med bygninger fra middelalderen, og levert bidrag som belyser tømmerbygningenes historie (Halvor Vreim (1938, 1966), Hilmar Stigum (1944, 1946, 1947), Bernt Lorentzen (1952), Haakon Christie (1974), Egill Reimers (1976, 1981, 1982, 2001), Roar Hauglid (1980), Trygve Fett (1974, 1989) og Arne Berg (1989 m.fl.)). Imidlertid var, eller er, ingen av dem arkeologer. Mangelen på større arkeologiske utgravninger i byene gjorde at forskning eldre enn 1960 som berørte middelalderbygninger i all hovedsak bygget på *skriftlige* kilder eller *analogier* til stående og/eller nyere bygninger.

Den store brannen på Bryggen i Bergen i 1955 markerte starten på de store arkeologiske utgravningene i middelalderbyene. I Bergen ble utgravingen ledet av Asbjørn E. Herteig (Herteig 1985). Utover på 1970 tallet ble det også foretatt større utgravninger i Oslo, Trondheim og Tønsberg (Christophersen og Nordeide 1994, Fett 1974, 1989, Wiberg 1992). I dag har vi derfor et langt bedre kildegrunnlag enn tidligere når vi ønsker å studere bygninger fra middelalderen. *Originalmaterialet*, dokumentert i sin opprinnelige kontekst, gir oss et langt bedre grunnlag for å trekke slutninger på forskjellige problemstillinger.

I årene som fulgte etter de store bygravningene, ble deler av dette omfattende materialet publisert. I forholdt til bygningsmaterialet har en hovedsakelig konsentrert seg om konstruksjonstyper og materialbruk (Christie 1974, Reimers 1976, 1982, 2001, Reimers og Anker 1981, Fett 1974, 1989, Christophersen 1994, Høgseth 1998) Noen har også sett på bruken av de forskjellige bygningene og den sosiale organisering (Christophersen 1999, Moldung 2000).

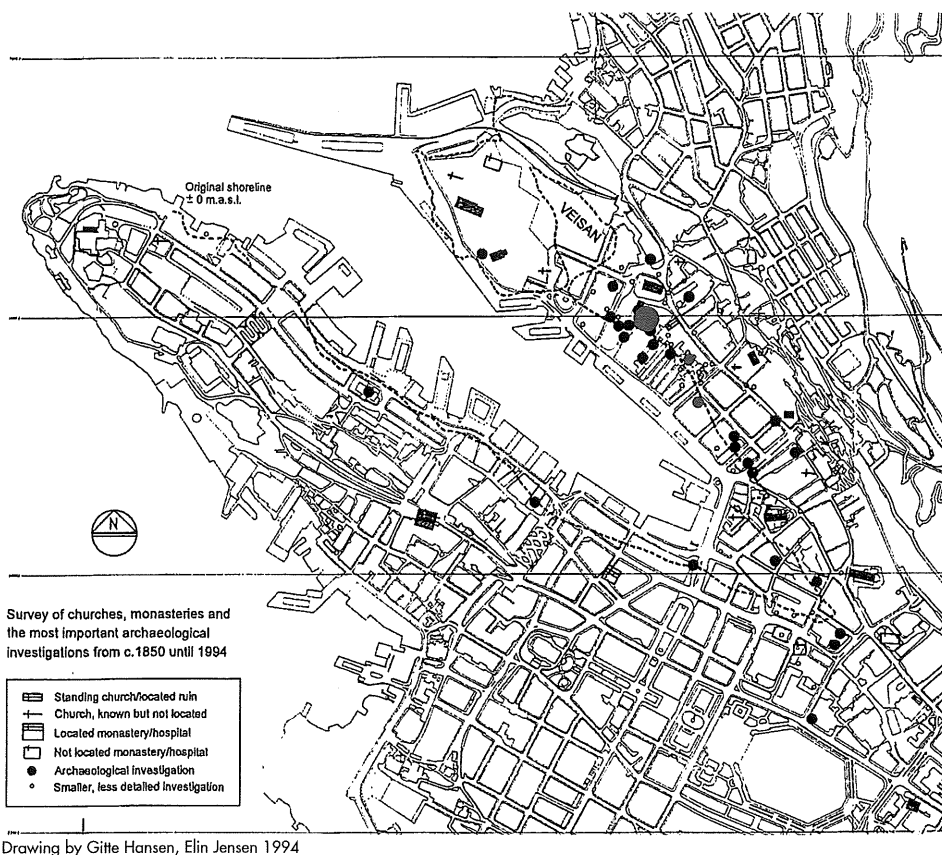

Fig. 1. Kart over Bergen med markerte arkeologiske undersøkelser. Gravinger som inneholdt laftebygninger er markert med grå prikk, de øvrige med sort. Etter Hansen 1994.

Materialet

I denne artikkelen har jeg fokusert på bygningstyper og bruken av bygningene. Det er forsøkt belyst ut fra det arkeologiske materialet fra middelalderbyen Bergen. (Fig. 1). Denne presentasjonen utgjør en del av et tidligere arbeid, der jeg studerte laftebygningene ut fra et bredt anlagt perspektiv: lafteteknikk, utforming og utvikling, andre konstruktive elementer knyttet til laftebygningene (fundamentering, tak, åpninger, interiør osv.), bygningstyper, bruken av bygningene og den geografiske spredningen (Olsen 2002).

Det arkeologiske materialet fra Bergen, som utgjør hovedtyngden i artikkelen, er supplert med *samtidige* skriftlige kilder.

Kildematerialet fra bygravningene i Bergen omfatter rester fra ca. 600 bygninger. Svært få, i alt 27, lot seg skilles ut som sikre eller sannsynlige laftebygninger. Av omlag 3600 bygningsfunn kunne 390 enkeltlementer knyttes til laftebygninger. Bygningsfunn vil si objekter som har inngått i en bygning, men som ble funnet i en sekundær kontekst. Bruken

av sekundært deponert materiale og gjenbrukt materiale har vært en ekstra stor utfordring i spørsmål knyttet til datering. Kildegrunlaget kan ikke regnes som særlig omfangsrikt og materialet egner seg derfor ikke for statistiske analyser. Det regnes likevel for å være tilstrekkelig til å belyse *hvilke* bygningstyper som var i bruk her i middelalderen.

Jeg har valgt å avgrense presentasjonen til perioden mellom brannen i 1170/71 og brannen i 1413. Bakgrunnen for valget er begrensninger i kildegrunlaget. De fysiske restene fra kulturlag datert til midten av 1300-tallet og utover var dårlig bevart, og spesielt for kulturlag fra etter brannen i 1413 har bevaringsforholdene vært dårlige.

Begrepsavklaringer

Jeg ønsker ikke å gå inn i en lengre diskusjon om bygningforskningens mange spesialbegreper, likevel må enkelte uttrykk presiseres for å unngå misforståelser i den videre presentasjonen.

Moldbenk

En moldbenk var laget som en «kasse» av tre og plassert langs veggene. Kassene var fylt med jord eller grus. Moldbenken hadde en dobbelt funksjon. Fordi de var dekket med planker på toppen, kunne de fungere som benk, bord eller arbeidssted. (Fig. 2). Samtidig hadde de en viktig isolerende effekt. Siden svillen (den nederste veggstokken) oftest lå på en enkel fundamentering, ble det trekkfullt i overgangen mellom fundament, vegg og gulv. Når avstanden mellom ute og inne ble kort, dannet det seg lett en kuldebro som medførte ekstra varmetap. Ved å plassere en moldbenk langs ytterveggene reduserte en både trekk og varmetap.

Bygård, bygning, og kommunikasjon

Når vi i dag befinner oss foran stående tømmerbygninger på landsbygda, også de fra middelalderen, er det relativt uproblematisk å avgjøre hva som er kortsida (gavlvegg) eller langsida. Det arkeologiske materialet fra Bryggen var derimot langt mindre entydig. Kildematerialet vitnet om at bygården tidlig vokste fram som en organisk helhet ut fra en bevisst planlegging. Flere bygninger ble plassert tett i tett på rekker fra bryggefronten og bakover. Det fremtredende bildet var to og to husrekker side ved side med en gårdspassasje mellom. Disse to parallelle husrekker på hver sin side av gårdspassasjen utgjorde en *bygård*. Bygårdene lå tett i tett bortover, bare atskilt av dråpefall. Det var *dråpefallene* som utgjør eiendoms grensene mellom bygårdene. (Moldung 2000:117). (Fig. 3).

Gårdspassasjen sikret en intern kommunikasjon i bygården for *bygårdens* folk, den var ikke til offentlig benyttelse. De offentlige gateløpene, *allmenningene*, var plassert med visse mellomrom mellom de langstrakte bygårdene. Slike veifar tjente som kommunikasjonslinjer mellom bryggene og Øvrestretet (hovedgaten) eller mellom bryggene

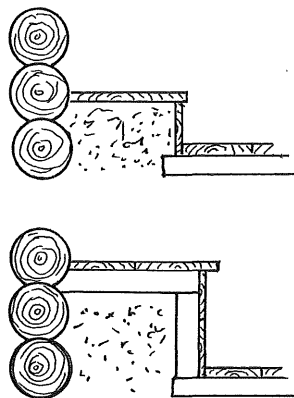

Fig. 2. Tverrsnitt av to mulige moldbenker. Etter Olsen 2002: 119.

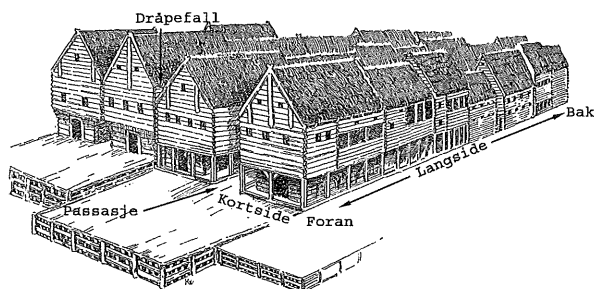

Fig. 3. En bygård med innmerket fremme, bak, kortsida og langside, samt passasje og dråpefall. Etter Koren-Wiberg 1921: 26.

og bygårdene på oversiden av Øvrestretet. I tillegg var allmenningene ment som et preventivt tiltak for å begrense spredningen av en eventuell brann.

Både i gårdspassasjene, dråpefallene og allmenningene ble det anlagt dreneringsrenner, *veiter*, for å lede bort vann. Det arkeologiske materialet sier naturlig nok ingenting om tak og takorientering, men ut fra et bygningsteknisk synspunkt vil det være ulogisk å plassere et sadeltak (ordinært spisst tak) på tvers av bygården fordi det ville ha medført at regnvann rant ned langs nabohusenes vegger og ikke ned i de anlagte veitene. Jeg forutsetter derfor at takene fulgte lengdeaksen i bygården, selv om dette paradoksalt nok fører til at en bygnings *langside* ut fra plasseringen i bygården, dermed blir den korteste veggen (jmf. Fig. 3).

Skriftlige kilder fra middelalderen nevner enkelte bygningstyper. En *setstove* hadde i utgangspunktet ildsted, men når den ble flyttet lengre frem på Bryggen skulle dette sløyfes på grunn av brannfaren. Setstova tjente muligens som felles oppholdsrom først og fremst om sommeren (Grieg 1933: 27). Sannsynligvis hadde enkelte av de senere setstovene likevel ildsted (Helle 1982: 218). *Skytningsstova*, senere kalt *schjølstuen*, var et felles oppholdsrom for bygårdens innbyggere. Her varmet en seg, spiste og drakk. Den var først og fremst til bruk om vinteren (ibid). Den hadde ildsted og lå gjerne like foran *eldhuset*, som var en bygning med ildsted som også fungerte som felles grovkjøkken. Eldhuset lå bakerst i bygården (Grieg 1933: 38). I tillegg fantes gjerne enkle lagerrom som *bur* og *loft*. Loft ble også brukt som oppholdsrom/soverom, og de lå etterhvert i andre eller tredjeetasje (Helle 1982: 217f).

De enkelte bygningsbegrepene fra samtidslitteraturen kan lett oppfattes som statiske. Både meningsinnholdet og bygningenes utforming kan imidlertid ha endret seg gjennom tidene. Begrepene kan også ha vært benyttet ulikt forskjellige steder.

Bygningstyper

I løpet av middelalderen (fra ca.1000 - 1537) gjennomgikk laftebygningene en utvikling både i forhold til teknisk utførelse og i forhold til utformingen av bygningene. Jeg har valgt å presentere noen av de bygningstypene som fantes.

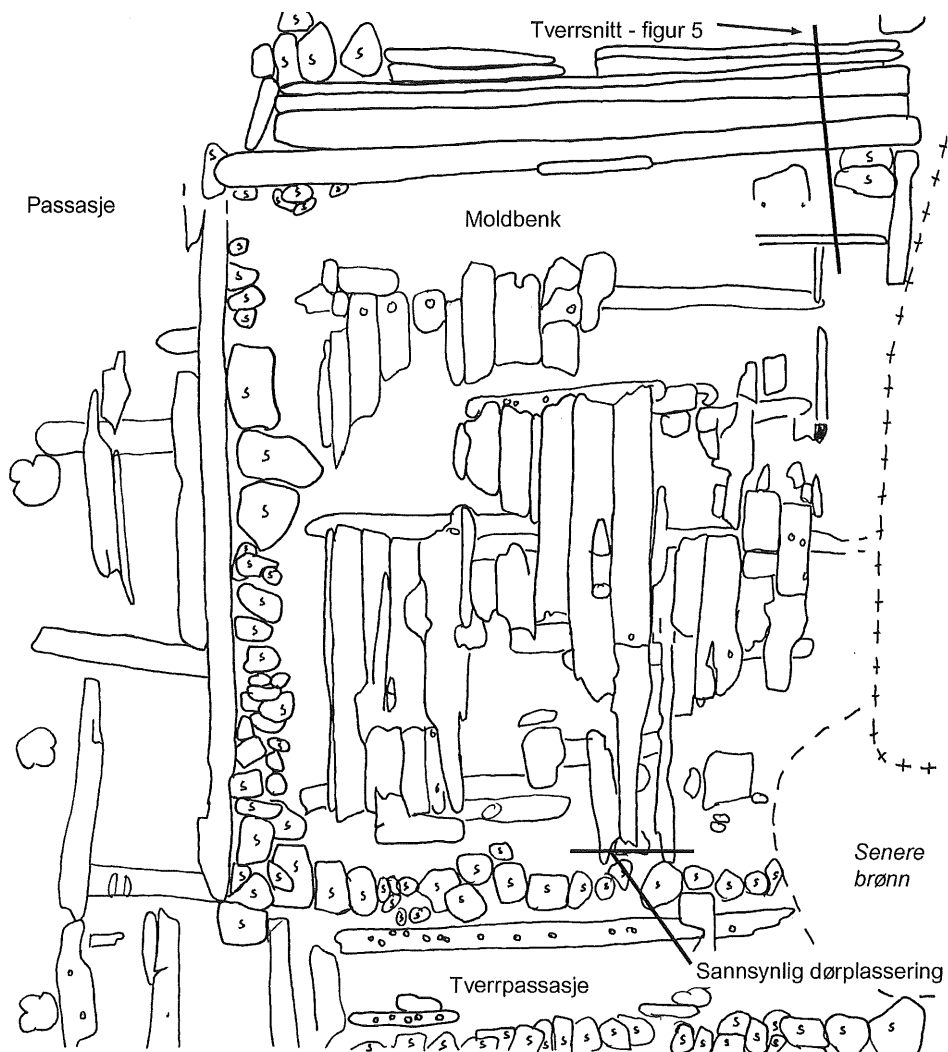

Fig. 4. Bygning 24, Brygge-gravingen. Bygningen har sannsynlige moldbenker på alle fire sider. Den tykke streken markerer tverrsnittet (jmf. Fig. 5). Etter Herteig 1991: Plates.

Ettromsbygninger

Denne typen er dokumentert i periodene mellom brannene i 1170/71 og 1332. De utgjør ca. halvparten av alle bygningene som kunne typebestemmes i materialet fra Bergen.

Jeg vil presentere tre forskjellige bygninger som var spesielt godt bevart. De kan tjene som eksempler på variasjonsbredden i det arkeologiske materialet fra Bergen, samtidig er de representative for ettromsbygningene som helhet.

Den *eldste* ettroms laftebygningen i Bergen (0/24)¹ ble oppført mellom brannene i

1170/71 og 1198 (Herteig 1991: 71). (Fig. 4). Bygningens areal var 31,5 m². Dette var en gjennomsnittlig størrelse for perioden. Veggene målte: 5,8 m x 5,4 m (Olsen 2002: 29). Bygningen var godt fundamentert og alle veggene hvilte på en syllsteinsmur, d.v.s. en mur med flere lag stein oppå hverandre. De nederste stukkene, *svillene*, var trapesoide (dvs. med et tverrsnitt som et trapes). En slik svilltype settes ofte i sammenheng med høystatusbygninger. Veggstukkene var dessuten ovale. Ovalhugging av veggstokker var en materialkrevende teknikk, som en antar ble benyttet i prestisjebygg (Vreim 1938: 6f, Berg 1989: 34).

Veggstukkene hadde medfar på undersiden, og mellom stukkene ble det påvist mose brukt som isolasjonsmateriale. Gulvet bestod av brede planker, lagt kant i kant. Noen få planker i det sørvestre hjørnet strakk seg helt frem til veggen, men *hovedmengden* av gulvbjelkene og gulvplanken nådde ikke frem til veggene, men var avgrenset av kantstilte bord ca. 50-80 cm fra veggene. De kantstilte bordene indikerte at bygningen hadde hatt moldbenker. Langs innsiden av østveggen ble det påvist flere flak never som gikk ned langs svillen mot undergrunnen. Never ga god isolasjon, samtidig som den beskyttet veggene mot fyllmassene i moldbenkene (Olsen 2002: 119). (Fig. 5).

Det ble *ikke* påvist ildsted i bygningen, noe jeg ville ha forventet fordi denne bygningen var så godt isolert med mose i medfarene og moldbenker langs alle fire veggene.

De gulvplankene som strakk seg helt frem til veggen i sørvest, kan antyde en mulig dørplassering. Døren ville da ha vendt ut mot en tverrpassasje og ikke direkte ut mot gårdspassasjen (Ibid: 30).

Bygning 0/232 (Fig. 6) er blitt datert til perioden etter bybrannen i 1198. Den målte 4,5m x 5,5 m som gir et areal på 25 m² (Olsen 2002: 35). Det nederste omfaret hvilte på stabber av tre i tre hjørner, mens det siste lå på en stein. Også denne bygningen hadde trapesoide sviller. Fordi det ikke var bevart noen rester av veggstukkene, var det umulig å avgjøre om bygningen hadde hatt medfar. Gulvet var derimot godt bevart, og bestod av brede bord lagt kant i kant. De sluttet mellom 50 og 80 cm fra veggene. Denne bygningen hadde derfor mest sannsynlig også vært utstyrt med moldbenker (Reimers 2001: 792). Tre gulvbord strakk seg også her helt frem til veggen, og der disse møttes var det laget en nedskjæring til dør. Denne døren førte ikke rett ut til gårdspassasjen, men til en tverrpassasje i sørvest (Olsen 2002: 36). Ildstedet lå like innenfor døren i det nordøstre hjørnet. Ildstedet var murt opp av små flate steiner, med en større flat stein i bakkant. I bunnen og frem mot gulvet i vest var ildstedet isolert med leire. To store steiner som ble funnet over, har trolig også fungert som isolasjon. Ilegget til ildstedet var på tvers av bygningen. Det var ikke noe i det arkeologiske materialet som tydet på at ildstedet hadde vært overbygd. Denne bygningen fremtrer mer «normal» enn den forrige, siden det finnes både moldbenker og ildsted.

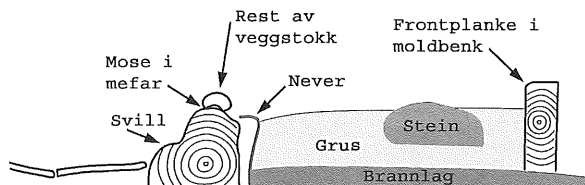

Fig. 5. Tverrsnitt av vegg og sannsynlig moldbenk i bygning 24 fra Brygge-gravingen. Etter Olsen 2002: 119.

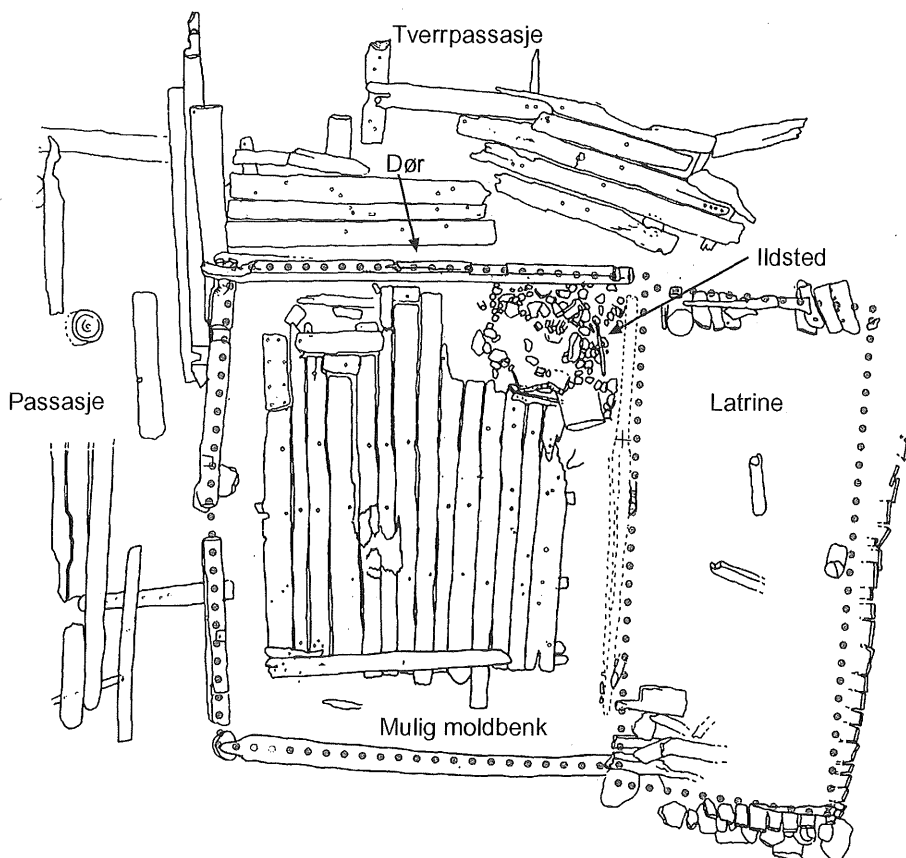

Fig. 6. Bygning 232 og latrine 241, Brygge gravingen. Ildstedet var i øvre høyre hjørne, like ved døren som ledet ut til tverrpasasjen. Etter Herteig 1990: 82.

Like sørøst for denne laftebygningen hadde det stått en liten og avlang reisverksbygning (0/241). Den ble erstattet av en annen reisverksbygning (0/233) mellom 1198-1248. Ut fra funn av menneskeekskremer og en «treseter» (dosete) må disse to bygningene ha fungert som latriner (Økland 1998: 45). Siden de lå på «baksiden» av laftebygningen, kunne ikke folk ha gått direkte inn fra gårdspassasjen, men må ha brukt tverrpasasjen som gikk forbi inngangen til laftebygningen. Dette kan tyde på at latrinene var forbeholdt beboere eller brukere av laftebygningen.

Ettromsbygningen 0/211 (Fig. 7) var en av de best bevarte i Bergensmaterialet. Den var også i bruk i perioden mellom brannene i 1198 og 1248. Bygningen var mindre enn de to andre. Veggene målte 3,6 m x 3,6 m som gir et areal på snaut 13 m² (Olsen 2002: 33). Det var bevart opptil fem veggstokker i høyden. Tre av hjørnene i bygningen hvilte på stein, som var blitt liggende igjen da en tidligere bygning brant ned i 1198. Det siste hjørnet lå direkte på gulvet fra det nedbrente huset.

Bygningen hadde et helt annet preg enn de to foregående. Her var både svill og vegg-

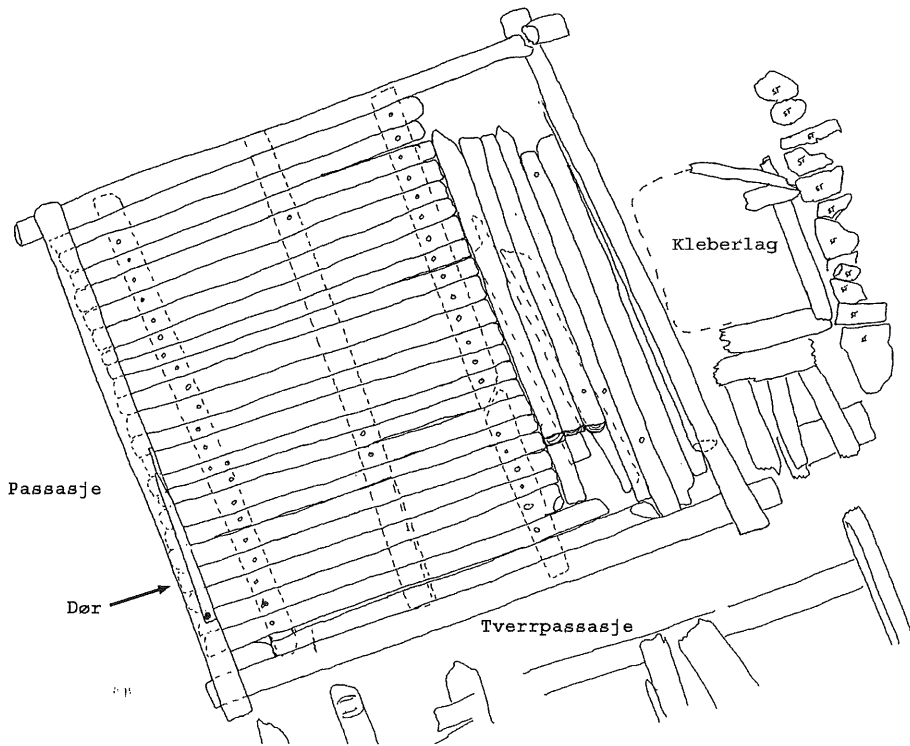

Fig. 7. Bygning 211, Brygge-gravingen. Merk ildstedet bak huset. Etter Olsen 2002: 34.

stokker av ubearbeidet rundtømmer, og dimensjonene på svillene skilte seg ikke ut fra stokkene. Selve laftet var dyktig utført, men fordi stokkene ikke hadde medfar, hadde bygningen dårlig isolering. Gulvet var delt i to. På én meter finnes planker lagt på tvers av de øvrige golvplankene. Det var likevel ingenting som tydet på at dette markerte et romskille. Sannsynligvis representerte det heller gjenbruk av et gulv fra et annet og mindre hus. Gulvet bestod for øvrig av relativt smale bord lagt tett i tett over et bjelkelag. Siden gulvet gikk inn under veggene, tyder alt på at bygningen ikke hadde hatt moldbenker.

I den nordvestre veggen var det åpning til en ca. 1 m bred dør. I motsetning til de to andre ettromsbygningene vendte døren i denne bygningen ut mot selve gårdspassasjen.

Bygningen hadde ikke ildsted inne, men det var rester etter et mulig ildsted i et tilbygg like bak. Restene bestod av et lag finmalt kleber. Tilbygget var en lettere stavverkskonstruksjon. Det var ingen indre kommunikasjon mellom dem. Den eneste muligheten for å komme inn i tilbygget var via en tverrpasasje sørvest for laftebygningen.

Toromsbygninger

Toromsbygninger ser ut til å dominere som bolighus eller oppholdsrom i middelalderens Oslo og Trondheim (Christophersen 1999: 127, Sørheim 1999: 398ff). En skulle derfor ha forventet å finne denne bygningstypen også i materialet fra Bergen. Her opptrer den imidlertid sjeldent, om i det hele tatt. Det var kun to mulige bygninger av denne typen,

men etter en nærmere gjennomgang av materialet har jeg kommet frem til at ingen av dem med sikkerhet eller stor sannsynlighet kan knyttes til en slik bygningstype.

Den ene (0/135) var en bygning fra perioden mellom brannene i 1170/71 og 1198. Bare grunnrammen eller svillene var bevart, og inne i rammen var det bevart to gulvbjelker lagt i kors. Kortarmene på korset var forskjøvet mot den ene enden og derfor var det mulig at de indikerte et veggskille. Det var så lite bevart materiale at en slik tolkning blir vanskelig (Olsen 2002: 29).

Den andre bygningen stammet fra perioden mellom brannene i 1248 og 1332, men den ble bare delvis fremgravd. Under undersøkelsene i felt ble dette tolket som to bygninger, men en kan ikke utelukke at de kan representere to like store rom i én bygning. Bygningsmaterialet var dårlig bevart, og det var bare indikasjoner på laft i den ene delen (Olsen 2002: 44). Det er derfor høyst usikkert om laftede toromsbygninger er representert hittil i Bergensmaterialet.

Treromsbygninger

Treromsbygninger er godt kjent blant de stående middelalderbygningene på landsbygda både som vanlige bolighus, oppholdsrom eller allrom (Christensen 1995: 85).

Ingen av de in-situ bevarte restene etter laftebygninger hadde en romdeling eller struktur som tyder på at de representerer en treromsbygning. Blant de mange bygningselementene funnet utenfor bygningskontekst, for eksempel gjenbrukt i fundamenter, passasjer eller som fyllmasse, fantes det én stokk som kanskje kan stamme fra en treromsstue. Den aktuelle stokken (0/90212² (Fig. 8) eller svillen ble funnet sekundært nedlagt i perioden mellom 1332 og 1413. En sikrere datering finnes ikke, men funnforholdene kan tyde på at den primære bruken bør være fra før 1332. Stokken har hatt uttak for tre beitskier og utsparinger for to dører. Det var ingen tegn på en laftet skillevegg mellom dørene. Tvert imot har det vært plassert inn en ekstra bred beitski, som tilsier at skilleveggen har vært i en lettere konstruksjon, sannsynligvis en form for stavverk. Tilsvarende sviller er også kjent fra bevarte middelalderhus på landsbygda (Berg 1989: 156ff, 1995: 173ff, 192ff). Den kan derfor ha hatt en tilsvarende funksjon i en bygning i Bergen, den har i så tilfelle vært en svill i en indre tverrvegg, (Fig. 9). Svillen har hatt dekor i form av profilerte buer eller «fuger» som strakk seg fra den ytre avgrensingen på beitskiene og videre utover stokken. Slik dekor kan ha hentet inspirasjon fra steinarkitekturen (Berg 1989: 96).

Fleretasjesbygninger – langloft

Et langloft er en rektangulær bygning med svalgang og inngang på langsiden. Denne bygningstypen egner seg spesielt godt i en tettbygd bykontekst (jf. Hauglid 1980, Reimers 1982, Berg 1989, Christophersen 1999).

Det er fire bygninger i Bergensmaterialet som hører med i denne kategorien. De har vært 5 – 8 m lange og i underkant av 5 m brede. Det gir dem en rektangulær eller svakt rektangulær form. Det eldste laftede langloftet var reist rundt 1180 (dendrodatert) (Arkiv, Bergen Museum), mens de øvrige var i bruk mellom brannene i 1248 og 1332. Typen kan imidlertid ikke bare ha tilhørt en så snever periode. Dette fordi bygningstypen fortsatt finnes i dagens Bryggebebyggelse. Jeg går derfor ut fra at den var i kontinuerlig bruk fra

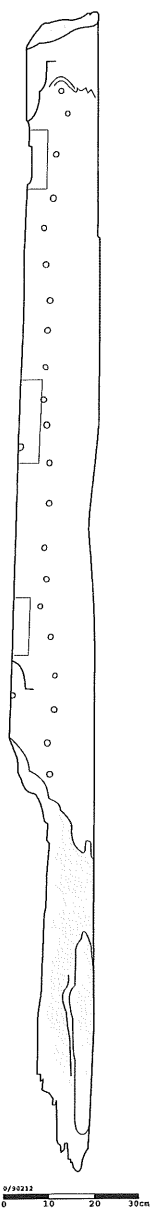

Fig. 8. Svill (0/90212) med to døråpninger. Den kan ha fungert som en tverrvegg i en treroms stue. Merk dekoren med impulser fra steinarkitekturen på begge sider av dørene. Etter Olsen 2002: 121.

sent 1100-tall og frem til dagens bebyggelse. Årsaken til at vi ikke har funnet spor etter dem etter brannen i 1332, skyldes nok heller de dårlige bevaringsfoldene for kulturlagene fra slutten av 1300-tall og fremover.

Alle de fire bygningene hadde sannsynligvis minst to etasjer. En av bygningene ble gjenbrukt som fundament for ny bebyggelse på slutten av 1100-tallet og dermed fjernet fra sin opprinnelige kontekst. De tre andre vil jeg derimot beskrive nærmere.

Etter bybrannen i 1248 ble en tilnærmet kvadratisk, enetasjes, ettroms bygning bygd midt i en av de nordlige bygårdene på Bryggen. Det var en ordinær laftebygning med inngang direkte fra gårdspassasjen. Etter kort tid ble den bygd om. Den opprinnelige nordvestre veggen ble fjernet og erstattet med en sleppvegg omtrent 1/2 m lenger inne. Slik ble bygningen noe smalere. Den fikk etter dette to laftede hjørner og to hjørner i sleppveggskonstruksjon (Reimers 1982: 90f). Samtidig som bygningen ble smalt inn, ser det ut til at en bygget på en ny etasje. (Fig.10). I det nordre hjørnet ledet en trapp opp fra første- til andreetasje. Allerede under utgravningene undret en seg over denne uvanlige ombygningen. En mulig årsak til ombygningene kan være Magnus Lagabøtes Bylov fra 1276. Her fantes bestemmelser for minste bredde for passasjene og maksimal bredde for svalgangene. For å kunne bygge på en ny etasje med tilhørende trapp og svalgang, uten å bryte loven, måtte en smalne inn førsteetasje. I tillegg til å være en interessant bygning rent bygningsteknisk og typemessig, kan bygningen slik kanskje også være et indisium på at de normative bestemmelsene faktisk ble fulgt (Herteig 1991: 50).

Bygningen var for øvrig en nokså ordinær konstruksjon. Opprinnelig dekket den et areal på omlag 21 m² og hadde en utstrekning på 4,3 m x 4,9 m. Etter ombyggingen minsket en første etasje til 4,0 x 4,9 m, noe som ga et areal på noe over 19 m² (Herteig 1991: 44). Tre vegger hadde fundament av stein, mens den siste hvilte på gulvbjelkene. Bygningen hadde et gulv av brede planker lagt tett i tett, og det strakk seg helt ut til veggene på alle sider. Her var intet rom for moldbenker. Det var ikke bevart rester

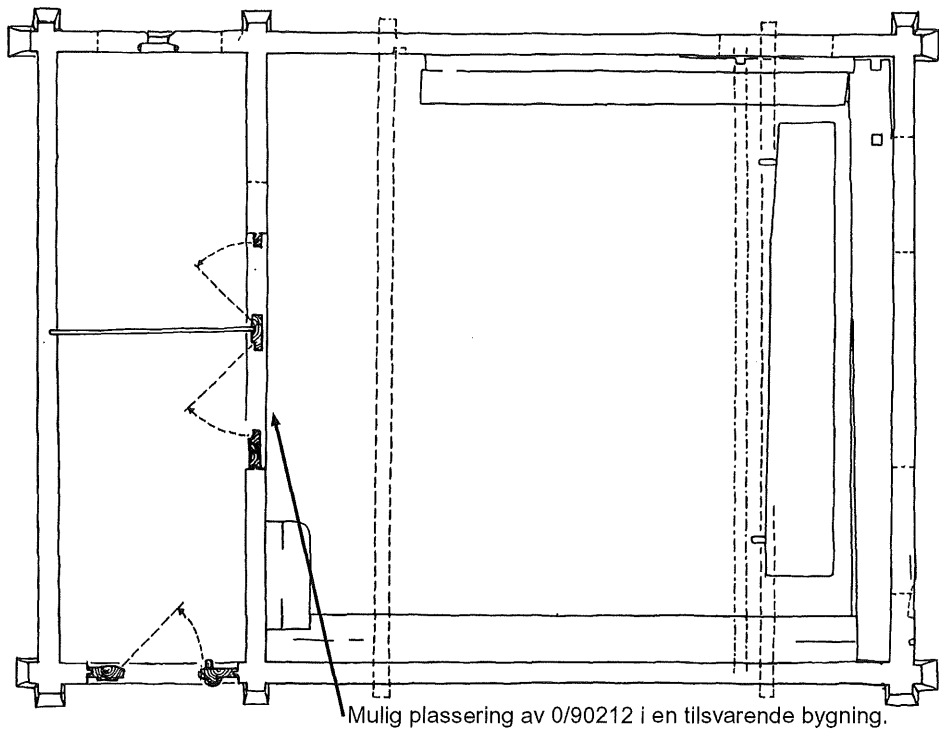

Fig. 9. Raulandsstua, et eksempel på en treomsstue. Etter Berg 1990: 118.

av inngangspartiet, men siden bygningen lå inneklemt mellom to andre, har det bare vært mulig å plassere en dør på langsiden. Denne har vendt ut mot selve gårdspassasjen.

Den utvendige trappen viste at bygningen hadde svalgang på ene siden. Svalgangen forbandt rommene i andreetasje og rom i andreetasje i eventuelle andre bygninger som eventuelt sto inntil. Inne i bygningen lå en ansamling av leire, sotete stein og brente bordbiter, sannsynlige rester etter et ildsted som hadde rast ned fra andreetasje da bygningen brant.

Vegg i vegg med denne bygningen lå en smal bygning oppført i stavverk (0/220). Den er blitt tolket som en latrine (Herteig 1991: 44). Inngangen var direkte fra gårdspassasjen. Rett nordøst for latrinen fantes det andre mulige langloftet på Bryggen (0/462). Selv om det var bevart lite materiale, var det tilstrekkelig til å vise at bygningen har vært i overkant 5 m lang og snaut 4 m bred, med et areal på mellom 19 og 20 m². Bygningens fundament har vært en steinmur med 2 -3 lag stein. De to bevarte svillene var av rundtømmer.

Det som gjør at jeg på tross av det begrensede materialet tør å slutte i retning av langloft, er den «parallele» utvikling med det loftet jeg akkurat har beskrevet: (Fig. 11). Et ettroms laftebygg, 4,8 m x 4,4 m (0/218) ble reist på denne tomte etter brannen i 1248. Dette ble revet og erstattet med en smalere bygning, som ble plassert helt inntil dråpefallet i sørøst. Alt areal som ble vunnet inn ved å gjøre bygningen smalere, tilfalt slik passasjen. Innsmalingen var omlag lik for begge bygningene. Det kan indikere at det også i dette tilfelle kan være snakk om et fleretasjes langloft med ytre svalgang og trapp (Olsen 2002: 50).

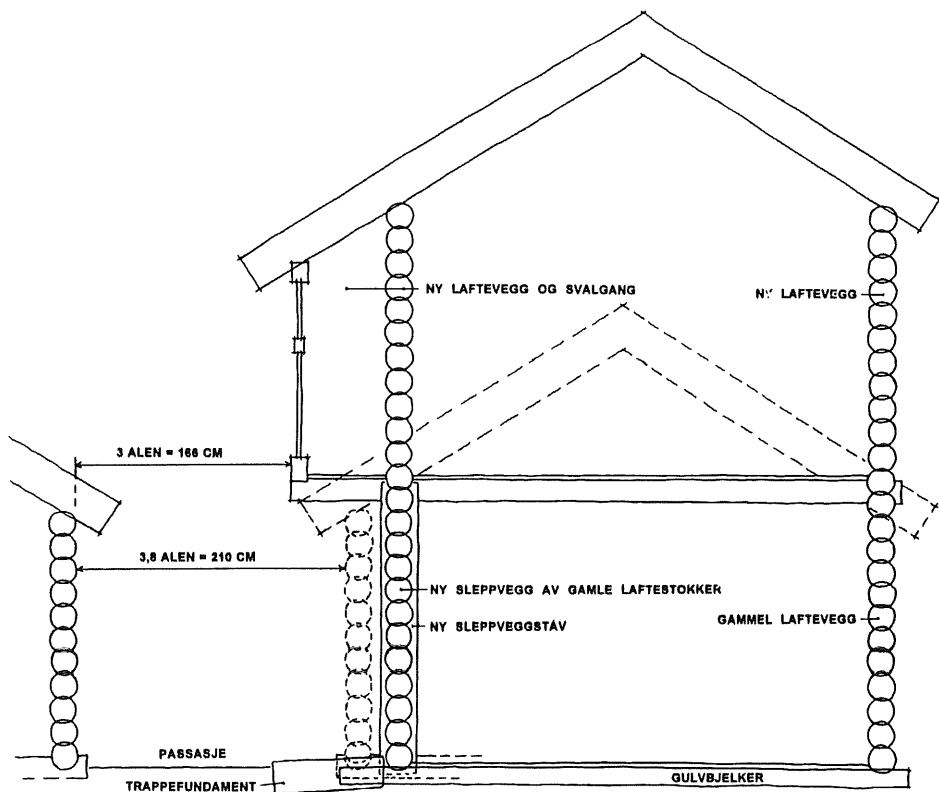

Fig. 10. Bygning 221 før og etter ombygging. Tegning E. Reimers.

Det siste langloftet, *dørhuset* (0/261), er kanskje det mest kjente middelalderhuset fra Bergen. Det ble funnet ganske tidlig under den store Brygge-gravingen og bevaringsgraden var så god at en har kunnet lage en rekonstruksjon. (Fig.12). I *denne* sammenhengen er den likevel først og fremst et godt eksempel på et høymiddelaldersk langloft.

Bygningen var ganske stor, nærmere 8 m lang og 4,5 m. bred. Dette gir et areal på 34-35 m². Bygningen var dårlig fundamentert. Svillene hvilte bare på spredte flate stein eller tverrliggende bjelkebiter. To sviller var i kraftig rundtømmer, mens de to andre og veggstokkene bestod av rundtømmer med mer ordinære dimensjoner. Tømmeret var lite bearbeidet og smalnet fra den ene enden til den andre. Ut fra tilgjengelig dokumentasjon har det vært vanskelig å avgjøre hvorvidt veggstokkene har hatt medfar. Noen kan ha hatt det, andre ikke. Det som har skjedd er trolig at de har forsøkt å passe stokkene til hverandre uten at det har vært laget regulære medfar med tanke på isolasjon.

Bygningen hadde to dører i første etasje, begge på langveggene, like ovenfor hverandre i sørvestre ende. Den ene døren, med en bredde på ca. 90 cm, vendte ut mot gårds-passasjen i nordvest, mens den andre, som var nesten dobbel så bred (1,7 m), har vendt ut mot en *allmenning* i sørøst. Bredden gjør det mest naturlig å kalle den siste en port.

Det ble ikke funnet spor etter trapp, men funn av et kne tydet likevel på en svalgang i

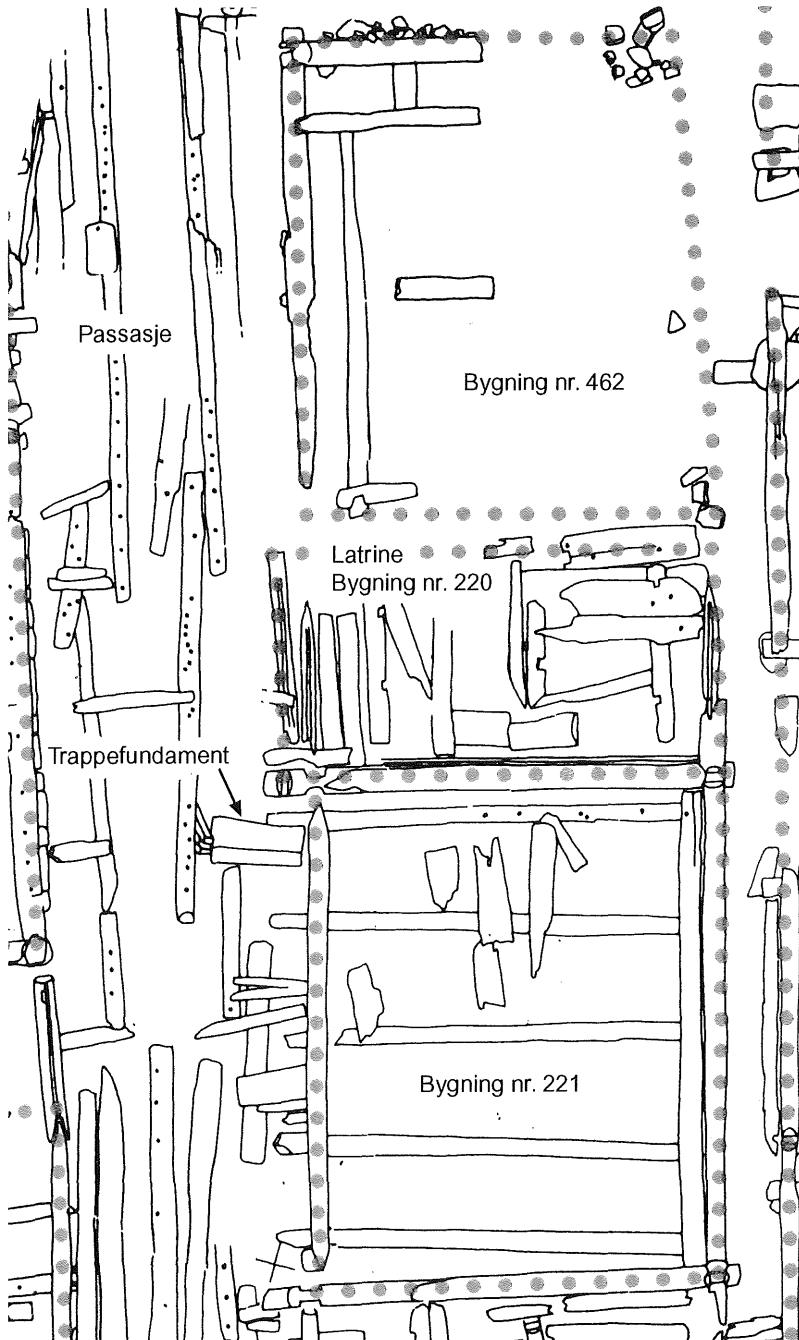

Fig. 11. Plantegning for langloftet, bygning 221, og det mulige langloftet 462, begge fra Bryggegravningen. Mellom dem lå en latrine (0/220). Etter Herteig 1991: Plates.

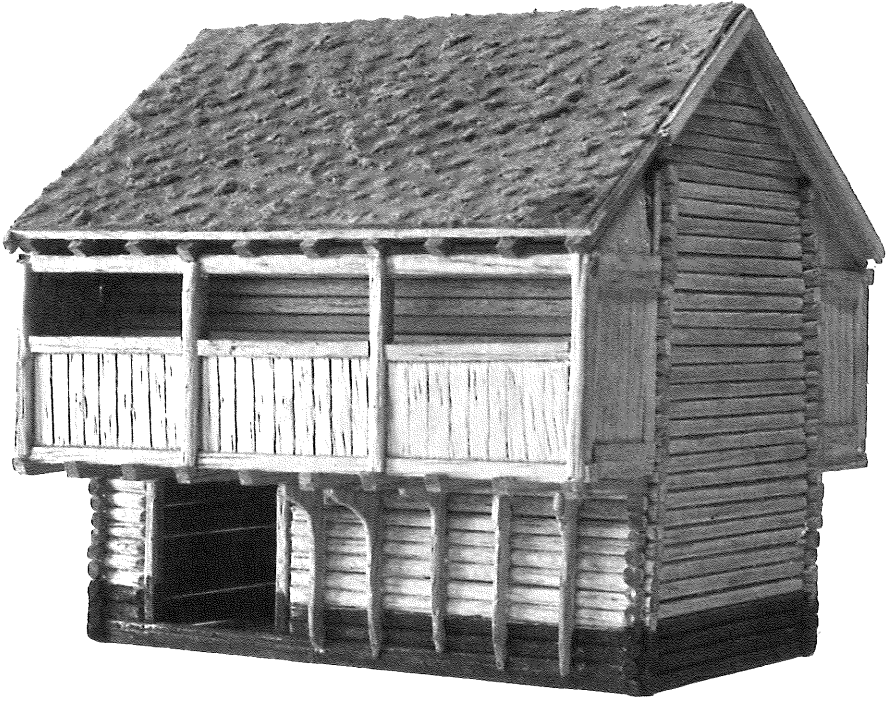

Fig 12. Rekonstruksjonsforslag til bygning 261, «Dørhuset». Foto: Bergen museum.

en høyere etasje. Andre indikatorer på svalgang var funn av en svill med utsparing for stående veggtiler/veggplanker og flere staver. Dette viser at bygningen hadde minimum to etasjer og innebygde svalganger. De to andre langloftene jeg har presentert, lå inntil en ny gårdrekk og kan derfor bare ha hatt plass til svalgang på en side, denne bygningen lå derimot mellom to ferdelsårer, og kan derfor ha hatt svalganger på begge sider.

Mulige fleretasjes bygninger – lange laftebygninger

Den siste kategorien har jeg kalt *lange laftebygninger*. De representerer en bygningstype som vokser frem etter brannen i 1248, og som blir enda mer vanlige etter brannen i 1332. Disse bygningene har vært lengre enn 10 m, noen oppimot 20 m. Bygningene kan ha vært langloft, men da det ikke er påvist flere etasjer har jeg valgt å skille dem ut som en egen kategori.

Bygning 0/189 ble reist rett etter brannen i 1248. Det var bare de nordvestre veggene og gulvet som var bevart under feltarbeidet. Bygningen har hatt en bredde i underkant av 6 m og lengden har vært omlag 18 m, noe som ga et areal på 108 m².

Den sørlige delen med fire sammenlaftede sviller må ha tilhørt en laftebygning. Nord for disse, var det ikke bevart rester av vegger. Dette åpner muligheten for at resten av bygningen kan ha vært oppført i en annen konstruksjonsteknikk, for eksempel stavverk, - men den kan også ha vært oppført i laft. Var det siste tilfelle, representerer den nordlige

svillen en indre tverrvegg. Slike indre tverravstivninger var på dette tidspunktet en forutsetning for å hindre utglidning av veggene i de lange laftekonstruksjonene. Senere tar en blant annet i bruk opplengere for å styrke konstruksjonen.

Fundamentet i den sørvestre laftedelen var en kombinasjon av reiste stabber og tørrmur i stein. I begge hjørnene i sørvest og midt under endeveggen var det plassert tre stabber. Mellom disse var det en tørrmur av stein. Fundamenteringen sluttet et stykke før den nordøstligste svillen og det ser ikke ut til at en har fundamentert spesielt under resten av bygningen. Svillene var av jevntykt rundtømmer. Gulvet bestod av brede bord naglet til underliggende gulvbjelker. Det fantes ikke spor av eventuelt flere tverrvegger eller indikasjoner på hvor mange etasjer bygningen har hatt.

Den andre bygningen jeg vil se nærmere på (0/430), (Fig.13), var yngre og stammet fra gjenoppbyggingen etter brannen i 1332. Bygningen ble bare delvis fremgravd fordi den befant seg helt i ytterkanten av feltet. Tidligere dokumentasjon viste at den hadde hatt en lengde på mer enn 10 m og en bredde på 5 m.

Fundamentet bestod av tre langsgående stokker. Over dem var det lagt tversgående gulvbjelker og deretter langsgående gulvbord. De ovalhugde eller trapesoide svillene var plassert over gulvbordene igjen. Det opprinnelige gulvet bestod av brede bord, føyd sammen med not og fjær. En del var dessuten naglet fast til gulvbjelkene. Etter en tid ble det lagt nytt gulv oppå det gamle i den nordøstre enden av bygningen. Det nye hadde gjennomgående samme bredde på bordene, men bordene manglet not og fjær. En har valgt å legge de nye gulvbordene på tvers av de opprinnelige. Enten før eller samtidig med at det nye gulvet ble lagt kuttet en det opprinnelige gulvet ca. 0,5 m i nordøst og la inn en ny svill (Herteig 1991:36). Denne hadde not i overkant. Nota kan ha vært nødvendig for eksempel for innfesting av veggtiler eller frontplanker i en moldbenk (Ibid: 36). Den opprinnelige svillen lå på plass, men brukket ut av nøvene. Jeg finner det usannsynlig at en ville bygge inn en moldbenk kun langs en kortvegg i en bygning uten ildsted og som også mangler ekstra isolasjon langs de øvrige veggene. Etter min oppfatning har en nok heller hatt et ønske om å skifte ut den ene kortveggen, kanskje på grunn av en større skade. Ved å erstatte den gamle endeveggen i laft med en stavvegg med veggtiler, har en sannsynligvis unngått å ta ned hele bygningen. Det at bygningen var preget av sterk slitasje underbygger denne tolkningen.

Avgrensningen av det nye gulvet og et laftehugg i en av langveggsvillene kan være indikasjoner på at bygningen hadde minst to indre tverrvegger, en nødvendig forutsetning for å gjøre bygningen stabil, spesielt hvis den hadde flere etasjer. Flere eksempler fra dagens Bryggebebyggelse viser hvilke skader som kan oppstå hvis en fjerner de indre tverrveggene. Her ble veggene fjernet for å få større butikklokaler og utstillingsvinduer. Det medførte at førsteetasjen ség ned på en side; de øvre etasjene hvor tverrveggene var inntakt, hadde fremdeles veggene i lodd (jmf. Fig. 14).

Det finnes ikke noe i det arkeologiske materialet som forteller om etasjeantall. Ser en imidlertid på det generelle tomtepresset i Bergen i middelalderen, og kanskje spesielt i Brygge-området, var det stort. Det var trolig en viktig årsak til at en allerede i siste halvdel av 1100-tallet begynte å bygge i flere etasjer. De lange laftebygningene fra andre halvdel av 1200-tallet ble bygget nær kaifronten, på det som var de mest verdifulle og populære tomtene. Det ville være påfallende om ikke disse har hatt flere etasjer. Samtidige skriftlige kilder, som for eksempel et skjøte fra Bellgården i 1332 (DN II, 223) gir

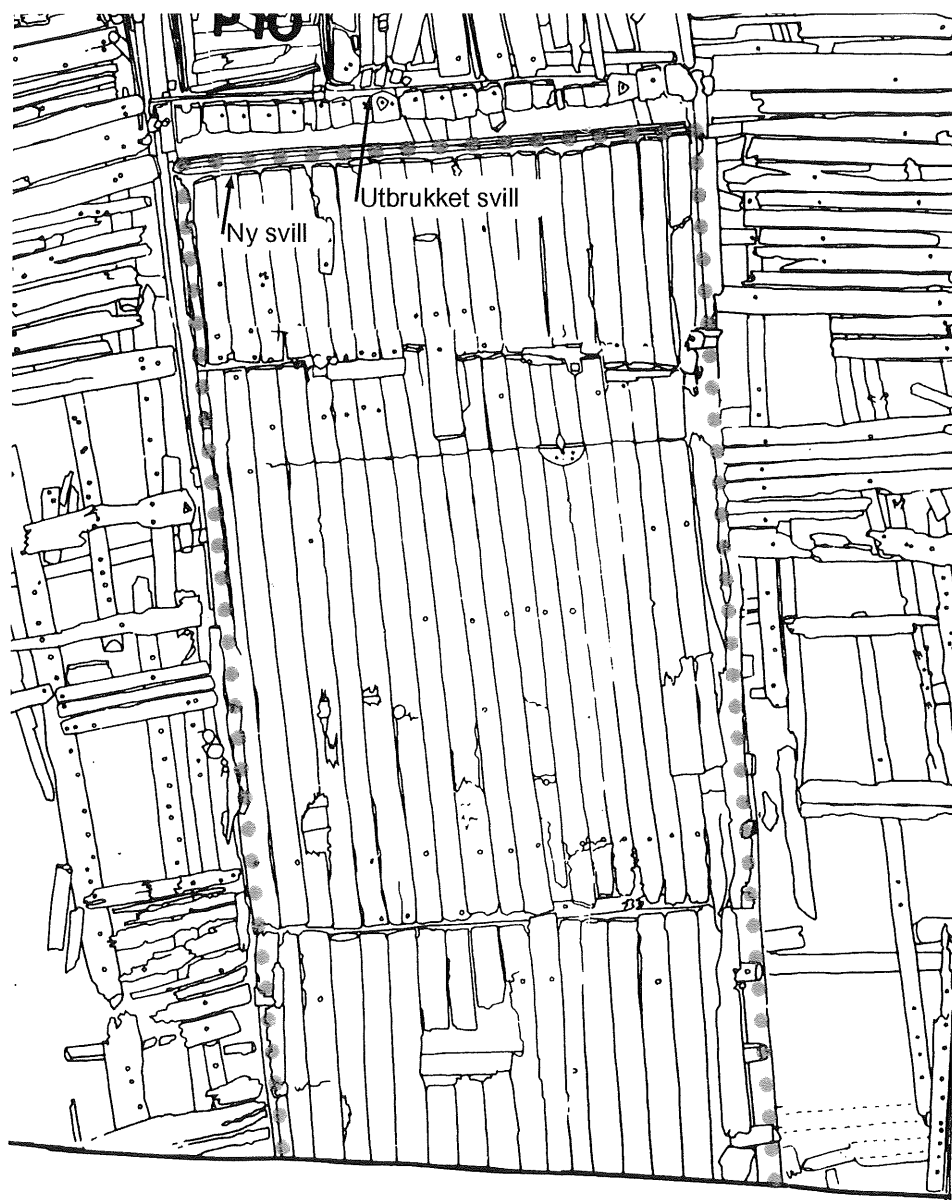

Fig. 13. Bygning 430. Etter Herteig 1991: Plates.

også opplysninger om at de fleste bygningene hadde fra 2 til 3,5 etasje. Dette tilsvarer situasjon i dagens Bryggebebyggelse, som stammer fra gjenoppbygningen etter brannen i 1702. Det vil si at de bygningstypene som vi ser i de bevarte trehusene på Bryggen, kanskje fant sin form allerede på slutten av 1200-tallet eller tidlig 1300-tall.

Fig 14. Dagens Bryggebebyggelse hvor en tydelig ser utglidningene i første etasje på grunn av at tverrveggene er kuttet. Foto: J. Olsen.

Aktiviteter i bygningene

Studiet av bygningstekniske- og konstruksjonsdetaljer som fører til at en kan slutte noe om bygningenes utforming og utvikling over tid er i seg selv en interessant forskningsoppgave. Et enda mer helhetlig bilde får en hvis en på grunnlag av bygningens utforming, inventar og gjenstandsfunn klarer å skimte hvordan bygningene ble brukt.

I forhold til en slik problemstilling innebærer gjenstandenes kontekst en stor utfordring. Det må ha foregått et omfattende opprydnings- og planeringsarbeid både like etter, og mellom de forskjellige bybrannene; arbeid som kan ha ført til at en gjenstand kan ha blitt gjenfunnet på et annet sted enn der den opprinnelig ble brukt. Senere arbeider (Hansen 2001) viser likevel at gjenstandene gjerne kan bli distribuert over store avstander innen en bygård, men at de i liten grad krysser gårdsgrensene.

Det er nødvendig å definere hvilke kriterier som må være oppfylt for at gjenstandene skal kunne tas med i drøftingen. Jeg har valgt å dele dem inn i tre kategorier (Olsen 2002: 16):

- Gjenstander funnet i brannlag, samt mellom gulv/gulvlag og brannlag i brente bygninger regnes å ligge i sin opprinnelige, *sikre* kontekst.
- Gjenstander funnet 0-10 cm under brannlag i bygninger uten gulv/gulvlag regnes å ha en *sannsynlig* kontekst.
- Gjenstander funnet et 0-5 cm over gulv i ubrente bygninger har *usikker* kontekst. Disse er blitt gjennomgått kritisk for å unngå sammenblanding med generell fyllmasse.

Matlaging/oppholdsrom

Å benytte dagens aktivitetsbetegnelser på et middelaldermateriale kan fort bli misvisende. Bygninger fra middelalder, eller rom i slike, var i langt større grad flerbruksrom enn hva vi er vant med i dag. Når jeg har valgt å kalle en kategori *matlaging/oppholdsrom* betyr det at funnene forteller at i denne bygningen har en laget og/eller servert mat og ellers oppholdt seg når en ikke jobbet. Det utelukker ikke at andre sysler, som småskala håndverk, kan ha foregått der. Skal en knytte et middelaldersk begrep til denne kategorien av bygninger, er *stove* aktuelt. Det er derimot vanskelig å avgjøre om det er snakk om en *setstove*, en *skyttingsstove* eller en annen form for *stovebygning*.

I de eldste periodene, det vil si fra brannen i 1170/71 til 1248, var all aktivitet knyttet til matlaging og oppholdsrom lagt til ettromsbygninger. Det ble funnet keramikk i tildels store mengder i disse bygningene (0/24, 0/232). En del keramikk var tydelig varmpåvirket, noe som tyder på matlaging. Et bryne ble funnet i en av bygningene, mens det i begge ble funnet sko og lærrester som kan stamme fra enklere reparasjoner og lignende aktiviteter. Disse to ettromsbygningene hadde moldbenker (jmf. Fig. 4 og 6). I tillegg til moldbenkene, hadde den ene ildsted og den andre ekstra isolasjon av mose i medfarene. De må ha vært komfortable og varme bygninger, godt egnet som oppholdsrom. Begge bygningene har hatt inngang fra en tverrpassasje, og ikke direkte fra gårdspassasjen. Dette gjør inngangen mer avskjermet. Den ene, 0/232, var dessuten plassert nær en stor latrine. Fordi latrinen kun kan nås ved å benytte tverrpassasjen som gikk forbi inngangen til stovebygningen, er det sannsynlig at bruken av latrinen har vært reservert for brukerne av stovebygningen.

Fra perioden etter brannen i 1248 foreligger funn som kan settes i sammenheng med matlaging eller aktiviteter i et «oppholdsrom» i fire bygninger. En var dårlig bevart og dessuten bare delvis utgravd.

To av de andre var som nevnt mulige langloft (jmf. Fig. 10 og 11). I den ene bygningene (0/221) var det et nedrast ildsted hvor det ble funnet pøsepinner, biter av bakstehelle og læravfall som også må ha rast ned fra andreetasje; dette indikerer at denne har vært benyttet til oppholdsrom og/eller matlaging (Olsen 2002: 123ff).

Den andre bygningen, som var svært fragmentarisk bevart (0/462), har funn av baksetehelle, spillebrikke og glasskår; indikasjoner på aktiviteter knyttet til mat og rekreasjon. Det er imidlertid ikke mulig å si hvilken etasje funnene stammer fra.

Den siste bygningen som hadde gjenstandsfunn knyttet til mat/oppholdsrom, var bygning 0/22, 0/55. Denne var svært fragmentert og bare delvis utgravd. Alle usikkerhetsmomenter til tross, funn av bakstehelle og keramikk indikerer mattilberedning.

Ser vi bygningene som kan ha rommet aktiviteter knyttet til mattilberedning eller oppholdsrom i perioden 1248-1332 under ett, ser vi at disse aktivitetene nå ble flyttet oppover i etasjene. Det tyder på at en fremdeles ønsket å skjerme slike rom fra den øvrige aktiviteten i bygårdene.

Det var ikke indikasjoner på hus eller rom brukt til matlaging/oppholdsrom etter brannen i 1332. Samtidige skriftlige kilder (DN II, nr. 223, DN IV, nr 169) beskriver rom brukt til bespisning, opphold og overnatting lagt til andre- og tredjeetasje. Dette var områder av bygningene som det arkeologiske materiale normalt forteller lite om.

Tekstilarbeid

Den tidligste bygningen med funn av tekstilredskaper var i bruk i perioden fra 1170/71 til 1198. I denne (0/135) ble det funnet to spinnehjul, fem nåler, to kammer, saks og en eske til saks, en skyttel og 27 vevtyngde, samt en håndkvern (Øye 1988: 121). En annen av de omtalte ettromsbygningene, 0/211, (jmf. Fig.7) inneholder også funn knyttet til tekstilarbeid. Det ble funnet tekstilredskaper i flere av bygningene fra perioden mellom brannene i 1248 og 1332. Noen av disse bygningene var imidlertid dårlig bevart eller bare delvis utgravd, slik at det ble vanskelig å si noe om bygningstype. Der det har vært mulig å bestemme bygningstype, dreier det seg i alle tilfeller om ettromsbygninger, foruten en bygning tolket som en lang laftebygning, mulig fleretasjesbygning.

Fra perioden mellom brannene i 1332 og 1413 ble det funnet en vevtyngde i én lang laftebygning med flere indre romdelere.

Hva kan dette tyde på? I det første eksempelet (den eldste bygningen (0/135)) ser det ut til at bygningen var forbeholdt tekstilarbeid. I senere perioder synes det som om disse aktivitetene ble utført sammen med andre aktiviteter innenfor samme bygning. Noen ganger i mulige lagerbygninger. Kanskje kan rommene ha hatt ulik bruk til ulike tider av året. Det var derimot sjelden at en fant tekstilarbeidsredskaper i bygninger tolket som oppholdsrom eller rom til matlaging/bespisning. En slik kombinasjon fantes kun i en bygning, 0/22, 0/55. Dette står i motsetning til forholdene i andre byer som Oslo og Trondheim, hvor tekstilredskap og gjenstander knyttet til mat og oppholdsrom, er blitt funnet i samme hus.

Et mulig «bakeri»?

Noe av det som gjør arkeologi så spennende og utfordrende, er at en tidvis finner ting som ikke passer inn i kunnskapsbilde og dermed bidrar med *ny* kunnskap. Det var tilfellet med en bygning fra utgravingene i Rosenkrantzgate tidlig på 1980-tallet (76/36³) (Ekroll 1982). Like utenfor en 60 m² stor bygning lå et ildsted, som i felt ble tolket som rester av underdelen på en bakerovn (Ekroll 1982: 12). Magnus Lagabøtes bylov fra 1276 forbød imidlertid ildsteder i bybebyggelsen. Bakerovner var spesielt nevnt. De skulle tas ned og flyttes ut av byen på grunn av den store brannfaren de representerte. Her har en likevel et tydelig eksempel på at lovbestemmelsene ikke ble fulgt, tvert i mot. Denne bygningen lå sentralt, vegg i vegg med byens rådhus og vinkjeller, og like bak byens torg.

En årsak kan være at forbudet ikke ble håndhevet like hardt midt på 1400-tallet da denne bygningen var i bruk, som på slutten av 1200-tallet da loven ble til. Dette virker likevel usannsynlig i et område som gjentatte ganger var blitt herjet av omfattende bybranner i 1332, 1393 og 1412. En annen forklaring kan ligge i den sentrale plasseringen. Fordi bygningen lå like ved byens torg, rådhus og vinkjeller kan det tenkes at bygningen har hatt oppgaver knyttet opp til disse institusjonene og at en derfor har fått unntak fra bestemmelsene om plasseringen av bakerovner.

Lager og handel

Indikasjoner på *lager og handel* har ikke vært enkle å spore arkeologisk. Store mengder av en og samme vare på et sted kan antyde et *lager*, men dette har ikke latt seg påvise. Årsaken kan være at de varene som ikke gikk tapt i brannen, ble reddet ut av branntomt og solgt. Tellepinner eller bumerker ble heller ikke funnet i tilknytning til noen av laftebygningene. Derimot fantes det på en av de sekundært brukte dørbjelkene (0/90380) innrissede streker, som kanskje kan ha vært tellestreker og således knyttes til handel. (Fig. 15). De svært brede dørene i langloftet fra perioden etter brannen i 1248 (0/261) kan også være en indikasjon på et rom som har vært benyttet som lager. En dør eller port med en bredde på rundt 1,7 meter kan vanskelig forklares som en vanlig inngangsdør.

De lange laftebygningene som kom inn etter brannen i 1248 og som dominerte materialet etter brannen i 1332 er tolket som fleretasje bygninger hvor første etasje har fungert som lager, slik det opplyses i samtidige skriftlige kilder.

Romlig distribusjon

Den eldste perioden hvor det ble dokumentert laftebygninger som var tilstrekkelig bevart til at det har vært mulig å si noe om bygningstype, og hvor det også ble gjort gjenstandsfunn er perioden 1170/71-1198. Bygningen hvor det har foregått tekstilarbeid lå da langt fremme i bygården, i nærheten av kaien. Den mulige «stovebygningen» lå derimot i bakkant. Bygningen tolket som en form for «stove» hadde i tillegg inngangen vendt ut mot en skjermet tverrpassasje. En annen bygning fra samme perioden (0/171) hadde også inngang via en tverrpassasje, men den lå midt i bygården. Denne kan kanskje også ha vært en «stovebygning».

I perioden mellom brannene i 1198 og 1248 lå både en mulig stovebygning (0/232) og en uisolert bygning med spor etter mange ulike håndverk (0/211) langt fremme i bebyg-

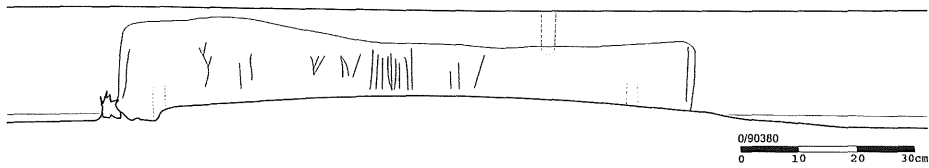

Fig. 15. Dørøverligger (0/90380 med innrissede streker, muligens tellestreker. Etter Olsen 2002: 122.

gelsen. Bygningen, tolket som stove, har inngang fra en tverrpassasje, i motsetning til den andre bygningen som hadde inngang direkte fra gårdspassasjen.

I den følgende perioden (1248-1332) gjorde fleretasjes bygningene seg mer gjeldende. Disse lå i midten eller langt fremme i gårdrekken. Her ser aktiviteter knyttet til oppholdsrom og matlaging ut til å ha blitt flyttet opp i andre etasje. Rommene i første etasje kan se ut til å ha vært benyttet som blant annet lager. Plasseringen av aktivitetene knyttet til mat/oppholdsrom i en høyere etasje kan ha gitt en tilsvarende avskjerming som tverrpassasjen tidligere ga. Plasseringen høyere oppe i bygningen ga dessuten både bedre lys og bedre lufting (Reimers 2001: 790). Den ene bygningen som muligens kan ha rommet aktiviteter knyttet til mattilberedning i første etasje (0/22, 0/55) lå lengst bak i bygården.

I perioden etter brannen i 1248 dukket de første lange laftebygningene opp. De lå langt fremme i bygården med kort vei fra kaifronten. Dette mønsteret ble tydeligere i de etterfølgende periodene, da de lange bygningene ble mer dominerende.

Tekstilhåndverk ser ut til å være spredt i de forskjellige bygårdene, gjerne i rom som også har hatt andre funksjoner (f.eks. lager). I de tilfelle der en fant en større mengde gjenstander knyttet til tekstilarbeid, lå bygningene bak i bebyggelsen.

De skriftlige kildene vitner også om en stor variasjon i bruken av bygningene, og ikke minst en klar vertikal fordeling av aktivitetene. Rom med lagerfunksjon var plassert nederst, mens oppholdsrom/boligdelen lå øverst.

Bygninger som sosial markør

I den senere tid har flere begynt å se på bygningene ikke bare som fysiske objekter, men også som brukt til å vise sosial tilhørighet og sosial posisjon i samfunnet. En av dem som har jobbet med dette i forhold til den middelalderske bybebyggelse er Axel Christophersen (1999). Hans utgangspunkt har vært bygningene fra Trondheim.

I denne diskusjonen har toromsstua fått en spesiell posisjon. Blant bygninger tolket som bolighus/oppholdsrom var dette den dominerende bygningstypen (Christophersen 1999: 128). Dette ser også ut til å ha vært tilfelle i Oslo (Fett 1989) og Tønsberg (Lindh 1992). I Bergen er som nevnt denne bygningstypen ikke påvist foreløpig.

På 1980 tallet jobbet blant annet Bjørn Myhre (Myhre 1982) med å se på funksjonsoppdelingen av jernalderens langhus. Han viste i dette arbeidet at den oppdelingen i stove, bur og eldhus som en finner i de skriftlige kildene fra tidlig middelalder, allerede fantes i jernalderens langhus (Ibid: 215). Niel Price har gjort en tilsvarende undersøkelse når det gjelder vikingtidens langhus utenfor Skandinavia (Price 1994). Price har også ved

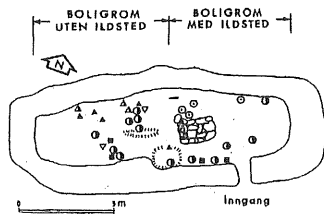
hjelp av en «access analyse» (tilgjengelighets analyse) forsøkt å fremstille grafisk hvordan bygningenes indre er strukturert, eller med andre ord, i hvilken grad ulike deler av bygningen/rommet er forsøkt åpnet opp, eller skjermet fra brukerne av det (Ibid: 58). Christophersen har vist at den strukturelle oppbygningen/inndeling av langhuset, var den samme som gjenfinnes i toromsstua i middelalderbyene (Christophersen 1999: 132f).

Dette kan være et tegn på at de som brukte disse bygningene ønsket å signalisere sin tilhørighet til det rurale samfunnet, til tross for at de bodde i et urbant landskap. Christophersen foreslår at det var gårdeierne som hadde tilhold i disse husene. I det offentlige deltok de i det urbane liv, som blant annet innbefatter offentlige bad, skytningsstover og lignende. I den private sfære forsøkte de imidlertid å beholde den rurale kulturtilhørigheten. I tillegg til å beholde den rurale byggesikken, var også toromsstua ofte trukket bakover på parsellen, noe som økte skjermingen fra det «offentlige» liv langs strete (Ibid: 138f).

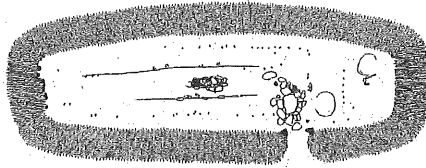
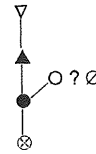
De andre innbyggerene i byen bodde i følge Christophersen mer tilfeldig innlosjert i ulike fleretasjebygninger. Dette var gjerne håndverkere eller handelsmenn, som leide seg inn i loftet over det rommet de hadde verksted eller lager (Ibid: 140).

I Bergen har en hittil ikke funnet spor etter toromsstua. Her var det ettromsbygninger og loft i fleretasjebygninger som dominerte som oppholdsrom/«bolig». Hvordan forholder så disse seg til en tanke om rural tilknytning eller likheter med toromsstua og langhuset. Hvis en først ser på ettromsbygningene, så har alle de som er tolket som oppholdsrom inngang fra en tverrpassasje. Hvis en som Price forsøker å fremstille tilgangen til ulike deler av bygningen grafisk, vil tverrpassasjen få samme funksjon som forstua i toromsstua. (Fig. 16). Oppbygningen av selve «stuerommet» var lik i de to bygningstypene. Strukturelt, vil med andre ord toromsstua og ettromsbygningene med inngang fra en tverrpassasje ha en lik oppbygning. Ser vi på langloftene, har vi et noe mer usikkert materiale å bygge på. Usikkerheten knytter seg for det første til innredningen av rommene i 2. eller 3. etasje. For det andre knytter usikkerheten seg til hvorvidt svalgangen gjorde det mulig å ha kommunikasjon langs flere bygninger, eller om svalgangen var begrenset til den ene bygningen. Trappa i et fleretasjes hus kan ha samme funksjon som døren i langhuset eller døren inn til forstua i ei toromsstue. Hvis svalgangen i 2. eller 3. etasje kun strakk seg langs denne en bygningen (slik den for eksempel gjør ved bygning 0/261) vil svalgangen ha hatt samme funksjon som forstua i toromsstua, eller det området som Christophersen kaller «gjennomgangsareal». Innredningen av oppholdsrommet i den øvre etasjen kjenner vi ikke til, men det er ikke umulig at den har vært lik som for ettromshusene på bakkenivå. Strakk svalgangen seg langs flere bygninger, slik det også finnes eksempler på både i skriftlige kilder (Sverris Saga) og i dagens bebyggelse fra 1702, vil oppholdsrommene i de øvre etasjene få en mindre skjermert tilgang enn hva ettromsbygningene med inngang fra en tverrpassasje, og toromsstua har hatt.

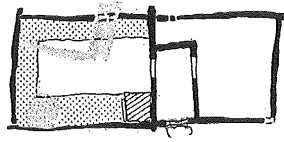
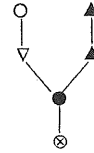
Jeg kjenner for lite til forholdene i de andre middelalderbyene til å kunne uttale meg om dem, men i Bergen ser det ut til at de fleste rom tolket som oppholdsrom har vært forsøkt skjermert eller trukket tilbake fra «fellesarealet» (det offentlige rom). Med visse forbehold, kan det også se ut som om ettromsbygningene med inngang fra en tverrpassasje og oppholdsrommene i langloftene kan ha hatt samme strukturelle oppbygning som toromsstua og landsbygdas langhus.

Rapstad, Rogaland

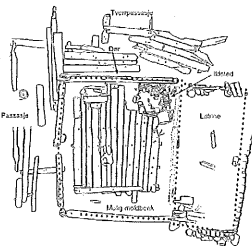
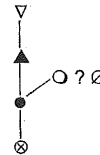

Isleifstadir 2, Island

K 60: Folkebibliotekstomt, Trondheim

○

Bygning 232, Brygge-gravingen, Bergen

⊗ Inngangsparti	● Gjennomgangsareal
▲ Kokeplass med ildsted	▼ Latrine
▽ Opholdsareal	⊘ Lager/oppbevaring

Fig. 16. Access-analyser av sen vikingtids bolighus fra Vestlandet, etter Myhre 1982: 202, toromsstue fra Trondheim, etter Christophersen 1999: 132, og ettromsbygning med inngang via tverrpassasje, etter Herteig 1991: Plates.

Avslutning

Bergensmaterialet viser samlet stor bredde når det gjelder bygningstyper og hvilke aktiviteter de har rommet. Den eldste laftebygningen i materialet stammer fra perioden mellom ca. 1120 og 1170/71. Det er likevel først etter brannen i 1170/71 at materialet gir grunnlag for å differensiere dem i ulike bygningstyper og knytte gjenstander til bygningene.

Fra slutten av 1100-tallet og fremover er det dokumentert både ettromsbygninger, treromsbygninger, langloft og svært lange laftebygninger som mest sannsynlig også har hatt flere etasjer. I denne sammenheng er det spesielt to forhold en bør legge merke til. Det ene er at toromsstua som ser ut til å være så vanlig i Oslo og Trondheim, ikke ser ut til å være representert i Bergen. Det andre er at den bebyggelsen vi kjenner så godt fra dagens Bryggebebyggelse, det vil si bygninger i 2,5 eller 3,5 etasje, hvor lagrene ligger i de nedre etasjene og oppholdsrommene i de øvre, tilsynelatende begynner å få sin form på slutten av 1200-tallet eller tidlig 1300-tall. Dette underbygges både av det arkeologiske materialet og av de skriftlige kildene.

Laft ser videre ut til å ha vært benyttet i bygninger som har rommet en lang rekke aktiviteter og til bygninger med en høyst forskjellig status. I enkelte av bygningene har det vært lagt ned svært mye ressurser. Det ble påvist trapesoide sviller, ovalhugde veggstokker og inngangsparti med dekor. Andre bygninger bar preg av at en har ofret mindre omtanke og de ble oppført på enklest mulig måte for å skaffe ett tørt og lunt rom.

Aktiviteter knyttet til oppholdsrom og mattilberedning ser hele tiden ut til å være forsøkt «skjermet» fra de øvrige aktivitetene i bygården. Først gjøres dette ved å plassere inngangen til disse bygningene i en tverrpassasje, senere ved å legge disse aktivitetene høyere opp i etasjene, eller i bygninger lengst bak i bygården. Tekstilarbeid konsentreres etter hvert i bakre del av bygårdene, men er også blitt påvist i bygninger som har rommet andre aktiviteter. Bygningene som kan se ut til å ha fungert som lager, ser ut til å ha vært lagt nær kaifronten. Både disse og bygninger tolket som lokaler for ulike typer håndverk hadde inngang direkte fra gårdspassasjen.

De skriftlige kildene gir i tillegg et bilde av en vertikal fordeling. De nedre etasjene ble benyttet til lager, mens oppholdsrom, bespising og overnatting foregikk i de øvre etasjene. Vi har også sett noen spredte arkeologiske indiser på det samme, blant annet et ildsted som må ha rast ned fra en høyereliggende etasje.

Noter

¹ 0/24 vil si bygning nummer 24 fra Brygge-gravingen (BRM 0)

² Funn nummer 90212 fra Brygge-gravingen (BRM 0)

³ Bygning nummer 36, fra utgravningen i Rosenkrantzgt. 4 (BRM 76)

Summary:

The medieval log houses have fascinated both scholars and the public for generations. But only since the large town excavations from 1955 and later has archaeology notice-

ably contributed to important parts of the knowledge.

In this paper I have focussed on building types and the use of these as they can be distinguished in the archaeological material from Bergen. The material comprises c.600 buildings; 27 of these were definitely log-built. 3600 objects from buildings have been listed; 400 of these were related to various log structures. The investigation is limited to the time between the two great town fires in 1170/71 and 1413, a period with fairly well preserved and representative material.

Building types

One-room buildings: This type is documented between the fires of 1170/71 and 1332, and represents about one half of the buildings whose type can be determined at all. There is great variation in these. In some, large resources have been invested, with oval-whittled wall timber and trapezoid-shaped sill beams; apparently high-status buildings. Other buildings may be simpler, with plain round wall-logs and sills, sometimes rather careless in their lengthwise jointing.

Two buildings had suggestions of mould-benches (earth-filled box benches) along all four walls. One also had a fire-place; the other had traces of moss used as insulation in the horizontal grooves (medfar) between each log. Neither had entrance directly from the yard, but from a cross passage. A third building had neither mould-benches, grooves or fireplace; here, the fireplace was behind the building in a simpler added structure, and the entrance was directly from the yard.

Two-room buildings: These were the most common type for dwellings and shelters in medieval Oslo and Trondheim (Christophersen 1999:127, Sørheim 1999:398ff), but few of these were identified in Bergen. Two structures may have belonged to this type.

Three-room buildings: No building preserved in situ had partitions or structures indicating a three-room structure, but the remains of one beam found out of context may have belonged to one such: a sill beam, conceivably from an inner partition wall. The circumstances suggest that the primary use was before 1332. The beam had a decorative form possibly inspired from stone architecture (Berg 1998:96), suggesting a high-status building.

Long-lofts and long store-buildings: A long-loft is a rectangular two-floor building with a gallery, and entrance on the long side. This type is particularly suitable in a built-up town-context (Hauglid 1980, Reimers 1982, Berg 1989, Christophersen 1999).

The long-lofts have been 5-8m long and nearly 5m wide. They have been in continual use since the late 12th cent., are found in Bergen layers 1180-1332, and the type is still visible in the present-day Bryggen area.

One building (0/221) has a history: a one-storeyed rectangular log structure, erected soon after 1248, was altered into a two-floor building. During the alterations, one wall was replaced by a construction with horizontal boards. This may indicate that certain instructions of the 1276 Town Law of Magnus Lagabøte were in fact heeded.

The really long log-structures came after the town fire of 1248, and became the most common in the rebuilding after the 1332 fire. These buildings were 10 to 20m long, and in several were found traces of interior room partitions. These served as buttressing in the structure, and also separated them into several rooms with differing functions. No remains could prove an existence of several floors, but written sources indicate that most of them had from 2 to 3.5 floors, similar to today's Bryggen buildings.

Activities in the buildings and in the various rooms

During the period 1170/71 to 1248, all activities related to cooking and living took place in one-room buildings. None had entrance directly from the yard, but from a more protected cross passage. Two of the buildings had mould-benches. These buildings are further characterized by fireplaces, and draft-preventing moss between the logs.

After the 1248 fire it would seem that these activities were moved to the upper floors in loft buildings (Olsen 2002:123ff). Written sources support this (e.g. DN II, 223, DN IV, 169). Buildings used for dwelling were situated either centrally in the row of houses, or at the back.

From the period 1170/71-1189 there was one building found which apparently had been used mainly for textile work. This was placed towards the front. In later periods such work appears to have been relegated to buildings which also accommodated other activities, either contemporaneously or at other times of the year. Geographically this kind of work was distributed around the building complexes, mostly in back areas. There does not seem to have been any particular connexion between rooms used for shelter/cooking and for textile work.

Documenting activities related to storage and trade has proved difficult. In the archaeological material offered by the log buildings in Bergen, there was one door lintel with «counting marks», and one very wide door (1.7m) in one of the long-lofts, which may be related to this problem complex. Written sources however describe storage space as an important aspect of the buildings, and normally situated on the lower floors.

Building types and social structure

Buildings were more than practical structures; they could be used to indicate social status. Axel Christophersen (1999) suggests that the two-room houses fulfilled such aspirations, and demonstrated the inhabitants' inclusion in the rural society. In Bergen such buildings have not really been documented. The one-room house, with entrance in a cross passage, is on the other hand well represented. Structurally, this type is of the same kind. Christophersen's view is that the greater number of inhabitants lived a less private existence in the long-lofts. But the way these lofts were positioned in the Bergen material, suggests that the inhabitants still may have lived a sheltered life there which was comparable to that in a one- or two-room house.

Litteratur:

- Berg, A. 1989: *Norske tømmerhus frå mellomalderen. Allment oversyn, bind 1*. Oslo.
Berg, A. 1990: *Norske tømmerhus frå mellomalderen. Hus for hus, bind 3*. Oslo.
Berg, A. 1995: *Norske tømmerhus frå mellomalderen. Hus for hus, bind 5*. Oslo.
Christensen, A. L. 1995: *Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. Oslo.
Christie, H. 1974: *Middelalderen bygger i tre*. Oslo.

- Christophersen, A. og S. W. Nordeide. 1994: *Kaupangen ved Nidelva. 100 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelser på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985. Riksantikvarens skrifter nr. 7.* Trondheim.
- Christophersen, A. 1999: Norm, handling og identitet. Om boligkulturen og sosial romliggjøring i urbane miljøer i norsk middelalder. E. Mundal, og I. Øye (red.) *Norm i praksis i middelaldersamfunnet*, pp. 116-148. Bergen.
- Den nyere By-lov el. Bjarkö-Ret, Utgaven af Kong Magnus Haakonsön. Ngl II, pp.185-290. DN = *Diplomatarium Norvegicum*, utgitt av C. C. A Lange, C. R. Unger o.fl. I-XXI. Christiania i 1849. Nyoppretrykk i 1976. Oslo.
- Ekroll, Ø. 1982: *BRM 76. Rosenkrantzgate 4.* Innberetning i Topografisk arkiv. Ho. Bryggens Museum. Bergen.
- Fett, T. M. 1974: Stofa ok streti. Trekk fra byggeskikk og byplanmønster i nordisk middelalder, med utgangspunkt i Oslo. Upublisert diplomoppgave ved Arkitekthøgskolen i Oslo.
- Fett, T. M. 1989: Hus og gjerder. E. Schia (red.). *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo.* Bind 6, pp.15-93. Oslo.
- Hansen, G. 2001: The «Big Ship» and «the Second Big Ship». Stratigraphical and Chronological Aspects. I. Øye. (ed.). *The Bryggen papers. Supplementary Series No 7. Ships and Commodities*, pp.55-63. Bergen.
- Hauglid, R. 1980: *Laftekunst.* Oslo.
- Helle, K. 1982: *Bergen bys historie. Bind 1. Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536.* Bergen.
- Herteig, A. E. 1985: The archaeological excavations at Bryggen, «The German Wharf», in Bergen, 1955-68. A. E. Herteig (ed.). *The Bryggen Papers. Main Series Vol. 1*, pp. 9-46. Bergen.
- Herteig, A. E. 1991: The Buildings at Bryggen, their Topographical and Chronological Development. A. E. Herteig (ed.). *The Bryggen Papers. Main Series Vol. 3, part 2.* Bergen.
- Høgseth, H. B. 1998: *Middelalderske bygningslevninger som kunnskapsformidler. Tømmerhus i Nidaros som material- og kulturhistoriske dokument i tiden ca 1025 til 1475 e. Kr.* Upublisert hovedfagsoppgave i Nordisk arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU. Trondheim.
- Koren-Wiberg, C. 1908: *Bidrag til Bergens Kulturhistorie.* Bergen.
- Koren-Wiberg, C. 1929: *Bergensk Kulturhistorie.* Bergen.
- Lindh, J. 1992: Arkeologi i Tønsberg I – Søndre bydel. *Riksantikvarens Rapporter 20.* Oslo.
- Lorentzen, B. 1952: *Gård og grunn i Bergen i middelalderen.* Bergen.
- Moldung, H. M. R. 2000: *Et sted i middelalderbyen. En arkeologisk studie av bebyggelse og gårdsstruktur i Bergen ca 1100–1500.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Myhre, B. 1982: Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge. B. Myhre (red.) *Vestnorsk byggeskikk gjennom to tusen år. AmS – skrifter 7*, pp. 195-218. Stavanger.
- Nicolaysen, N. 1890: Om de norske kjøpstæder i middelalderen: deres oprindelsen, indretning og bygningsskikk. *Historisk tidsskrift* 3.R.I, pp.335-362, 385-439. Oslo.

- Olsen, J. 2002: Skapar kinnunga ok leggr eptir. Laftabygningene i Bergen før 1700 – teknikk, funksjon og sosial markør. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Price, N. 1994. Acts of Identity? Ethnicity and Architecture in the Viking Age. *META* 1994: 3-4, pp.49-69. Lund
- Reimers, E. 1976: Einige mittelalterliche Hauskonstruktionen in Bergen. *Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnenes*, pp.89-106. Visby.
- Reimers, E. 1982: Synspunkter på bruk av stavverk og lafteteknikk i middelalderen, basert på arkeologisk materiale fra Bryggen. Bergen. B. Myhre (red.) *Vestnorsk byggeskikk gjennom to tusen år. AmS – skrifter* 7, pp. 80-97. Stavanger.
- Reimers, E. 2001: Medieval Domestic Architecture in Bergen: A Sample of the Archaeological Material. In *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Der Hausbau*, pp.783-810. Lübeck.
- Reimers, E. og P. Anker 1981: Trearkitektur i bygd og by. K. Berg et al (red.) *Norges Kunsthistorie. Bind 1*, pp. 356-426. Oslo.
- Stigum, H. 1944: Laftet som grunnlag for datering av tømmerhus. *By og Bygd*, pp.73-99. Oslo.
- Stigum, H. 1946: The study of man. *By og Bygd*, pp.13-58. Oslo.
- Stigum, H. 1947: Ingeniøroppfattelsen av tilværelsen. *By og Bygd*. Oslo.
- Sundt, E. 1862/1976: *Om bygnings-skikken på landet i Norge*. Oslo.
- Sverres Saga 1996: oversatt av D. Gundersen etter AM 327, 4. Oslo.
- Sørheim, H. 1999: De første laftehus i Norge?. L. Selsing og G. Lillehammer (red.). *Museumslandskap. Artikkelsamling til Kerstin Griffin på 60-årsdagen. AmS-Rapport 12B*, pp.397-421. Stavanger.
- Vreim, H. 1938: Tømmer og tømring. *Viking*, Oslo.
- Vreim, H. 1966: *Laftehus. Tømring og torvtekkning*. 5. utg. Oslo.
- Wiberg, J. 1992: *Grund og gård i Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 9*. Utgitt av Riksantikvaren, utgravningskontoret for Tønsberg.
- Økland, B. G. 1998: Det ureine avfallet? Ein arkeologisk analyse av avfallshandtering i Bergen 1150–1700. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Øye, I. 1988: Textile Equipment and its working Environment, Bryggen in Bergen c 1150-1500. A. E. Herteig (ed.) *The Bryggen Papers. Main Series, Vol. 2*. Bergen.

Bispegården i Stavanger – Gårdens utvikling i middelalderen med utgangspunkt i en trebygning fra høymiddelalderen

Det er få synlige spor etter middelalderbyen Stavanger i dag. En del av gateinndelingen på østsiden av Vågen er trolig mer eller mindre uforandret siden middelalderen, men ellers er det bare domkirken, bispekapellet, fundamentet av Mariakirken¹ og førsteetasjen til hovedbygningen på Kongsgård, som er de synlige restene fra denne tiden. Alle disse bygningene er helt eller delvis bygget i stein, og de ligger samlet på høydedraget mellom Vågsbotn og Breiavatnet. Domkirken blir regnet som den eldste. Det må ha tatt mange år å bygge kirken, men når arbeidet tok til vet en ikke sikkert. Gerhard Fischer ser ikke bort fra at den kan ha blitt påbegynt allerede på slutten av 1000-tallet, og at den opprinnelig var tenkt som fylkeskirke (Fischer 1964:23f, 86). Dette er imidlertid høyst usikkert. De fleste knytter domkirken til opprettelsen av bispesetet rundt 1125, og mener at byggingen tok til i første halvdel av 1100-tallet (Brøgger 1915:13; Molaug 1952; Helle 1975:96; Stige 1999:3; Lillehammer 2000:17).

Det rekonstruerte fundamentet av Mariakirken, som ble revet i 1883, ligger rundt 12 m nord for domkirken. Mariakirken var bygget i gotisk stil, og den hadde flere likheter med Utstein klosterkirke som er fra andre halvdel av 1200-tallet (Helle 1975:115). En støtte for denne dateringen fikk en i 1961 da en gravde fram fundamentet til Mariakirken. Da ble det funnet en brakteat fra Magnus Lagabøte sin regjeringstid (1263-1280) mellom fundamentsteinene i østmuren (Ommundsen 2003:8).

Både bispekapellet og det meste av førsteetasjen på kongsgårdsbygningen ser også ut til å være fra samme tid. Begge er bygget i gotisk stil, og begge ligger like sør for domkirken. Flere bygningstekniske detaljer på bispekapellet gjør det rimelig å tro at de ble oppført samtidig med gjengoppbyggingen av koret til domkirken, etter bybrannen i 1272 (Lexow 1961:30; Helle 1975:89f).

Nye bygningsarkeologiske undersøkelser inne i hovedbygningen på Kongsgård viser imidlertid at den sørlige delen opprinnelig har vært en separat bygning som er rundt 50 år eldre enn resten av bygningen (Kristoffersen 2002, Haavaldsen 2002, Sør-Reime 2003). Den eldste delen har opprinnelig bestått av to hvelvede rom med et forrom mot vest. I motsetning til den resterende delen av kongsgårdsbygningen, som sannsynligvis bare har hatt en etasje i stein, har den sørlige delen trolig hatt to murte etasjer (Sør-Reime 2003:9).

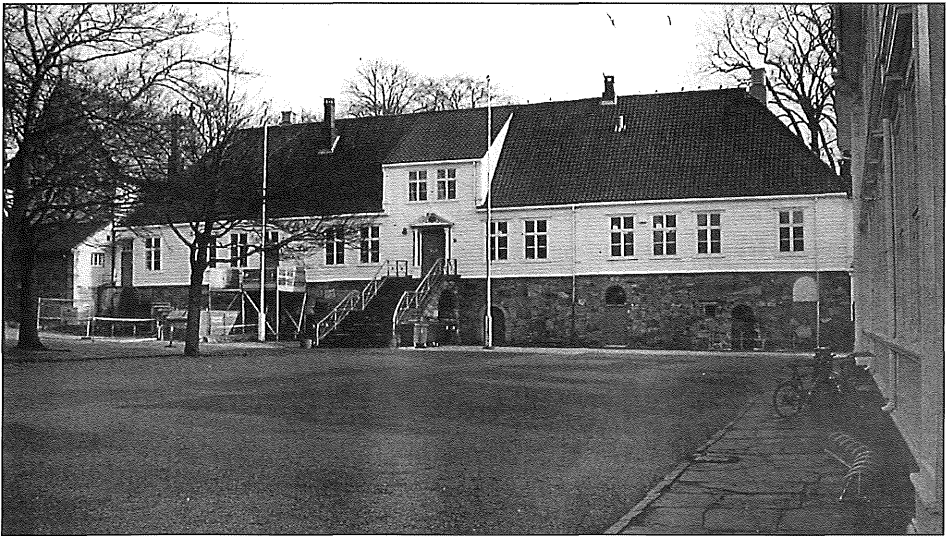

Fig. 1. Kongsgårdsbygningen med den gotiske førsteetasjen og den barokke andreetasjen, samt deler av dagens skolegård. Bispekapellet ligger vegg i vegg til venstre for kongsgårdsbygningen, mens skolebygningen skimtes i høyre billedkant. Trebygningen ble funnet om lag der fotografen står. Foto: T. Tveit, Arkeologisk museum i Stavanger.

Bakgrunnen for undersøkelsene på Kongsgård i 2000-2002 var en omfattende rehabilitering og innvendig ombygging av førsteetasjen. I sammenheng med dette arbeidet måtte en også grave fire vannledningsgrøfter på gårdsplassen like vest for hovedbygningen (Fig.1), og i en av dem ble det funnet rester av en *trebygning* fra høymiddelalder (Meling 2002). I denne artikkelen vil jeg først og fremst gi en presentasjon av dette bygningsfunnet, men både dateringen og lokaliseringen gjør det naturlig å se den i sammenheng med det en ellers vet om det geistlige sentrumet som lå mellom Vågsbotn og Breiavatnet.

De arkeologiske undersøkelsene på Kongsgård

Gjennom hele Stavangers historie har Kongsgård spilt en sentral rolle som byens og landsdelens administrative sentrum. I middelalderen var den bispegård, og etter reformasjonen ble den lensherre- og amtmannsbolig, noe den var helt fram til 1825. Da ble den en del av Stavanger Katedralskole. Over den nesten 50 m lange gotiske førsteetasjen hviler i dag en barokk trebygning som eksteriørmessig er lite forandret siden amtmann Henrik Tillischs ombygging i 1756-58 (Kielland 1924; Lexow 1961). Like sørvest for kongsgårdsbygningen ligger selve skolebygningen som ble oppført i 1853 og senere utvidet i 1877 og 1905 (Lexow 1961:74). (Fig.1).

Navnet Kongsgård opptrer først i skriftlige kilder fra begynnelsen av 1600-tallet. Benevnelsene «den gamle bispegård» og «Gammelgård» blir også brukt i kildene fra denne tiden, men utover på 1600-tallet blir navnet Kongsgård mer og mer vanlig. Bak-

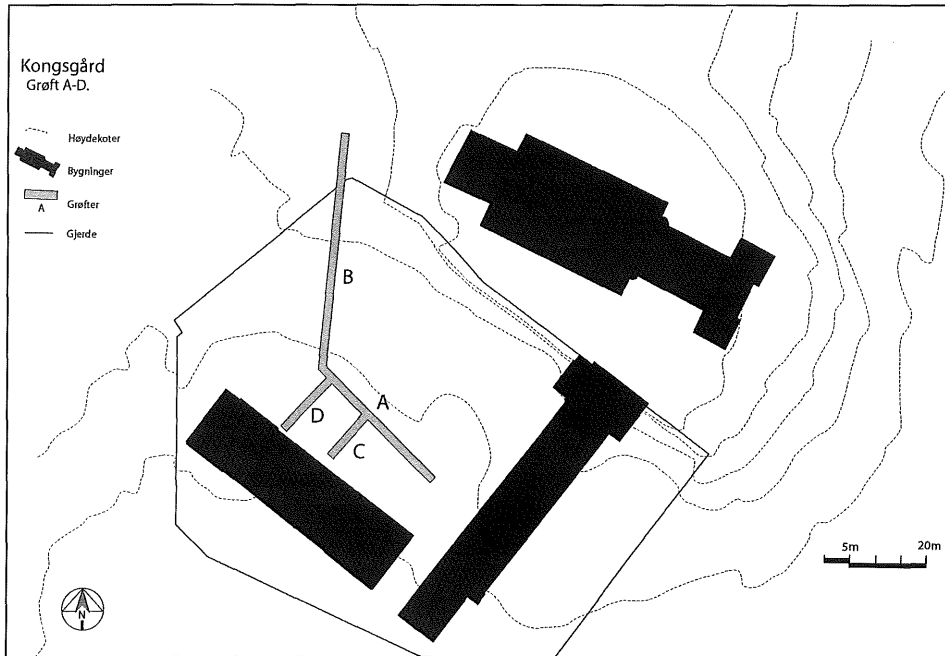

Fig. 2. Skjematisert oversikt over grøftene (A-D) som ble gravd i forbindelse med ombyggingen av Kongsgård i 2002. Øverst ligger domkirken og like nedenfor ligger kongsgårdsbygningen med bispekapellet. Til venstre for kongsgårdsbygningen ligger skolebygningen fra 1800-tallet. Trebygningen ble funnet i grøft D, like inntil skolebygningen, mens fundamentet ble funnet der grøft B skjærer det inntegnede gjerde.

grunnen for navnet er noe usikkert, men det henger trolig sammen med at kongen overtok bispegården etter reformasjonen, og tok den i bruk som lensherresresidens. «Kongens gård» i Stavanger er nevnt i en kilde fra 1306, men det er tvilsomt at det er en sammenheng mellom Kongsgårdnavnet og denne gården, selv om Jan Hendrich Lexow har tatt til orde for at bispegården opprinnelig kan ha vært Magnus Lagabøtes kongsgård (1961:34f). Magnus Lagabøte, som tidvis oppholdt seg i Stavanger i perioden 1260-63, kan nok ha hatt en gård i Stavanger, men denne er trolig ikke identisk med bispegården, og kongsgården har nok først og fremst vært et tilknytningspunkt for kongens tjenestemenn (Helle 1975:92).

Terrenget rundt Kongsgård besto opprinnelig av en morenerygg som skrådde ganske kraftig nedover mot sør og øst. Da en bygde bispegårdsanlegget må en ha planert ut en god del av denne ryggen (Helle 1975:91; Haavaldsen 2002:22). Senere, særlig på 1600-1700-tallet, fortsatte en å planere ut deler av området. Lensherre Jørgen Kaas gjennomførte en av de mest omfattende da han rustet opp anlegget i 1608-11. Da kjørte en bl.a. bort store mengder jord fra gårdsplassen (Lexow 1961:41). På grunn av alle utplaneringene som fant sted i etterreformatorisk tid, er det bevart få spor fra middelalderen i grunnen, men noen steder er det fremdeles «lommer» med intakte lag og gjenstandsfunn fra

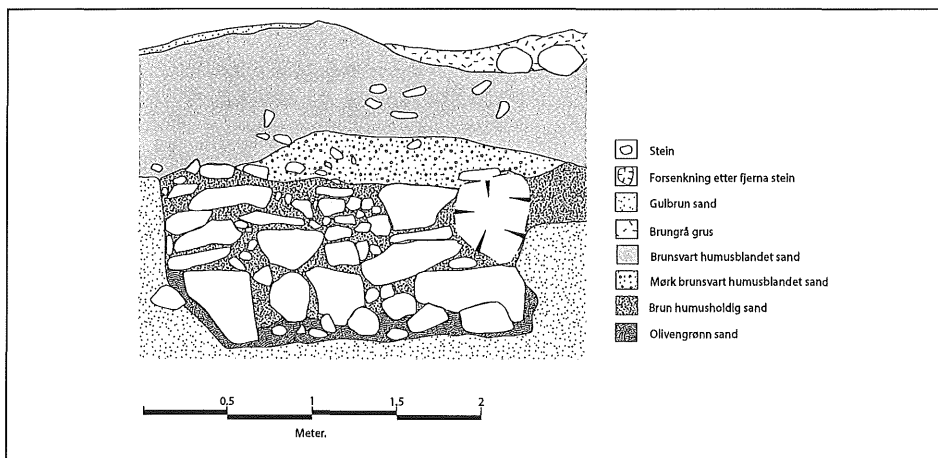

Fig. 3. Profiltegning av tverrsnittet gjennom fundamentet i grøft B.

denne perioden. I 1995 fant en bl.a. keramikkskår fra slutten av 1200-tallet i en sjakt i den sørøstlige delen av plassen. Det funnførende laget lå ca 1 m under dagens overflate, men det var ikke et homogent middelalderlag. Det inneholdt også gjenstander fra etterreformatorisk tid (Romanowska-Steen 1995).

Det ble gravd 4 grøfter (A-D); tilsammen 106 m lange i 2002. Grøftene var rundt 1 m brede og mellom 1 og 1,9 m dype. Grøft A, C og D lå i den sørlige delen av skolegården, tett ved skolebygningen. Grøft A ble lagt parallelt med skolebygningen, mens grøftene C og D strakte seg fra sørsiden av grøft A og fram til skolebygningen. Fra den vestlige enden av grøft A og videre nordover til et stykke ut i Haakon VII gate lå grøft B. (Fig. 2).

Med unntak av trebygningen som ble påvist i den sørlige enden av grøft D, like inntil skolebygningen fra 1800-tallet, var det få spor i den 106 m lange grøftetraseen som ser ut til å være eldre enn fra 1600-1700-talet. I den nordlige delen av grøft B, like i skillet mellom skolegården og Haakon VII gate, ble det imidlertid funnet ett 2 m bredt og ca 1 m høyt steinfundament. (Fig. 3). Det var bygget som en kistemur med store stein i ytterkantene og mindre stein i mellom. Dette fundamentet er trolig rester etter muren som har avgrenset bispegården mot nord og vest. Det var gravd ned i undergrunnen og det lå rundt 1,0 m under dagens bakkenivå. Det var orientert i retning ØNØ – VSV som er i overensstemmelse med oppmålinger fra 1700-tallet, da denne delen av muren fremdeles var inntakt (jmf. Fig.7). Deler av muren står fremdeles mot domkirken. Topografien i området og de konstruksjonsmessige forholdene mellom muren og bispegårdsanlegget tyder på at den ble bygget på samme tid som de nordlige delen av kongsgårdsbygningen og bispekapellet (Lexow 1961:33f).

Lagdelingen i grøft D

Bygningsrestene i grøft D (jmf. Fig. 2) ble påvist da en utvidet den sørlige delen av grøften med vel 1 m for å gi plass til en ny kum. Dybden på grøften var 1,9 m. (Fig. 4). Den

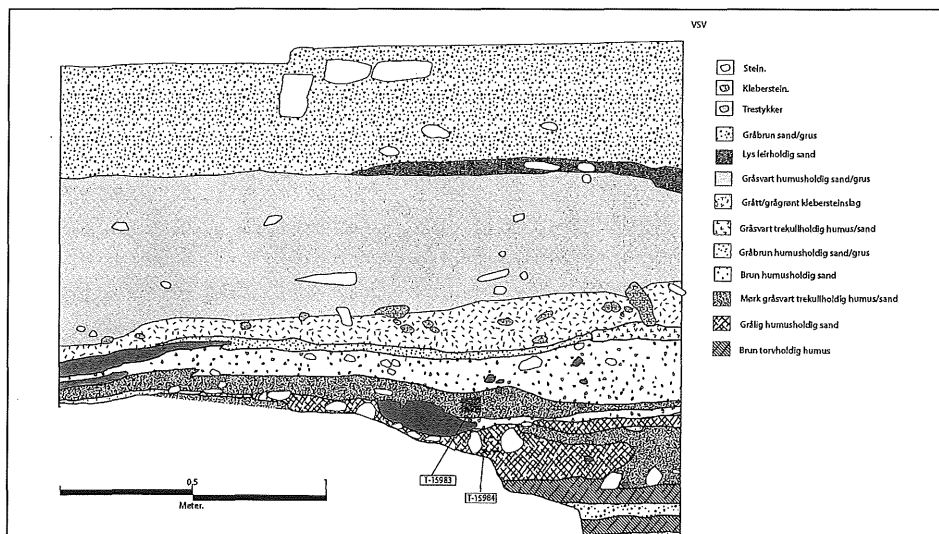

Fig. 4. Tegning av den østlige profilveggen i grøft D. Nederst i midten ser en tverrsnittet av syllstokken, samt uttakene av de to ^{14}C -prøvene. De påviste lagene i profilen er markert med ulike signaturer.

øverste meteren av det undersøkte området bestod av moderne og etterreformatoriske påføringsmasser med tegl, glasskår, porselensbiter og beinfragmenter. Dette tilsvarer forholdene i de tre andre grøftene. Nedenfor fulgte et 6 til 20 cm tykt lag med små fliser av kleberstein, og dette laget dekket et 5 cm tykt humuslag med en god del godt bevarte trebiter. Begge disse lagene hadde en tilsynelatende avgrenset utbredelse, og de var bare synlige i den østlige profilveggen. Omlag 1,7 m under overflaten fulgte et lag med relativt ensartete sand og grusholdige humusmasser. Selv om det fantes små trekullkonsentrasjoner i laget, kan det ikke karakteriseres som brannlag. Noen steder lå det stein i fyllmassen, særlig i den vestlige profilveggen. De største steinene hadde en diameter på rundt 0,5 m og lå ca 1,2 m under overflaten. De så ikke tilhøgd ut, og det er usikkert om de hører til en konstruksjon. De nederste 20 cm av utgravingsområdet bestod av to ca 10 cm tykke humuslag med flere godt bevarte trefliser. Mellom dem var det en 2-5 cm tykk stripe med sand/grus. Aller nederst støtte vi på grus.

Huskonstruksjonen

Bygningsrestene, en syllstokk og en stolpe i furu, samt en brolegging av små flate steiner, lå i et grålig, sandholdig humuslag, rundt 1,3 m under dagens overflate. I tillegg ble det funnet to store trestykker i NØ tett inntil den østlige profilen. Fordi trestykkene lå ca 30 cm høyere enn de øvrige, er det usikkert om de er en del av bygningen. Bygnings-sporene fortsatte tydelig både øst- og vestover inn i profilbenkene.

Den synlige delen av den Ø – V orienterte *syllstokken* var 1,60 m lang og mellom 19 – 25 cm bred. Den var stort sett godt bevart, men det øverste østlige partiet var skadet, og en del av selve stokken var borte. (Fig. 5). Langs det meste av stokkens overside fan-

Fig. 5. De framrensede bygningssporene i grøft D sett ovenfra mot nord. Syllstokken med den uthogde nota ligger sentralt i bilde. Brolegginga ligger nord for syllstokken, mens stolpen står i utsparringen like sør for syllstokken. Foto: Arkeologisk museum i Stavanger.

tes en tydelig uthogd not; 2 – 4 cm bred og opptil 6 cm dyp. Både under og langs sidene av stokken var det flere små flate steiner og biter av bjørkenever. I området nord for syllstokken lå det samlet en god del flate stein. De 5 – 10 cm store steinene er trolig en del av en *brolegging*. Det lå opp til 6 x 5 cm store trebiter og trefliser både over og mellom steinen. Flesteparten av trerestene fantes i SØ – like ved syllstokken.

Den 21 cm brede *stolpen* var plassert inn i en oval utsparring, på sørsiden av stokken. Utsparringen var 25 cm lang og opptil 6 cm bred. Selve stolpen, som var flat i nedre ende og spisset mot toppen med mulige hoggmerker, var gravd ned i jorda, og stakk 15 cm ned i humusmassene, målt fra bunnen av syllstokken. Det lå flere 10 – 15 cm store stein rundt stolpen.

Vi kan selvsagt ikke ut fra denne begrensede undersøkelsen si hvordan bygningen har sett ut. Plasseringen av syllstokken og stolpen tilsier imidlertid at den har vært stavkonstruert, og at de framgravde restene trolig er deler av en yttervegg. Det er også grunn til å tro at bygningen har hatt en rektangulær form siden stolpen er en mellomstolpe (jmf. Christie 1974:53). Plasseringen av stolpen, like sør for syllstokken, sannsynliggjør at fasaden til veggen har vært mot sør. I den uthogde nota på oversida av syllstokken har det trolig stått vertikale veggplanker (jmf. Christie 1974:15; Reimers 1982, 1999; Fett 1989). Det var ingen hull i syllstokken som tyder på at veggplankene har vært festet til stokken med trenagler eller lignende, og det ser heller ikke ut til at stolpen har vært festet til syllstokken på noen måte.

Om *broleggingen* på nordsiden av syllstokken er en del av det opprinnelige gulvet eller om det er et underlag for et tregulv, er noe usikkert. Treflisene på og mellom steinene i

broleggingen kan imidlertid tyde på at bygningen har hatt et tregulv. Steinene er dessuten små sammenlignet med dem vi kjenner fra helle- og kuppelsteinsgulv. Dersom det har vært et tregulv, har det sannsynligvis vært et flytende gulv uten konstruksjonsmessig sammenheng med syllstokken. Ved faste gulv er gulvet som oftest festet til falser i syllstokken (Christie 1974:19; Fett 1989:46). Falser mangler på syllstokken som er funnet.

Gjenstandsmaterialet fra grøft D

Det ble funnet tegl, glasskår og porselensbiter i massene fra det øverste metertykke laget som sannsynligvis tilsvare gjenstandsmateriale fra tidligere undersøkelser her, og er fra 1600-, 1700- og 1800-tallet (jmf. Romanowska-Steen 1995). Det ble også funnet en del av en oval bygningstein med langsgående furer som sannsynligvis er eldre en de øvrige gjenstandene. De tydelige bruddskadene på flere steder tyder på at den kan stamme fra en eldre konstruksjon og brukt igjen som fyllmasse i etterreformatork tid.

Like ovenfor bygningsrestene lå et 25 cm langt og 2 cm bredt skiferbryne. Det har tydelig svakt konkave bruksspor på ene breidsiden, noe som kan indikere at det har blitt brukt til å kvesse huljern eller lignende verktøy med bøyd egg (Lønaas 2001:24). Brynet er ikke analysert nærmere med henblikk på proveniens, men farge og kornstørrelse kan tyde på at det kommer fra Eidsborg i Telemark hvor det har vært en stor produksjon av bryner gjennom hele middelalderen. Både på Folkebibliotekstomten i Trondheim og fra Oslogate 6 i Gamlebyen i Oslo dominerer Eidsborgbrynene gjennom hele middelalderen (ibid:19). Det fantes få gjenstander i nivå med selve trebygningen, men noen dyretenner og biter av blåskjell lå inntil syllstokken og mellom steinene i broleggingen.

Der vi grov helt ned til undergrunnen, like sør for syllstokken, fant vi flere trestykker i humusmassene. Noen hadde tydelige hoggmerker, og ett var svidd på overflaten. I tillegg fantes flere dyrebein, skjell, flintbiter og en rund, ubearbeidet bit av gulbrun rav.

Dateringer fra grøft D

Det er vanskelig å datere de stratigrafiske lagene i grøften ut fra funnmaterialet. Selve lagdelingen virker imidlertid «urørt» og ikke forstyrret av yngre inngrep. Funnene i de nederste lagene har også klare paralleller til det en tradisjonelt finner i middelalderlag i byene (Hjelle & Hommedal 2002:19).

Det foreligger fire ¹⁴C-dateringer fra grøften (Fig. 6); to av disse er fra den østlige profilen, mens de to andre er fra henholdsvis syllstokken (T-15981) og stolpen (T-15982). Dateringene fra profilen er tatt ut like over (T-15983) og under (T-15984) bygningsrestene (jmf. Fig. 4). Hver datering favner som forventet over et relativt langt tidsrom. Stolpen er datert til perioden 890-1270 e.Kr. med 95,4% sannsynlighe, mens syllstokkens datering ligger i tidsrommet 780-1220 e.Kr. Datering av laget over bygningssporene ligger, med like stor sannsynlighet, innenfor 990-1260 e.Kr., mens laget under gir 1020-1220 e.Kr. Den siste datering er fra en vedprøve av bjørk, mens de tre andre er datert på vedprøver av furu.

Dateringene tyder på at bygningen er oppført en gang etter 1020 og revet før midten av 1200-tallet. Mer presist kan den ikke dateres, men selve plasseringen gjør det naturlig å knytte bygningen til bispegården. Etableringen av bispesetet rundt 1125 blir da en sann-

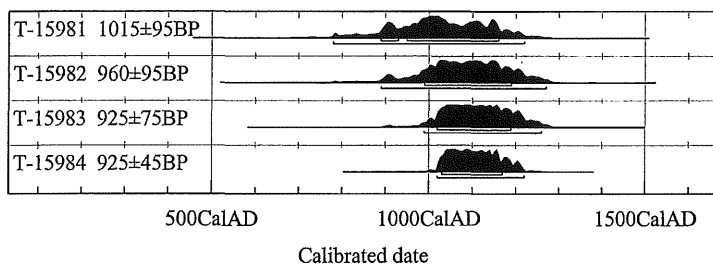

Fig. 6. Kalibreringskurve (OxCal v3.8) over de fire ^{14}C -dateringene; fra syllstokken (T-15981), stolpen (15982) og den østlige profilveggen (T-15983 og T-15984).

synlig bakre grense for når den er oppført. Vi kan imidlertid ikke utelukke at den ble reist tidligere spesielt hvis vi vektlegger stavkonstruksjonen. Ble bygningen revet før midten av 1200-tallet, stemmer det godt overens med forholdene fra Bryggen i Bergen. Der går de eldste bygningsfasene tilbake til tidlig 1100-tall. Fram til begynnelsen av 1200-tallet domineres materialet av ulike typer stavkonstruksjoner (Brekke et al. 2003:70). En parallell til bygningen på Kongsgård er Bygning 45 på Bryggen. Denne har hatt to jordgravde mellomstolper som er felt inn i utsparinger i syllstokken (Reimers 1982:89f; 1999:106f). Tømmer fra denne er dendrokronologisk datert til 1100-1110 (Hansen 1998:95). Dette er en av de eldste bygningene på Bryggen, men prinsippet med jordgravde stolper finner vi også på senere byggverk fra 1100-tallet. Etter bybrannen i 1198 fører en imidlertid hovedsakelig opp laftete bygninger på Bryggen (Brekke et al. 2003:68).

Bispegården i de skriftlige kildene

Første gang Bispegården nevnes i skriftlige kilder er i 1297 (Helle 1975:89). I denne kilden får vi ingen informasjon om hvordan gården så ut, men i ulike diplomer fra 1300- og begynnelsen av 1400-tallet får vi et lite innblikk i noen av rommene som fantes på bispegården (Brøgger 1915:155). I første halvdel av 1300-tallet nevnes bl.a. en stor og en liten «målstue», og i 1362 er en «julehall» nevnt. Noe senere får vi opplysninger om en «malt hall», et «malt loft», en «setestue» og en «lillestue». Noen rom kan ha fått forskjellige beskrivelser og en har ment at bl.a. setestuen og lillestuen kan være identiske med den store og lille målstuen (Helle 1975:91). Julehallen og den malte hallen kan også være to forskjellige betegnelser på samme rom (ibid), men det er også mulig at de representerer en vinterhall og en sommerhall, slik en kjenner fra bispegården i Oslo (Nordeide 2003:140). De fleste av disse rommene har trolig ligget i den tømra andreetasjen til bispeboligen. I den steinbygde underetasjen har det sannsynligvis vært ulike lagerrom (Ekroll 1997:144), slik som på erkebiskopens gård i Bergen (Kristoffersen 1988:172). Unntaket kan imidlertid være det østligste rommet i den sørlige delen av bygningen. Her har det vært et svært forseggjort vindu i middelalderen, noe som kan tyde på at dette rommet har hatt en annen funksjon (Haavaldsen 2002). En kilde fra 1299 beskriver ikke bare rommene, men også biskopens hagen (Nicolaysen 1896:5). Den har trolig ligget øst for Kongsgård, der vi i dag finner Byparken (Lexow 1961:34).

Ingen av de skriftlige middelalderkildene nevner direkte andre bygninger innenfor bispegården enn selve bispeboligen. I ulike kilder fra 1500-tallet og framover er imidlertid flere bygninger omtalt i ulike sammenhenger, og det er mulig at noen av disse er oppført på murer fra middelalderen. I en kilde fra 1515 får vi vite om et murt tårn på gården som bl.a. ble brukt til fengsel. Flere mener at dette tårnet er identisk med det gamle ildhuset, som stod like sør for bispeboligen og som ble revet i 1850 (Nicolaysen 1896:6; Kielland 1924:14f, Molaug 1957:24, Ekroll 1997:144). (Fig. 7). Jan Hendrich Lexow er enig at ildhuset kan være bygd over murrester fra middelalderen (Lexow 1961:45), men han tviler på at det har vært et tårn her. Han mener at det omtalte fengselet har ligget i den sørlige delen av selve kongsgårdsbygningen fordi det finnes beskrivelser fra midten av 1600-tallet som omtaler denne delen av bygningen som fengsel (ibid:31f). Den sørlige delen av kongsgårdsbygningen har sannsynligvis hatt to etasjer i stein. Hvis det er tilfelle, er det mye som taler for at denne delen opprinnelig ble bygget som et frittstående tårn som deretter ble integrert i bispeboligen på slutten av 1200-tallet. Vi vet imidlertid ikke om det er en sammenheng mellom dette tårnet og det som nevnes i 1515.

I en kilde fra 1590 omtales noen gamle steinmurer som ble omgjort til fengsel samme år. Nicolay Nicolaysen antar at dette var identisk med tårnet som er omtalt i 1515 (Nicolaysen 1896:6), mens Lexow mener at murene lå inntil steingjerdet mot domkirken (Fig. 7), på nordsida av plassen (Lexow 1961:38). Lexow støtter seg til en beskrivelse av amtmann de Finne fra 1745 når han plasserer fengselet (ibid).

Lensherre Jørgen Kaas oppførte i 1608 en bygning på vestsiden av plassen, mot dagens Haakon VII gate. Huset var 32 m langt og inngangen til gårdsplassen gikk gjennom bygningen. Den var hovedsaklig bygget i tre, men det var to murte kjellerrom like nord for inngangen. Disse kjellerrommene mener Lexow må være fra middelalderen (ibid:45ff) da gamle murer på Kongsgård er nevnt i et brev som kongen sendte til lagmann Jacob Jørgensen i 1601 (ibid:39). Utover på 1600-tallet forfalt bygningen, og den ble trolig revet i forbindelse med bybrannen i 1684. Kjellerrommene ble imidlertid stående etter brannen, og ved oppmålinger i 1727 var disse i bruk som stall (Fig. 7).

Kildene gir ingen sikre holdepunkter for at de ovenfor nevnte bygningene er oppført på murer fra middelalderen. Det vi vet er at det eksisterte murer allerede da en tok til med å bygge fengselet i 1590, og at det stod gamle murer på Kongsgård før Jørgen Kaas begynte å bygge om anlegget i 1608. Vi vet imidlertid ikke hvor fengselet som er omtalt i 1590, lå, og heller ikke om dette er det samme som ble nevnt i 1515. I brevet til Jacob Jørgensen fra 1601 er det heller ikke spesifisert nærmere hvor de gamle murene lå, og siden Kongsgård var svært forfallen da Kaas tok til med ombyggingen noen år senere (Molaug 1957:30), kan det godt tenkes at «de gamle murene» rett og slett referer til selve bispeboligen i de skriftlige kildene fra denne tiden.

Bispegårdens utvikling i middelalderen

Vi vet ikke eksakt når Stavanger ble bispesete, men vi vet at byens første biskop, den engelskfødte Reinald, var biskop i byen i Sigurd Jorsalfars levetid, dvs. før 1130. Stavanger er imidlertid ikke nevnt i den såkalte Firenze-listen fra ca 1120, som bare nevner tre norske bispeseter: Oslo, Bjørgvin og Nidaros. Når en vanligvis sier 1125 er det fordi det er

Kongsgård. Grunnplanen fra 1727.

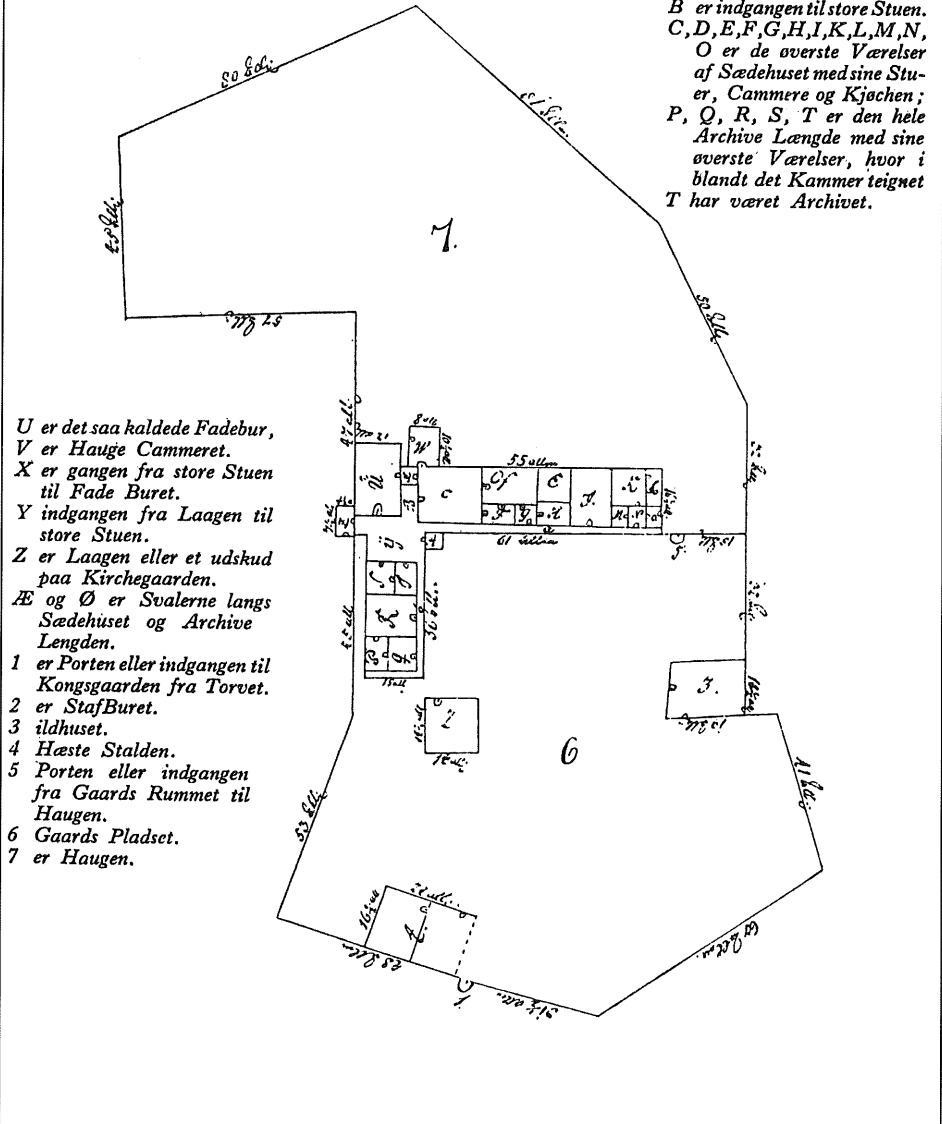

Fig. 7. Det eldste kjente oppmålingskartet av Kongsgård fra 1727. Kongsgårdsbygning-
 en er tegnet inn sentralt på kartet, mens fløyen som går vestover fra hovedbygningen kan
 være den bygningen som amtmann de Fine beskriver i 1745. Til høyre på kartet ses ild-
 huset (nr.3), mens stallen (nr.4) helt i vest trolig er de to murte kjellerrommene i byg-
 ningen som lensherre Jørgen Kaas oppførte i 1608. Etter Helle 1975.

et kompromiss mellom de to kildene (Helle 1975:52, 1997:242; Lillehammer 2000:6f). Selve bispegården ble trolig anlagt samtidig med eller kort tid etter opprettelsen av bispesetet. Gården har mest sannsynlig ligget like sør for kirken alt fra starten av (Helle 1975:93), og det er et generelt trekk at bispegårdene er plassert i nærheten av domkirkene (Nordeide 2003:148). Hvordan gården utviklet seg gjennom middelalderen, både når det gjelder utforming og bygninger, er vanskelig å skildre fordi det er gjort få og svært avgrensede arkeologiske undersøkelser på Kongsgård. Det er imidlertid mulig å skissere to faser av anlegget ut fra det materialet som foreligger.

Fase I

Den tidligste fasen varer fra gården ble opprettet og fram til første halvdel av 1200-tallet. Det er ingenting som tyder på at gården har hatt steinbygninger i denne perioden, og selv om det foreløpig er noe usikkert når bygningen som det ble funnet rester av i 2002, er oppført, representerer den trolig første fase i gårdens historie. Hvilken funksjon denne bygningen kan ha hatt, lar seg ikke besvare. Bispegården har trolig rommet flere typer bygninger helt fra starten av. Biskopen hadde bl.a. en stort stab av både geistlige og verdslige menn, og de fleste har trolig hatt husrom på gården. Vi vet ikke hvor mange menn Stavangerbiskopen hadde i sin tjeneste på 1100-tallet, men i 1181 kunne biskop Eirik bemanne et eget skip med egne menn som fulgte flåten til kong Magnus i kampene mot Sverre og birkebeinerne (Helle 1975:88f). I tillegg til boliger har det trolig også vært flere driftsbygninger. Biskopen måtte bl.a. ha gode lagringsmuligheter siden det mest av inntektene og avgiftene til bispestolen, kom som naturalia.

Kunnskapen om gårdens utforming på 1100-tallet er naturlig nok også mangelfull. Plasseringen og orienteringen til trebygningen antyder imidlertid at gården kan ha hatt en lignende, firkanta form, som den vi kjenner fra senere. I tillegg har nok domkirken i nord og Breiavatnet i sør og øst, satt klare begrensinger i forhold til gårdens planløsning alt fra starten.

Fase II

Den andre fasen til bispegården begynner i første halvdel av 1200-tallet. Da blir den sørlige delen av kongsgårdsbygningen oppført i mur. Foreløpig er det vanskelig å avgrense denne fasen, og det har trolig vært flere bygningsmessige endringer fram til reformasjonen.

Hovedtrekkene i utformingen av anlegget, slik vi ser det i dag, ble imidlertid lagt i løpet av andre halvdel av 1200-tallet. Da ble bispeboligen i øst fullført og det ble oppført en ringmuren mot nord, og trolig også mot vest. I tillegg ble bispekapellet bygget i tilknytning til den nordlige delen av bispeboligen. Vi vet ikke hvor andre bygninger på gården har stått i dette tidsrommet, men hvis vi kan sammenligne denne gården med andre bispegårder, har de fleste trolig ligget langs ytterkantene av anlegget, med et åpent gårdsrom i midten (Nordeide 2003:148). Det er også mulig at gården ble utvidet mot sør i denne perioden, ved at Breiavatnet ble utfyllt. Det er bl.a. påvist plantemateriale fra middelalderen i Breiavatnet (Sandvik & Ramstad 2002), og over bygningsrestene som ble funnet i 2002 var det flere utfyllingslag som kan være avsatt i middelalderen (Fig. 4).

Det er nok først og fremst den sterke veksten som bispesete opplevde i løpet av 1200-tallet som er hovedgrunnen til endringene på Kongsgård. De skriftlige kildene fra denne tiden forteller bl.a. om et fullt utviklet domkapitel, flere alterprester og vikarer. Bispestolen var trolig på sitt mektigste både når det gjelder inntekter og personer knyttet til de

kirkelige virksomhetene tidlig på 1300-tallet (Helle 1975:123f). I tillegg til endringene ved bispegården, skjedde det på denne tiden en ekspansjon i den kirkelige byggeaktiviteten i byen, med Mariakirken og det gotiske koret på domkirken. Biskop Torgils og kong Magnus grunnla også et fattighospital i 1270-årene, og på begynnelsen av 1300-tallet ble katedralskolen bygget (ibid:107f,119f). Hospitalet lå et stykke nordøst for domkirken, der Hospitalgaten går i dag, mens katedralskolen ble reist like øst for domkirken. Når bispekapellet og deler av bispeboligen ble oppført i stein, henger det nok sammen med denne kirkelige ekspansjonen, selv om 1200-tallet generelt sett er en periode i Norge da steinbygging fikk et sterkt oppsving (Ekroll 1997:42f). På flere av bispegårdene erstattet en mange eldre trebygninger med murbygninger. I Oslo begynte denne prosessen rundt 1200, og varte fram til midten av 1300-tallet (Dahlin 1990:114). Ved erkebispegården i Trondheim foregikk det en lignende utvikling, og flere murbygninger ble oppført i denne perioden. Her begynte en imidlertid å bygge i stein allerede i andre halvdel av 1100-tallet, og i tillegg fantes det både tre- og murbygninger på gården gjennom hele middelalderen (Nordeide 2003:171).

Vi vet som sagt ikke om det har vært flere murte bygninger på Kongsgård i middelalderen enn bispeboligen og bispekapellet. Ut fra det vi kjenner til fra dagens beskjedne arkeologiske materiale, men også gjennom opplysninger fra de skriftlige kildene er det ingen sikre holdepunkter for at det har vært andre murbygninger på gården.

De aller fleste bispegårdsanleggene i landet ser ut til å ha vært befestet med en ringmur i løpet av middelalderen. Murene har som oftest blitt bygget i tilknytting til steinbygninger der ytterveggene har fungert som en forlengelse av muren (ibid:148). Denne kombinasjonen av murer og bygninger ser en også på Kongsgård. Her har en hatt murer mot nord og vest, mens førsteetasjen på bispeboligen har fungert som en «mur» mot øst. Mot sør har det sannsynligvis ikke vært nødvendig med mur, fordi Breiavatnet har dannet en naturlig avgrensing i denne retningen. Når ringmurene ble oppført ved de ulike bispegårdene, variere. Ved erkebispegården i Trondheim ble det bygget en ringmur rundt gården allerede i den eldste fasen (1150-1250) (ibid:108), mens murene rundt bispegården i Hamar først ble fullført i løpet av andre halvdel av 1400-tallet (Sæter 1986:50). Murene rundt bispegården i Oslo er trolig satt opp i flere omganger, og den eldste delen er fra tiden etter 1350 (Dahlin 1990:121). Foreløpig ser det ikke ut til at det har vært murer rundt Kongsgård før bispeboligen ble fullført på slutten av 1200-tallet.

Ved bispeanleggene i Trondheim, Hamar og Oslo er det en klar sammenheng mellom oppføringen av ringmurer, og forsvarshensyn. Dette kommer tydelig fram ved at gårdene i Trondheim og Hamar snevres inn i seinmiddelalderen, samtidig som det lages lukkede anlegg med kraftige murer mellom steinbygningene (Sæter 1986:50f; Nordeide 2003:163). Det blir også bygget forsvarstårn eller kasteller på strategiske steder innefor anleggene. I Trondheim bygges et hjørnekastell i nordøst rundt år 1500 (Nordeide 2003:166f), og i Hamar oppføres det et tårn på 1200-tallet i den nordlige delen av anlegget (Ekroll 1997:143). Befestningen av bispegården i Hamar styrkes ytterligere på 1400-tallet. Da settes det opp et porttårn over inngangen i nordvest (Sæter 1986:51). Ved bispegården i Oslo har det også vært et kastell. Dette er nevnt i skriftlige kilder fra midten av 1200-tallet, og det har trolig stått der hovedbygningen til Oslo Ladegård står i dag (Ekroll 1997:141).

Om bispegården i Stavanger skal betraktes som et befestet anlegg, eller ikke, er noe usikkert. Fundamentet som ble påvist under utgravingen i 2002 er relativt kraftig, men vi

vet ikke hvor høy og tjukk selve muren har vært. Muren som står mot domkirken i dag er over 2 m på det høyeste og i overkant av 1 m brei. Fundamenteringen til denne er imidlertid ukjent, og det er ikke sikkert at den stående muren er representativ for forholdene i middelalderen. Et trekk som taler mot at muren ved domkirken har hatt forsvarsmessig betydning, er at den er høyere på innsiden enn på utsiden. Det ser heller ikke ut til at gården har gjennomgått noen form for forsvarsmessige endringer i løpet av seinmiddelalderen, slik en kan se i Trondheim og Hamar. Tårnet som er nevnt i 1515 kan ha vært et forsvartårn, men dersom det er identisk med den sørlige delen av bispeboligen, er plasseringen lite gunstig i forsvarsøyemed. Det vil være mer taktisk, både i forhold til oversikt og forsvar, å bygge et slikt tårn i den vestlige delen av gården, mot Vågen (Nord-eide 2003:140).

Avslutning

Kunnskapen om middelalderens bispegård i Stavanger er svært mangelfull sammenlignet med andre bispegårder i Norge. Ut fra det sparsomme materiale som foreligger, ser det imidlertid ut til at den i stor grad er planlagt og bygget på samme måte som dem. Dette kommer bl.a. til uttrykk i den nære plasseringen til domkirken og i den firkantete utformingen av anlegget. Formen kommer riktignok først klart frem på slutten av 1200-tallet, men de bygningsrestene som er funnet, antyder at gården kan ha hatt en slik utforming allerede ved grunnleggelsen. Tidspunktet for når en begynte å oppføre murbygninger er også i samsvar med det en ser ved andre bispegårder. Noen utstrakt bruk av stein som byggemateriale, ser det imidlertid ikke ut til å ha vært hos biskopen i Stavanger. Et annet likhetstrekk med de andre bispegårdene, er oppføringen av en mur rundt deler av anlegget. Muren er trolig bygget samtidig med bispekapellet i andre halvdel av 1200-tallet, men foreløpig er det usikkert om den er satt opp ut fra forsvarshensyn eller om den bare markerer og avgrenser selve bispegården.

Takk

Jeg vil gjerne takke konservator Per Haavaldsen og l. konservator Paula Utigard Sandvik, begge ved AmS, for å ha lest igjennom og kommentert artikkelen. Jeg vil også rette en takk til arkeologene Guro Skjelstad og Theo Gil for hjelp med digitalisering av tegningene.

Noter

ⁱ Det synlige fundamentet av Mariakirken er en rekonstruksjon gjort etter utgravingen i 1961 (Ommundsen 2003)

Summary

The bishop's palace in Stavanger – The development of the medieval palace

During an excavation in 2002 a stave-constructed building was found at Kongsgård in the town centre of Stavanger, south-western part of Norway. The building had a rectangular shape and was orientated east – west. Only parts of the southern wall, which consisted of a sill and a middle post, both in pine, were examined (Fig. 5). The post stood in the ground beside the sill, on the southern side. At the northern side of the sill it was a block pavement of small flat stones. In between the stones it was several small pieces of wood that most probably belongs to a wooden floor. Except for the sill it was no remains of the wall of the building, but along the top of the sill it was a cut out where a boarded wall has been placed.

The only item from the area around the building that can be dated typological is a whetstone in slate. This was found in the profile just above the building, but it can only be dated to the Middle Ages in general. Four ¹⁴C-datings from the wood of the building and from the layers above and beneath the building, can however give an approximately dating of the building. The four ¹⁴C-datings suggests that the building was built after 1020, and torn down before 1250 (Fig. 6).

In the Middle Ages Kongsgård was the bishop's palace. Stavanger became a cathedral city of the Stavanger bishopric around 1125, and both the dating and the localization of the stave-constructed building indicate that it belongs to the oldest phase of the palace. This phase lasts from around 1125 to the first half of the 13. Century. Our knowledge about the bishop's palace in this phase is very limited, but most probably it has only been wooden buildings at the palace at this time. The orientation of the building that was found in 2002 also suggests that the palace had a square shape from the beginning.

The next phase of the palace starts in the first half of the 13. Century and lasts until the reformation in 1536. At the beginning of this phase the first stone building was built. This was placed in the southeastern part of the palace. Around 50 years later this building was integrated in a new residence, which had a ground floor in stone and a first floor in wood. A stone chapel was also built in connection to the residence (Fig. 2). At the same time stonewalls was set up to the north and to the west. A part of the foundation of the western stonewall was found at the excavation in 2002 (Fig. 3).

Because of few archaeological investigations at Kongsgård and the lack of information in the written sources, our knowledge about the bishop's palace in Stavanger is quite insufficient compared to what we know about the other medieval palaces in Norway. However there are several similarities between the palace in Stavanger and the other palaces, and it seems that Kongsgård in several ways is planned and designed at the same way as these.

One of the resemblances among the different palaces is the close situation to the cathedrals. In Stavanger the palace is placed just south of the cathedral (Fig. 1), and they are both lying on a small ridge east of the harbour and the old town centre. To the east and west, the palace is terminated by a small lake called Breivatnet.

Another resemblance is the square shapes of the palaces where the courtyards are surrounded of walls and buildings. The walls around the palaces at Trondheim and Hamar

were clearly set up for protection. In Stavanger however this is not so obvious since the northern wall, because of the topography, must have been higher on the inside than on the outside.

A third resemblance between the palace in Stavanger and the other palaces is the changes in the 13. Century. At this time several of the wooden buildings at the palaces were replaced with buildings in stone. This process is most evident at the palace in Oslo where most of the wooden buildings were replaced between 1200 and 1250. In Trondheim and Hamar however it seems to have been a mixture of stone- and wooden buildings through most of the Middle Ages. This is also the case in Stavanger, and it doesn't seem to have been other stone buildings at the palace than the residence and the chapel.

Litteratur

- Brekke, N. G., Nordhagen, P. J., Lexau, S. Skjold 2003: *Norsk arkitekturhistorie. Frå steinalder og bronsealder til det 21. hundreåret*. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1915: *Stavangers historie i middelalderen*. Stavanger.
- Christie, H. 1974: *Middelalderen bygger i tre*. Oslo.
- Dahlin, E. 1990: Med Fischer i middelalderens bispegård i Oslo. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok 1990*, pp. 105-124. Oslo.
- Ekroll, Ø. 1997: *Med kleber og klak. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*. Oslo.
- Fett, T. 1989: Bygningar og bygningsdetaljar. I: E. Schia (red.) *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*. Bind 6, pp. 15-92. Oslo.
- Fischer, G. 1964: *Domkirken i Stavanger. Kirkebygget i middelalderen*. Oslo.
- Helle, K. 1975: *Stavanger fra våg til by*. Stavanger.
- Helle, K. 1997: Det første bispedømmet på Vestlandet. M. Rindal (red.) *Selja – heilag stad i 1000 år*, pp. 240-251. Oslo.
- Hjelle, K. L. & Hommedal A. T. 2002: Holmen og Veisan – ei kjelde til Bergen si tidlege historie. *Arkeo* Nr. 2 – 2002, pp.18-26. Bergen.
- Hansen, G. 1998: The Bryggen chronology. New light upon the dating of fire layer sequence before V. I. Øye (ed.) *The Bryggen Papers. Supplementary Series* No 6, pp. 81-127. Bergen.
- Haavaldsen, P. 2002: Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ombygging av Stavanger Katedralskole, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, bnr. 502, Stavanger kommune 2000-2001. Upublisert oppdragsrapport (B), Arkeologisk museum i Stavanger 2002/8. Stavanger.
- Kielland, T. 1924: Kongsgård. *Stavanger Turistforenings Årbok 1924*, pp. 11-27. Stavanger.

- Kristoffersen, S. 1988: Erkebispegården i Bergen – fyrsteresidens og handelshus. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok* 1988, pp.163-177. Oslo.
- Kristoffersen, S. 2002: Rapport om dokumentasjon og analyser av murer i Kongsgård, Eiganes gnr 58, Stavanger k, Rogaland. Upublisert oppdragsrapport (B), Arkeologisk museum i Stavanger 2002/4. Stavanger.
- Lexow, J. H. 1961: Kongsgård. *Stavanger Museum Årbok* 1960, pp. 29-78. Stavanger.
- Lillehammer, A. 2000: Rapport om forprosjektet mellomalderbyen Stavanger. Spørsmål om grunnlegginga av Stavanger by. AmS-Rapport 16. Stavanger.
- Lønaas, O. C. 2001: Brynestein i middelalderen. En analyse av brynematerialet fra Oslo-gate 6. Upublisert Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, IAKK, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Meling, T. 2002: Arkeologiske granskinger i samband med vassleidningsgrøfter, Kongsgård, Eiganes gnr. 58, Stavanger k. Upublisert oppdragsrapport (B), Arkeologisk museum i Stavanger 2002/7. Stavanger.
- Molaug, I. 1952: Den gamle katedral. Stavanger domkirke. *Stavanger Turistforenings Årbok* 1951, pp. 5-39. Stavanger.
- Molaug, I. 1957: Breiavatnet. *Stavanger Turistforenings Årbok* 1956, pp. 21-61. Stavanger.
- Nicolaysen, N. 1892: *Stavanger Domkirke og de nærmest omliggende gamle Bygninger*. Kristiania.
- Nordeide, S. Wallaker 2003: *Erkebispegården i Trondheim. Beste tomta i by`n*. NIKU. Trondheim.
- Ommundsen, Å. 2003: Mariakirken og drapet i 1525. Ny viten om Stavangers middelalderhistorie. *frå haug ok heiðni* Nr. 4, pp. 3-13. Stavanger.
- Reimers, E. 1982: Synspunkter på bruk av stavverk og lafteverk i middelalderen, basert på arkeologisk materiale fra Bryggen i Bergen. B. Myhre, B. Stokklund & P. Gjørder (red.) *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år*. AmS-skrifter 7, pp. 80-97. Stavanger.
- Reimers, E. 1999: Bygningsfunn fra utgravingane på Bryggen i Bergen, med tilknytting til diskusjonen om grindverk. H. Schjelderup & O. Storsletten (red.) *Grindbygde hus i Vest-Norge*. NIKU Temahefte 30, pp. 97-107. Oslo.
- Romanowska-Steen, J. 1995: Et glimt fra Kongsgårds muld. *frå haug ok heiðni* Nr. 4, pp. 3-6. Stavanger.
- Sandvik, P. U. & Ramstad, S. 2002: Undersøkingane i Byparken og Breiavatnet, Eiganes gnr. 58, Stavanger kommune 2002. Upublisert oppdragsrapport (B), Arkeologisk museum i Stavanger 2002/10. Stavanger.
- Stige, M. 1999: Stavanger domkirke – et underkjent nasjonalmonument. *frå haug ok heiðni* Nr. 1, pp. 3-8. Stavanger.
- Sør-Reime, G. 2003: *Mellomalderminne i Rogaland*. AmS-Småtrykk 73. Stavanger.
- Sæther, T. 1986: Bispegården fram i lyset. Fra Hammers gård til Hamarhus slott – utviklingen av et bispegårdsanlegg. *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årbok* 1986, pp. 45-62. Oslo.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.2002 - 31.10.2003 og regnskap pr. 31.10.2003

Den ordinære generalforsamling for år 2002 ble holdt den 23. november 2002 i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 75 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses Lise Tschudi ønsket velkommen til det 66. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallingen. Til å underskrive protokollen ble Elisabeth Farnes og Reidar Stockfleth valgt.

Lise Tschudi informerte generalforsamlingen om at Tom Bloch-Nakkerud ønsker å trekke seg som redaksjonssekretær i Viking.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen. Revisjonsrapporten ble lest av Bjørn Ringstrøm. Generalsekretær Egil Mikkelsen kommenterte regnskapet og redegjorde for Selskapets dataproblemer og selskapets underskudd. Det var ingen kommentarer til årsberetning og regnskap, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Lise Tschudi opplyste om at Gunnar Thommessen, som satt i valgkomiteen, var gått bort. Charlotte Lund Fredriksen har tatt hans plass i komiteen. Else Zimmer Dahl redegjorde for valgkomiteens forslag til styresammensetning for år 2003. Forslaget var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen. Alle styre- og varamedlemmer på valg har tatt gjenvalg.

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Jorunn Vandvik Johnsen
	Clarin Moestue
	Christen Aass
	Helge Irgens Høeg
Varamedlemmer:	Carl Biørnstad
	Ragnhild Hustad
	Synnøve Nord
	Henry Tschudi
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Bjørn Ringstrøm

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomite for 2003 var Else Zimmer Dahl, Charlotte Lund Fredriksen og Lyder Marstrander. Disse var villige til å ta vervet og ble valgt.

Kontingenten. Styret foreslo samme medlemskontingent som for 2002:

kr. 225,- for enkeltmedlemmer

kr. 300,- for ektepar/familiemedlemskap

kr. 125,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Det var ikke kommet inn noen forslag til punkter under eventuelt. Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Deretter fortsatte årsmøtet.

Generalsekretær Egil Mikkelsen og preses Lise Tschudi informerte om programmet for vårturen til Lofoten 28. mai til 1. juni 2003.

Kveldens foredragsholder, professor Reidar Bertelsen, ble presentert av Egil Mikkelsen. Han holdt foredrag med lysbilder over temaet: «Vågar i Lofoten: marked, kjøpstad, fiskevær og væreiergård».

Preses takket Reidar Bertelsen for foredraget og overrakte selskapets vingave.

Årsmøtet ble avsluttet, og Lise Tschudi ønsket velkommen til servering. Ca. 60 medlemmer deltok.

Turer:

28. mai – 01. juni ble det arrangert tur til Lofoten. Faglig leder var professor Egil Mikkelsen og spesialguider var professor Reidar Bertelsen, direktør Geir Are Johansen, Svein Kongsjord, arkeolog Wenche Brun, lærer Håkon Brun og konsulent Ottar Schiøtz. 90 deltagere.

Lørdag 30. august gikk årets høsttur til Drammen-området med 66 medlemmer. Faglig leder var professor Egil Mikkelsen og spesialguide var professor Erla Hohler. På programmet sto de to store gravhaugene på Huseby i Lier med billedstein og St. Halvards brønn, helleristningene på Åskollen og Skoger gamle kirke. Vi spiste lunsj på Teatercafeen og etter lunsj besøkte vi Drammen teater. Turen gikk videre til Drammen museum og så til helleristningene i Skogerveien. Siste post på programmet var helleristningene på Geithus, Modum.

Viking 2003 blir trykket hos Preutz Grafisk AS i Larvik og sendes ut til medlemmene i desember. Ny redaksjonssekretær for Viking er førsteamanuensis Ellen Høigård Hofseth, UKM.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 34 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele:

Inger Berg-Hansen	kr. 2.000,-.	Støtte til å delta på steinalderkonferanse i Molde
Trygve Csisar	kr. 2.500,-.	Støtte til studieopphold i Hellas
Silje E. Fretheim	kr. 2.000,-.	Støtte til å delta på steinalderkonferanse i Molde
Jan Magne Gjerde	kr. 3.000,-.	Støtte til studiereise og feltarbeid i Onega og Zalavrug i Russland
Christopher Knagenhjelm	kr. 3.000,-.	Støtte til etterarbeid av feltmateriale fra Kaupanger i Sogn
Stig Knutsen	kr. 2.000,-.	Støtte til å delta på steinalderkonferanse i Molde
Stine Anette Melvold	kr. 2.000,-.	Støtte til å delta på steinalderkonferanse i Molde
Herdis Johanne Sletmo	kr. 3.000,-.	Støtte til forskningsopphold i Paris
Marte Spangen	kr. 3.000,-.	Støtte til befarings til funnsteder for sølvskatter i Nord-Norge
Nils Ole Sundet	kr. 2.500,-.	Støtte til seminar for nylig uteksaminerte hovedfagsstudenter i klassisk arkeologi.

Totalt ble det delt ut kr. 25.000,-.

Det har vært holdt 4 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer og abonnenter i inn- og utland utgjør totalt ca. 800.

Selskapet har ca. 420 enkeltmedlemmer, 90 familiemedlemskap, 50 studenter, 40 livsvareige og 3 støttemedlemmer. Det er registrert 26 innmeldinger og 50 utmeldinger.

Tur til Lofoten 28. mai - 1. juni 2003

Turen til Lofoten var lagt opp av preses, Lise Tschudi, og selskapets generalsekretær, Egil Mikkelsen, i samråd med Arkeologisk institutt, Universitetet i Tromsø, og fagfolk og kjentmenn i Lofoten som sluttet seg til oss underveis. 90 medlemmer deltok på turen.

Onsdag 28. mai

Turen gikk med fly fra Gardermoen til Bodø. Første stopp var Luftfartsmuseet i Bodø. Vi ble mottatt av museumsdirektør Rolf Scheen og major Roar Glenne fra Forsvarsmuseet, som førte oss gjennom den imponerende samlingen av fly, og ga oss et innblikk i norsk luftforsvars historie. Etter lunsj på museet gikk vi om bord i hurtigruta M/S Narvik, og ankom Svolvevær kl. 22.00, hvor vi tok inn på Rica Hotell, vårt faste oppholdssted under hele turen.

Torsdag 29. mai. Austvågøy og Gimsøya

Professor Reidar Bertelsen fra Universitetet i Tromsø var vår guide for dagen. Vi besøkte først den eldste boplassen i Svolvevær, som ligger ved foten av Svolveværgeita og er fra tidlig metalltid. Deretter besøkte vi forskjellige steder i og omkring Kabelvåg, Vågar i middelalderen; først Vågan kirke, Lofotkatedralen. Man regner med at det har vært kirkested her i 900 år, og at den kirken som kong Øystein lot reise også lå her. Fem eller seks

kirker har ligget her, men på jordet innenfor dagens kirke. Her er i dag en av de to eldste kirkegårdene i Nord-Norge. Halvparten av alle skrevne kilder fra landsdelen i middelalderen stammer fra Vågar. Tvers over Kirkevågen ligger Trollsteinen, en kampestein med et svartmalt normannisk kors hogd inn. Den er flyttet til nåværende sted. Bertelsen mente steinen opprinnelig var en samisk offerstein som i kristen tid ble «uskadeliggjort» med et kors. På en høyde over kirkegården ligger en gårdshaug. Det finnes 2-3000 slike anlegg i Nord-Norge. Gårdshauger ble dannet ved at bebyggelsen lå på samme sted gjennom århundrer slik at gården gradvis ble liggende på en haug. Bosetningslagene i tunet er mellom 500 og 2000 år gamle.

Storvågan var neste stopp. Her ligger Lofotmuseet, regionsmuseet for Lofoten. Anlegget ligger på historisk grunn og består i dag av en gammel væreiergård med hovedbygningen fra 1815 som det sentrale bygget. Museet viser gjenstander, fotografier, dokumenter og rommer arkiv for lokal muntlig tradisjon. De sprekeste gikk deretter til Simon Krane-hulen, som er en 20 meter lang overdekket passasje skapt av fire flyttblokker. Nederst ved inngangen er ristninger av elg og bjørn, høyere opp er menneskefigurer. Ristningene er funnet ganske nylig.

Tvers over vågen og rett ned for museets hovedbygning lå middelalderens Vågar, Nord-Norges første by. Området ble først klart påvist i 1975, og utgravningene pågikk fra 1990 til 1999, ledet av UiTø. Man har påvist et 20 000 m² stort svartjordsområde som gikk helt ned til sjøen, med opptil to meter tykke kulturlag. Det er gjort 100 000 gjenstandsfunn her. Her har vært bosetning fra 1000-tallet, med markert nedgang på 1700-tallet. Hustuftene viser at husene lå systematisk i rekker. En markert fortetning fant sted på 11-1200-tallet. Den voldsomme veksten i tørrfisknæringen på 1200-tallet, med stor eksport til Europa, ga dette oppsvinget som ebbet ut på 1300-tallet. Det er ikke påvist brygger: båtene kunne lett dras på land. Her har vært handelsstevner, særlig under Lofotfisket og det årlige Vågastevnet når tørrfisken ble hentet. Beliggenheten var perfekt med en trang åpning ut mot Lofothavet, det beste matfatet. Åpningen gav god beskyttelse i havna, men en farefull innseiling. I Draugvika ved innseilingen fins to steinalderboplasser og en samisk offerplass fra middelalderen. Noen fikk også tid til å besøke Galleri Espolin, Kaare Espolin Johnssons galleri i Storvågan. Vi kjørte til Henningsvær hvor det var lunsj på Fiskekroken.

Videre gikk turen til Gimsøy som regnes blant de først bosatte områdene i Lofoten, fra steinalderen. Vi stanset ved Reka, en bautastein 1,5 meter høy. Dette er «den sørgelige resten» av Gimsøymonumentet, som bestod av Reka og 13 spisse små bautasteiner og en runestein. Den er i dag i Tromsø museum. Gimsøyanlegget ble ikke besøkt på grunn av været. Dette er et av de bevarte ringtunanleggene som fins i Nord-Norge. Anlegget på Saupstadmyra består av 6-7 hustuffer i hesteskoform rundt et tun. Man har seilt inn til tunanlegget. I nærheten ligger tufter av store naust fra 900-tallet.

På Hov så vi en gårdshaug. Her har vært kontinuerlig bebyggelse i 2-3000 år. På nedsiden av veien ligger tuftene av to naust fra yngre jernalder, 20 meter lange, tett inntil hverandre; en tredje tuft ligger noe høyere i terrenget og er noe eldre.

Fredag 30. mai. Vestvågøy

Arkeologen Geir Are Johansen, direktør for Lofotr, Vikingmuseet på Borg, var med som guide sammen med Svein Kongsjord, lokalhistoriker og kjentmann. De guidet oss

gjennom Vestvågøy i fortid og nåtid. Vi krysset Gimsøy-strømmen og fikk vite at strømmene ble naturlige stoppunkt hvor en ventet på at strømmen skulle bære rette veien. Her ble det etablert handelssteder. I Raftsundet var det 6 slike på én kilometer.

Første stopp var Moland. Området ble undersøkt av Olav Sverre Johansen ved Universitetet i Tromsø på 1970-tallet. Her er påvist gravhauger og langhus. Det har vært sammenhengende bebyggelse fra før Kr.f. Pollenanalyser viser at det har vært korndyrking her ca. 2 000 f. Kr. En trearmet gravrøys er funnet her og en tilsvarende i Hassel.

Videre kjørte vi forbi Dal som var en rik gård med gode laksenotsett. Utenfor ligger Dalsøyene hvor det er funnet 40-50 gravrøys; en gravskikk som var vanlig i eldre jernalder, og som vi senere fikk se på Holsøya.

Vi stanset ved Valberg kirke. Her har stått tre kirker, alle på samme sted. At det er værhardt, merket vi på kroppen og forstod at kirkene kunne blåse ned, som den første gjorde i 1660. Dagens kirke ble vigslet i 1898. En del av kirkegården i Valberg skal nå bli «museum» på grunn av sin høye alder.

Neste stopp var Kangerurda hvor det er 4-5 steinalderhustuffer. Det er gjort få funn her. Havet stod 7-8 meter høyere den gang, så husene lå i fjæra. Utenfor lå mange øyer og gav et beskyttet farvann. Øyene var eggvær og dunvær, vika var full av kobbe, silda kom inn her, og det var godt fiske ellers også. I Mortsund fikk vi servert dagens lunsj.

I Einangen så vi to store gravrøys med imponerende beliggenhet på toppen av et skar mellom to fjorder, Buksnesfjorden og Vestfjorden. Den ene ble utgravd og restaurert i 1975. Røysa er 1,5 meter høy og 25 meter i diameter. Den er fra 1. århundre e. Kr. og er en av de eldste i Nord-Norge. Her ble funnet gull- og sølvsmykker. Gravrøysene har ligget langt fra gårdshusene, som de ofte gjorde i tidlig jernalder. I jernalderen var Vestvågøy tett bosatt; 130 gårder og to høvdingseter vet man om: ett på Borg og ett ved Buksnes eller Hol.

Holsneset og Holsøya tilhører Tromsø museum. Vi stanset ved tuften av Stornaustet på Holsneset, kanskje det største i Nord-Europa. Naustet er 44 meter langt og 10 meter bredt og er fra overgang vikingtid/middelalder. I Magnus Lagabøters Landslov nevnes under leidangsflåten at det i Nord-Norge fins en 30-sesse, en båt med dobbelt mannskap av Gokstadskipet. Det trengtes 60 mann for å ro den! Kan dette være naustet til storbåten? O.M. Nicolaissen foretok utgravinger både på neset og øya i 1890-årene. Holsøya kan en bare nå ved fjære sjø. Her ligger 55 gravrøys, de fleste fra eldre jernalder. Olav Sverre Johansen undersøkte 4-5 graver på 1970-tallet. Det ble gjort gjenstandsfunn, men ingen skjelettfunn. Flere av kistene lå åpne etter Nicolaissens gravninger. Han reiste også falne bautasteiner slik at det er vanskelig å bedømme hvilke som står originalt. Her er graver med og uten bautasteiner, tett i tett langs ryggen. I eldre jernalder stod vannet 2 meter høyere enn i dag. De døde måtte fraktes i båt for å komme i graven.

Lørdag 31.mai. Vestvågøy

Vår guide for dagen er Geir Are Johansen, som viste oss Lofotr, Vikingmuseet på Borg. Fra et flott utsiktspunkt tvers over fjorden fra Borg faller høvdingsetet på plass. I det brede, åpne landskapet ligger det dominerende til på toppen av en smal åsrygg. Vi så ned på Borgfjorden som i eldre jernalder gikk to meter høyere. Da var det hele et langt fjordsystem som endte ved Borg, og gav høvdingsetet en strategisk posisjon. Senere ble det Indre og Ytre Borgpoll, og ei bru som forbinder landet på begge sider ved Strømgård. Her

ble det funnet fundamentene til ei bru som nå dateres til 1100-tallet.

Høvdingsetet på Borg ble oppdaget av amatørarkeologen Kåre Ringstad i 1981. I årene 1982 til 1989 var her store utgravinger med internasjonalt tilsnitt, ledet av Olav Sverre Johansen og Gerd Stamsø Munch. Utgravingene var konsentrert om hovedhuset, som målte 67x7 meter. Det ble bygd ca. 450 e. Kr. og stod til ca. 600. Det neste huset, fra 600-975 e.Kr., var en utvidelse av det første. Det målte 83x9 meter. Vi så på Lofotr-museet slik det fremstår i dag, som et museum og et opplevelsessenter for vikingtiden, med den rekonstruerte høvdinghallen som hovedattraksjon. I bakkene rundt gresset gamle husdyrraser. I indre Borgpollen ligger et rekonstruert naust med en kopi av Gokstadskipet, Lofotr, fortøyd ved bryggen. I hallen på Borg ble forskjellige håndverk demonstrert. Kåre Ringstad fortalte om sine mange arkeologiske oppdagelser fra 1967 og til i dag. Han avsluttet med å fortelle om en hodeskalle en skoleelev nylig hadde funnet under en stor steinblokk i Storbåthallaren på Flakstadøya.

Hallen er rekonstruert fra den siste fasen: 600-975. Taket ble for bratt for torv og man valgte trespon som i stavkirkene. Hallen er treskipet. I den praktfulle gildehallen står høvdingsetet på den ene kortveggen. I stolpehull like ved ble i alt tre gullgubber funnet og det som er av knust glass, på samme vis som på Helgö i Sverige. Funnene peker mot de religiøse funksjonene høvdingsetet hadde. Vi ble servert mat og mjød på beste vikingvis av kvinner i flotte vikingdrakter. Vi fikk lammesodd og deretter lammekjøtt, kylling, gulrot, kålrot og brød. Vi avsluttet i hovedhuset med å se museet hvor mange funn fra utgravningene er utstilt, blant annet de tre gullgubbene, glass-skår, keramikk etc.

Vårt neste stopp var Eggum som ligger med praktfull utsikt over havet mot Vesterålen. Her er en befestning som tyskerne lot sette opp under 2. verdenskrig med en radarstasjon til kontroll av skipstrafikken. Vi gikk langs stranda ut til Vestvågøys spesielle del av Skulpturlandskap Nordland: «Hodet», skapt av den sveitsiske kunstneren Markus Raetz i 1992. Et vidunder av en skulptur som skifter karakter etter synsvinkelen. Det er også et gårdsanlegg i området mellom Eggum gård og radarstasjonen, i Utgarden.

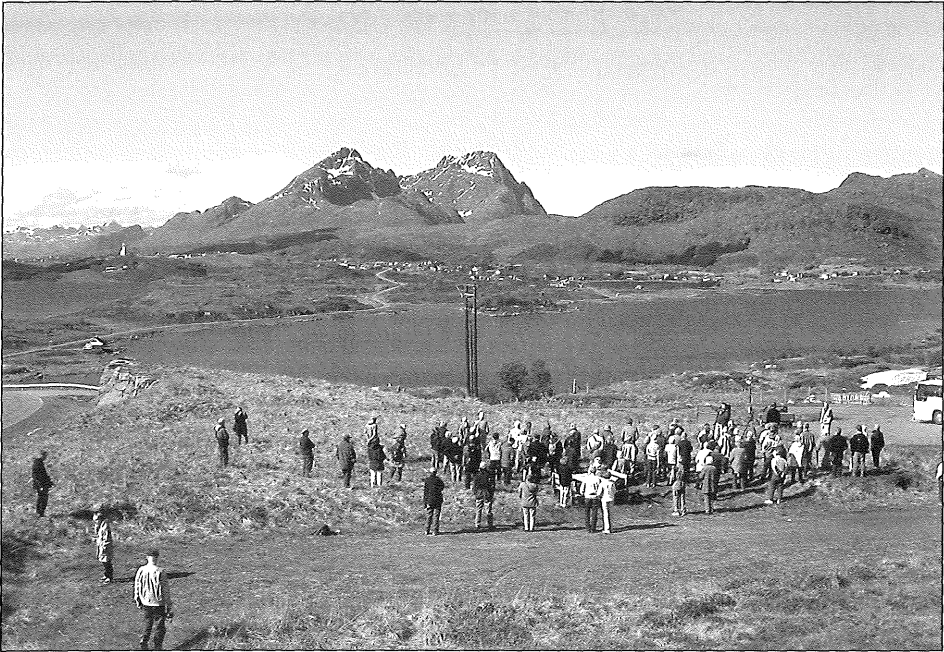
Søndag 1.juni. Flakstadøya og Moskenesøya

Vi fikk interessante små foredrag underveis i bussen. Egil Mikkelsen fortalte om utviklingen i nordnorsk arkeologi, Eldrid Straume om formidling og internasjonalisering ved instituttet i Tromsø, og Helge Høeg fortalte om pollenanalyser. Vi besøkte Flakstad kirke, en rødmalt tømret korskirke med løkkuppel. Nåværende kirke ble reist i 1780 og er typisk for det som kalles Friis-perioden.

Neste stopp var Hamnøy hvor dagens kjentmann, Ottar Schiøtz, sluttet seg til oss. Anne Thue Marstrander fortalte om væreierfamilien Sverdrup på Reine og om livet i Reine under fisket. Vi kjørte sakte gjennom Reine mens Schiøtz fortalte mer om livet i fiskeværet, videre forbi Moskenes til Å hvor vi spiste deilig lunsj på Brygga. Ottar Schiøtz viste oss rundt på Norsk fiskeværsmuseum i Å og fortalte levende om livet her i gamle dager. Her er kystkulturen de siste 200 årene godt ivarett!

Fra Moksnes tok vi båt over Vestfjorden til Bodø i blikkstilte, nydelig vær. Flyet tok oss fra Bodø til Gardermoen der vi landet kl.22.00.

Ref.:Jorunn Vandvik Johnsen/Egil Mikkelsen

Deltagerne på Lofotenturen skuer ut over Borgfjorden mot Borg, på høyden i bakgrunnen. Foto: Egil Mikkelsen.

Servering av vikingmat i gildehallen på Borg. Foto: Egil Mikkelsen.

Norsk Arkeologisk Selskap

REGNSKAP FRA 1.11.2002 - TIL 31.10.2003

RESULTATREGNSKAP

INNTEKTER

Medlemskontingent	131 679
Salg av Viking	52 515
Støtte Norges Forskningsråd	42 000
Overskudd turer	41 080
Annonseinntekter	5 000
Gave	10 000
Renteinntekter	27 214
Diverse inntekter	<u>285</u>
Sum inntekter	<u>309 711</u>

UTGIFTER

Utgifter til generalforsamling 2002	- 3 293
Lønninger	- 117 897
Arbeidsgiveravgift	- 15 489
Diverse utgifter	- 5 134
Datakostnader/vedlikeholdsavtaler etc.	- 12 204
Annonser i Nicolay	- 6 00
Trykking Viking 2002	- 50 695
Kontorrekvisita, porto, telefon	- 45 135
Bankomkostninger	- <u>4 419</u>
Sum utgifter	<u>260 266</u>

Årets overskudd **49 445**

BALANSE PR. 31.10.2003

EIENDELER

Kasse	283	
DnB 7001.06.00365	12 939	
DnB 7056.66.15191	130 876	
DnB rentefond	378 746	
ABIF Fondsforvaltning AS	250 000	
Påløpne renter	11 153	
Til gode annonseinntekter	5 000	
Utestående kontingenter	<u>32 795</u>	

Sum eiendeler **855 745**

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldig feriepenger	7 863	
Kortsiktig gjeld	10 000	
Skyldige trykkekostnader Viking	50 000	

Arkeologisk Fond:

Pr. 31.10.02	241 296	
- utbetalt i 2003	25 000	
+ renter	13 423	229 403

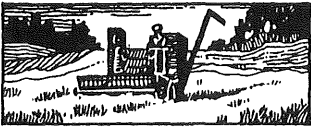

Kapitalkonto:

Pr. 31.10.02	4 975 081	
+ overskudd	<u>49 445</u>	524 526

Sum gjeld og egenkapital **821 792**

Tschudi Shipping

- følger med i tiden

		Nyere tid	2002
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingtid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.